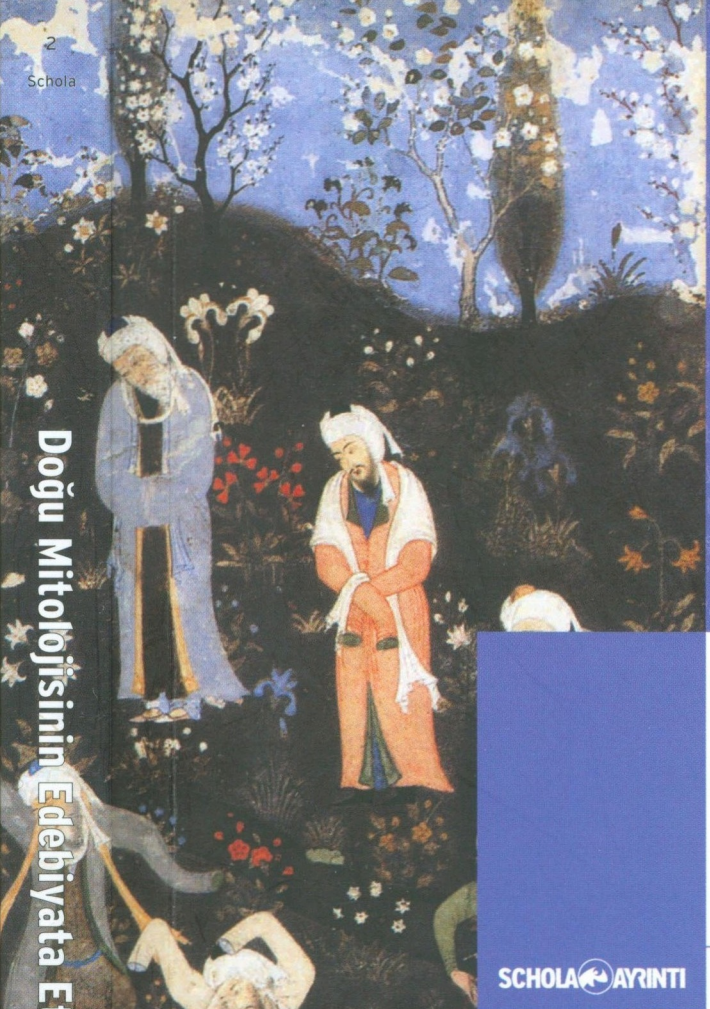

Doğu Mitolojisinin Edebiyata Etkisi

Karşılaştırmalı Edebiyat Metinleri

Prof. Dr. Hellmut Ritter

Editör: Mehmet Kanar

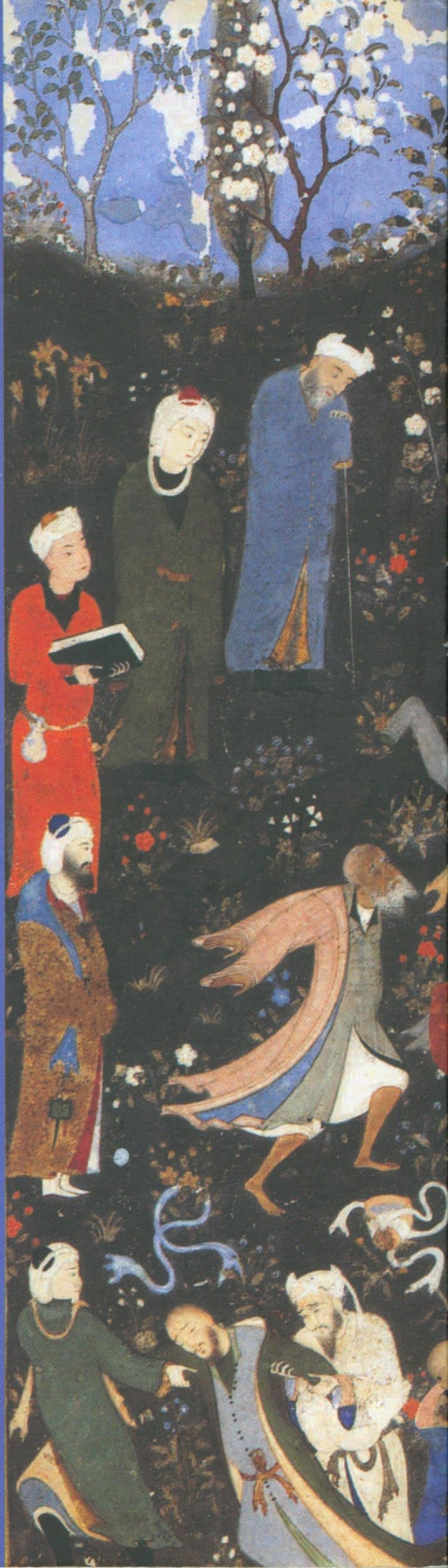
SCHOLA AYRINTI

Doğu Mitolojisinin Edebiyata Etkisi. Prof. Dr. Hellmut Ritter

Prof. Dr. Hellmut Ritter 1936-1949 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Arapça ve Farsça kürsüsünde ders verdi. 1953'te Frankfurt Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü'nde çalışmaya başladı. 1959-1969 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'nde hocalık yapan ve Şarkiyat Enstitüsü'nün kurulmasına katkıda bulunan Ritter 1969 yılında Almanya'ya döndü ve 19 Mayıs 1971 tarihinde Almanya'nın Oberursel kasabasında vefat etti.

Profesör Ritter Türkiye'de çağdaş Doğu dilleri ve bilimi araştırmalarını başlatan kişidir. Prof. Ritter'in İstanbul Üniversitesi'nde verdiği derslerden biri de İran Edebiyatı Tarihi'dir. Çok dil bilen ve Alman disipliniyle yetişmiş olan Prof. Ritter, bu dersi verirken konularını sadece Fars edebiyatıyla sınırlandırmamış; Doğu ve Batı edebiyatlarının ana konularını, önemli eserlerini, edebiyatlar arasındaki etkileşimleri çok yönlü olarak incelemiş ve derslerinde de aynı disiplini öğrencilerine aşılamaya çalışmıştır.

Prof. Dr. Hellmut Ritter'in daktilo edilmiş Edebiyat Tarihi ders notlarından oluşan bu metin, Prof. Dr. Tahsin Yazıcı'nın metin üzerinde bazı ilave ve düzeltmelerini de içermektedir. Böylesine özlü ve derli toplu bir eser aslında sadece Doğu edebiyatı tarihi değil, Doğu ile Batı edebiyatlarının karşılaştırılması eksenine oturmaktadır.

AYRINTI YAYINLARI • SCHOLA
ISBN: 978-975-539-594-4
9 789755 395944

18 TL

Doğu Mitolojisinin Edebiyata Etkisi

Karşılaştırmalı Edebiyat Metinleri

Prof. Dr. Hellmut Ritter

Ayrıntı:572
ScholaAyrıntı Dizisi:2

Doğu Mitolojisinin Edebiyata Etkisi
Karşılaştırmalı Edebiyat Metinleri
Prof. Dr. Hellmut Ritter

Editör
Prof. Dr. Mehmet Kanar

Düzelti
Evren Us

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak Tasarımı
Gökçe Alper

Dizgi
Esin Tapan

Baskı
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No.:244
Topkapı/İstanbul Tel.: (0212) 612 31 85

Birinci Basım *2011*
Baskı Adedi *2000*

ISBN 978-975-539-594-4
Sertifika No.: 16061

AYRINTI YAYINLARI
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No.: 3 Cağaloğlu/İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

Doğu Mitolojisinin Edebiyata Etkisi

Karşılaştırmalı Edebiyat Metinleri

Prof. Dr. Hellmut Ritter

İçindekiler

Sunuş 9
Edebiyat Tarihinin Konusu ve Delilleri 11
Edebiyat Tarihinde Usul 15
İran Edebiyatı ve Tezkireler 20
İslamiyet Öncesi İran Edebiyatı 23
Göçleri 25
Edebiyat 28
Avesta'nın Telifi 29
Avesta'nın Taksimi 31
Avesta'nın İçeriği 33
Geyûmerd'in Sâsânîler ve İslamiyette Gelişimi: *Hudâynâme* 45
Yeni Farsça'da Firdevsî Öncesi Şehnâmeler 47
İslam Öncesi İran Edebiyatı 54
Firdevsî'nin *Şehnâme*'si 54

Sistan Pehlivanları 60
Keyânîlerin Listesi 62
Birinci Devir 64
Hudâynâme'ye Göre Behman Vukuatı 68
İslam Öncesi İran Edebiyatının Dahili Şekli 70
Sâsânîler Zamanında Edebiyat 72
Sâsânîler Zamanında Yazılan Destanlar 74
Çatrangnâmeg (Satrançnâme) 75
Padkârnâmegh 77
Vâmık u Azrâ 79
Veys (Vîs) u Râmîn 80
Firdevsî'de Olmayan İran Asıllı Destanlar 84
Behram-ı Gûr'da Âzâde Hikâyesi 85
Şebdîz Hikâyesi 85
Ferhad ile Şirin 86
Buzurcmihr 86
Kelile ve Dimne 89
İçeriği 91
Hikâyenin Özeti 94
İbn-i Mukaffa 97
İbn-i Mukaffa'nın Eserleri 99
Kelile ve Dimne Tercümeleri 101
Rûdekî 102
Kelile ve Dimne'nin Türkçe Tercümeleri 109
Kelile ve Dimne Nazireleri 110
Sindbâdnâme 112
İskendernâme 115
Âb-ı Hayvân Hikâyesi 120
Mesutlar Ülkesine Girmek 121
Âb-ı Hayvân Meselesi 121
Yecuc ve Mecuc 124
Son Destani Eserler *Binbir Gece Masalları* 124
Telif Tarihi 125
Kitabın Adı 127
Andarz (Enderz) 130
Tansar mektubu 132
Âyinnâme 133
Kâbusnâme 135
Siyâsetülmülûk 135
Arap Edebiyatı 136
Arap Şiirinin Şekli 138
Vezin 138
Kaside 138
Cahiliye ve İslam Devirlerinde Yetişen Şairler 140
Sâmânî Şairleri 147
Ferruhi 149

Şiirin Konusu 151
Rivayet 153
Gazel 153
Rübai 154
Destan: 154
Vukuat Şiirleri 157
İlk Sâmânî Şairleri 158
Çagâniyan Şairleri 162
Ziyârîler Sülalesi 164
Şehnâme 165
Firdevsî'den Önce Şehnâmeler 165
Adı Geçen Bazı Bilim Adamları ve Çalışmaları 171
Sözlük 223
Dizin 226

Sunuş

Prof. Dr. Hellmut Ritter 27 Şubat 1892 tarihinde Almanya'da Hesslichtenau'da doğdu. Lise öğreniminden sonra üç yıl boyunca ünlü oryantalist Carl Brockelman ile Paul Kahle'nin yanında eğitim aldı. Daha sonra Strasbourg'a giderek Nöldeke'nin yanında ilahiyat, tenkitli metin neşri, Latin ve Yunan dillerini öğrendi. 1913 yılında Hamburg Ortadoğu Tarih ve Uygarlık Araştırmaları Merkezi'nde çalışmaya başladı. 1927'de Alman Ortadoğu Araştırmaları Kurulu'nun başkanlığına getirildi. 1936'da doçent, iki yıl sonra profesör olarak İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Arapça ve Farsça kürsü profesörlüğüne yükseltildi. İkinci Dünya Savaşı yıllarından 1949'a kadar Türkiye'de kaldı. 1953'te Frankfurt Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü'nde çalışmaya başladı. 1959-1969 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'nde ders

veren, Şarkiyat Enstitüsü'nün kuruculuğunda katkısı olan Ritter 1969 yılında Almanya'ya döndü ve 19 Mayıs 1971 tarihinde Almanya'nın Oberursel kasabasında vefat etti.

Profesör Ritter Türkiye'de çağdaş Doğu dilleri ve bilimi araştırmalarını başlatan kişidir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. DİA, XXXV/133-134).

Prof. Ritter'in İstanbul Üniversitesi'nde verdiği derslerden biri de İran edebiyatı tarihidir. Çok dil bilen ve Alman disipliniyle yetişmiş olan Prof. Ritter, bu dersi verirken konularını sadece Fars edebiyatıyla sınırlandırmamış; Doğu ve Batı edebiyatlarının ana konularını, önemli eserlerini, edebiyatlar arasındaki etkileşimleri çok yönlü olarak incelemiş ve derslerinde de aynı disiplini öğrencilerine aşılamaya çalışmıştır.

Merhum Hocam Prof. Dr. Tahsin Yazıcı, vefatından birkaç yıl önce, hocası Prof. Dr. Hellmut Ritter'in edebiyat tarihi ders notlarını daktilolu metin halinde bana vermişti. Bu metni bir süre kendisi de edebiyat tarihi derslerinde bize okutan hocam, metnin üzerinde bazı ilaveler ve düzeltmelerde bulunmuştu. Böylesine özlü ve derli toplu bir eser aslında İran edebiyatı tarihi değil, Doğu ile Batı edebiyatlarının karşılaştırılması eksenine oturmaktadır.

Sunulan metni dizerken okuyucular açısından daha anlaşılır kılmak adına düzeltiler yapılmıştır. Düzeltilerin düzeyini gözlemlemek için ekte verdiğimiz sözlük referans olarak kabul edilebilir. Bu ders notlarında geçen özel isimler ve olaylar notlandırılacak olursa, en az bu kitap kadar bir metin daha ilave edilecektir. Bu yüzden notlandırma işleminden vazgeçilerek aşağıdaki eserlere bakılmasının tavsiyesiyle yetinilmiştir:

MEB İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı *İslam Ansiklopedisi, Şarkiyat Mecmuası*, Doğubilimciler (M. Kanar, AKMED Akdeniz Medeniyetleri Enstitüsü, Antalya 2004, CD-Kitap)

Bu çalışmanın sonuna eserde anlaşılması güç olabilecek kelimelerin bir sözlüğü, dizin ve adı geçen bilim adamlarından bazılarının çalışmalarının bir listesi eklenmiştir.

Prof. Dr. Mehmet Kanar

Edebiyat Tarihinin Konusu ve Delilleri

Edebiyat kelimesinin Fransızca karşılığı *littérature*'dur. Bu kelimenin de aslı *Lettre*'dir ki harf demektir. Şu halde edebiyat bir milletin yazıya yani harfe tevdi edilen hars ürünleridir. *Littérature* kelimesinin manası hakkında ihtilaf vardır. Bu, geniş ve dar manada olmak üzere kullanılabilir. Çünkü bir milletin yazıya tevdi ettiği hars eserleri çeşit çeşit olur. Bunu ikiye ayırmak lazımdır:

1. Sanatkârane şekle sokulmuş olanlar ki bu şekil eserler için şart olur. Şiirler sanatkârane nesir, roman vesaire hep bu zümreye girer. Bu eserlerin maksadı talim ve ameli bir hakikat arama ve tespit değil, belki eğlenme ve tefrika –işten sonra başı dinlendirme — ve hayata daima büyük bir yoğunluk verecek duygulardan lezzet bulmaktır. Mesela insan aşkla her gün meşgul değildir. Böyle derin duygulara malik bir şairin

bunları ifade için bulduğu güzel şekilden zevk alınabilir veya başkaları da o şairin duygularını aynen duymuş olabilir. Hatıradaki bu duyguları bu suretle uyandırarak bir daha yaşamak eğlencelidir. Edebi eseri okuyunca bu duygular insanı açar, zevk verir. Bu belki de sadece eğlenceli olmayıp, o duygulardan istifade ettirmesi hasebiyle de faydalıdır. Savaş bir erkeğe birçok duygu verir. Savaşı bilen bir insan savaşa dair okuduğu şeylerden daha bir his alabilir. Bu hisler aşki, kahramanlığa ait hayale genişlik verecek mahiyette, dini olabilir. Yeni birtakım duygular ki müşkülatla dolu insan hayatına tahammül etmek kuvvetini verir. İşte bütün bu çeşit eserler hep dar manada kullanılan *littérature*'a aittir.

2. Geniş manada kullanılan *littérature*: Buraya kültür eserleri de girer. Riyazi eserler, ilm-i nücûma (astroloji) ait olanlar, tarihi eserler ki hepsi akla gıda verir. Edebiyat tabiri Türkçe'de ve Arapça'da birinci türe özgüdür. Avrupa'da ise her iki tür için kullanılır.

Klasik filolojiyle uğraşanlar, yani Yunan ve Latin eserleriyle meşgul olanlar edebiyatı daha geniş manada kullanır. Filoloji her ilmi kapsar. Onun vazifesi daha başkadır. Yazıdaki eserleri tasnif etmek, zamanın ilerlemesiyle bozulmuş, anlaşılmaz hale gelmiş olanlarını ilk yazıldıkları zamanki haline döndürmek ki mümkün olduğu halde yazanın kaleminden çıktığı şekle sokmak ve eserleri anlamak ve anlatmak için ne yapmak mümkünse, onu yapmak filolojinin vazifesidir. Bu iş tabii yalnız ilk manadaki edebiyat için değil; riyâziye, tıp vesaire tarihine dahil olan eserler de filolojik bir hazırlığa muhtaçtır. Bu suretle her nevi eser filolojinin inceleme konusu olabilir.

Fakat edebiyat tarihi acaba bu fenlere, ilimlere ve dine ait eserlerden bahsetsin mi? Bunun için muhtelif fikirler vardır. Esasen bu, işbölümüne ait bir meseledir. Klasik filolojide ve Doğu eserlerinde edebiyat tarihçilerinin tarihe ve dine ait eserlerden de bahsetmesi âdettir. Bu her sahada uzman çıkmadığındandır. Tarihçi tıp ilminin ilerlemesini bir tabibe, şairin gelişimini eleştirmene bırakacaktır. Edebiyat tarihçisi bu uzmanlarla çalışır. Çünkü onlar filolojiden anlamaz, kendi ihtisasları içine giren şeyleri bilir. Fakat harsın her sahası birbirine bağlı olduğundan edebiyat tarihçisinin diğer şeylerden büsbütün gafil olmaması lazımdır. Harsın muhtelif sahalardaki gelişimi birbirine bağlıdır.

Bu derste İran edebiyatından bahsedeceğiz yani, bir milletin edebiyatından. Bir milletin edebiyatı ne demektir? Acaba bir ırkın edebiyatı mı demektir? Bu mesele bugünkü dünyada siyasi ihtilaflardan doğmuştur. Mesela aslen Yahudi olan H. Haine, Alman edebiyatına dahil midir? Mesela Arapça eserler yazan ve Türklerden biri olan Fârâbî'den ve Acemlerden biri olan Taberî'den Arap edebiyatında mı yoksa men-

sup oldukları milletlerin edebiyatında mı bahsedilmelidir? Bunlar ırk bakımından ayrı oldukları için Arap edebiyatından ihraç edilecekler. Yâkût-i Hamavî esir bir Rumdu fakat Arapça yazdı. Onu da Arap edebiyatından çıkaracak mıyız? Sonra, bir kimse ırk bakımından karışık olabilir; o zaman ne yapacağız?

Bunun içinden çıkabilmek için en kolay ve sade yol şudur: Her yazar hangi dilde yazdıysa ve hangi hars içinde yetiştiyse, orada bahsedilmelidir. Fakat Acem edebiyatı ile meşgul olanlar böyle yapmadılar. Mesela Browne kitabında yalnız Acemlerden bahsetti. En kolay yol, görünüşe göre yapmaktır. Irkı belliyse ve ayrı dilde yazmışsa, her iki edebiyatta da bahsedilmelidir. Bahsetmek bahsetmemekten daha hayırlıdır.

Bir mesele daha var: Acaba bir edebiyat tarihini bir millete hasretmek doğru mudur? Çünkü edebiyatlar birbiriyle daimi olarak münasebettedir. Etkiler ve aksi etkiler vardır. Mesela Türk ve İran edebiyatları böyledir. Mesela Arap edebiyatı İspanya yoluyla eski Fransız edebiyatına etki etti mi, etmedi mi? Bundan Arap edebiyatçısı mı, yoksa Fransız edebiyatçısı mı bahsedecektir? Âdet olarak ekseriya etkilenen millet edebiyatında bundan bahsedilir. Mesela *İskendernâme* Yunan yoluyla İran'a geçmiştir. Roman şeklinde olan *İskendernâme*'ye Yunanlılar *Pseudo Callisthenes* diyorlar ki "sahte İskendernâme" demektir. Callistenes, İskender'in tarihçisiydi. Nizâmî bu kitaptan etkilenmiştir.

Fakat bir saha vardır ki uluslarası ilişkiler çok karışıktır. Böyle olunca bu usul kâfi gelmez, doğru olmaz. Mesela masal ve hikâye edebiyatı o kadar yayılmıştır ki onlardan yalnız bir milletin edebiyatında bahsetmek doğru değildir. Bütün milletlerin edebiyatlarında bahsetmek icap eder. Bundan bahseden ayrı bir ilim şubesi vardır ki ona "karşılaştırmalı edebiyat tarihi" (*Histoire de la littérature comparée*) derler. Bunun kurucusu Benfey'dir. Bu göstermiştir ki Hintliler masal ve hikâye uydurmakta çok kabiliyetlidir. Dünya masallarının 670'i Hintlilerindir. Benfey'den başka Bolt-Polivka vardır. Bunların en meşhur kitabı *Grimm Kardeşlerin Masalları Hakkında Notlar*'dır. Masal toplamak hırsı Almanya'da 19. yüzyılın ilk senelerinde başlamıştır. İlk masal toplayanlar Grimm Kardeşler'dir. Bunlar Almanya'da bir ihtiyar kadından birçok masal ve hikâye toplamıştır. Masallar hakkında yukarıda söylediğimiz gibi birçok tetkik yapılmış, menşeleri araştırılmıştır. Sonraları doğubilimciler de Arabistan'da birçok masal toplamış ve ekseri motiflerin aynı olduğunu görmüşlerdir. Almanya'da ayrıca bir de masal ansiklopedisi çıkarılmıştır. Sonraları bu tetkiklere birçok tetkik daha ilave edilmiştir. Mesela Schick isminde bir zat *Corpus Hamleticum* adlı bir kitap yazarak Hamlet'in motiflerini araştırmıştır. Wesselsky, *Das*

Hodscha Nasreddin adlı kitabında Nasreddin Hoca hakkında malumat toplamıştır. Bu ilim çok müşküldür. Çünkü çok lisan bilmek lazımdır. İran edebiyatında böyle birkaç esere tesadüf edeceğiz.

Masallar ya tek tek veya toplu halde seyreder. Tek tek devam edenler halk arasına dağılmıştır yahut ayrı ayrı tespit edilmiştir. İran edebiyatında masal türünün en mühim eserleri *Sindbâdnâme* ve *Kelile ve Dimne*'dir.

Edebiyat Tarihinde Usul

Edebiyat tarihi birçok bakış açısından yazılabilir:

I. Genel tarih bakımından:

Büyük siyasi tarih, hadiselerin dünyada vücuda getirdiği büyük değişimler; hars ve hayat değişmeleri fikir hayatı üzerine büyük etkiler yapmıştır. Edebiyat tarihinin büyük devirlerini siyasi tarihin devrelerine göre taksimde tamamıyla haklıyız. Mesela İran edebiyatı kendi kendine siyasi hayatla paralel olarak üç büyük devreye ayrılır.

a. Ahamenitler devri,

b. Sâsânîler devri,

c. Arap istilasından sonraki devir.

Browne eserini bu bakımdan yazmış, hatta adını *İran'ın Edebi Ta-*

rihi koymuştur. Eserin yarısını hatta daha fazlasını İran'ın siyasi tarihi işgal eder. Ferit Bey de kendi eseri olan İran edebiyatı tarihinde İran sülalelerinden ayrıntılı olarak bahseder.

II. Sosyal bakımdan:

Bu çeşit edebiyat tarihi yazanlar, yazı eserlerini doğuran sosyal nedenlerden bahseder. Halkı şiir söylemeye sevk eden birçok neden vardır. Mesela "müşterek iş" nedeni vesaire. Bu türün Türkiye'de temsilcisi Köprülü'dür ki sosyal bakış açısını takip eder. Bunların da dayandığı fikirler vardır. Mesela aşk hayatının muhtelif şekilleri edebi eserlere doğrudan doğruya etki etmiştir. Mesela çöl hayatı aşk için çok olumsuz şartlara tabidir. Ot yoktur, yeşillik yoktur, yalnız ilkbaharda kısa bir müddet için halk bir yere toplanır ve aşk ancak bu mevsimde olur. Sonra kabileler ayrılır. O vakit âşıklar da ayrılırlar. Bunun içindir ki eski Arapların aşk manzumeleri hep bundan, bu ayrılıktan bahseder. İşte bu yeni bir tarz doğurmuştur ki bu "nesip" tarzıdır.

Abbasiler zamanında hayat şartları değişti. Artık şairler şehirlere geldi ve şehir hayatının etkisiyle yeni bir edebiyat doğdu ki bunun en meşhur temsilcisi Ebû Nüvâs'tır. Sonra sultanların eğlence ihtiyaçları, şairlerin geçimini sağlayabilmek için saraylara sığınmak mecburiyetinde kalmaları, hamilerin (*mécéne*) meydana gelmesi gibi birtakım sebepler de yeni bir edebiyatın doğmasına sosyal birer neden oluyorlar.

Sonra dini nedenler de buraya girer. Mesela ramazanda geceleri geçirmek için edebi eğlenceler yapılır, dini manzumeler ve mevlüt okunur. Tekkelerde âyinler yapılır veya medreselerde ezber için öğretici manzumeler okunur. Halk arasında birtakım eğlenceler olur. Aşk fasılları yapılır. Bunları bilmeyenler edebiyatın ve şiirin gerçek hayatla olan canlı ilişkisini anlayamaz.

III. Üslup bakımından:

Bu tarzda muhtelif edebi şekillerin, tarzların tarihi tetkik edilir. Mesela kaside nev'inin veya gazelin doğuşu, gelişimi, devamı tetkik edilir. Edebi eserin şeklini, üslubunu, gelişimini incelemek isteyen tenkit de buraya girer.

IV. Dahili şekil bakımından:

Bu tarz diğerinin daha ince, daha karışık ve güç bir şeklidir. Mesela tabiat telakkisi, tabiata karşı insanın, şairin aldığı tavır, onun nikbin veya bedbin oluşu, bir sanatkârın diğer bir sanatkârın etkisinde kalıp kalmaması, intihal meselesi, edebi tenkit hep buraya girer. Bu tarz

"edebi zevk" işidir ve oldukça zordur. Şiirin kıymetini tayin için bazı ölçütler varsa da bunlar her vakit tatbik edilemezler ve zaten tam ve kesin değildirler. Bunun için zamanın da düşünülmesi lazımdır. Özetle, bunlar çok ince meselelerdir.

V. Biyografik ve bibliyografik bakımdan:

Bunun vazifesi muhtelif şairlerin hayatlarını, eserlerini tespit, bunlardan hangilerinin bize geldiğini tayin ederek bu suretle edebiyat tarihinde şairlerin mevcudiyetini meydana koymaktır. Bu görüş bundan evvelkiler için de esastır. Bu iş klasik filoloji, Romanoloji, Anglistik gibi Avrupa filolojileri için tamamen yapılmıştır. Hatta Avrupa'da *lexicographie* bile yapılmış, yani bir şairin bir kelimeyi kaç kere kullandığı tespit edilmiştir. Bu maalesef Doğu'da çok iptidai bir haldedir. Evvela, genel bibliyografi iki defa yapılmışsa da yine noksan kalmıştır.

1. Kâtip Çelebi'nin (ölm. 1067) *Keşfüzzünûn*'u.

Bu eser kitaplara göre tanzim edilmiştir. Bunu Kâtip Çelebi galiba bütün İstanbul kütüphanelerini gezerek yazmıştır. Bugün bile birçok kütüphaneci hep *Keşfüzzünûn*'a bakar. Kitaplar buna göre tertip edilmiştir ve defterler de hep *Keşfüzzünûn*'a göre aynen yazılmıştır. Mamafih *Keşfüzzünûn* Avrupa dillerinde Brockelmann'ın büyük kitabından, büyük kütüphane kataloglarından evvel yegâne kitaptı.

2. Bursalı Tahir Bey'in *Osmanlı Müellifleri*:

Bu eser çok kıymetlidir; fakat belge gösterilmeden yazılmıştır. Malumatı kontrol edilmez, nereden alındığı belli değildir. Avrupa usulü ile yapılmamıştır. Halbuki her iddia için belge göstermek gerekir. Doğu ilminde bu yoktur.

Bundan evvel meşhur tezkireler vardı. *Devletşâh* ve *Mecmaulfusehâ* gibi; fakat bunlarda da tarihi malumattan ziyade medh (övgü) veya zem (yergi) vardır. Bu kitaplarda bütün şairler dâhidir, tenkit yoktur. Araplarda o kadar olmayan bu yanlış telakki, Acem tezkirelerinde pek boldur.

Hicri 4. yüzyılda Araplarda bilhassa Bağdat tarafında çok mühim olan tenkit usulü meydana gelmiş, "edip selîkası" gelişmiştir. Yani kârîler ve sâmiler muhiti teşekkül etmiştir. Bu tenkit usulünde en mühim yeri Sûlî alır. Sûlî isminden de anlaşılacağı üzere Türktür. Büyükbabası Sol Tekin'dir. 4. yüzyılda yaşamış olan Ebû Temmâm ile Buhturî arasında çıkan bir münakaşada Sûlî, Ebû Temmâm'ı tutmuş

ve onu müdafaa için *Ahbâr-ı Ebû Temmâm* adlı meşhur kitabını yazmıştır. Bu eserde o zamanki tenkit usulünü görebiliriz. Yegâne nüshası Fatih'teki Süleymâniye Kütüphanesi'ndedir. Son günlerde Mısır'da basılmıştır. Mısır'da son zamanlarda gelişmiş olan *édition critique*'in çok güzel bir numunesidir. Çok güzel basılmıştır.

Kitabiyat bakımından edebiyat tarihi yazmak için başka şeyler de lazımdır. Bize kadar gelen birçok şair için tezkirelerin verdiği malumat doğru değildir. Bunun için yalnız bize kadar intikal eden eserlerin orijinalleriyle meşgul olmak lazımdır. Edebiyat tarihinin bu bakımdan esası, yazmalar kataloğudur. Çünkü bize hakikaten gelmiş eserleri gösterir. *Catalogue raisonnée*'ler sadece eseri ve müellifi yazmaz, biraz da edebiyat tarihi işini görür. Bahsedilen şair hakkında bilinen ne malumat varsa, bunlarda toplanır, eserinden bahsedilir, hakkında yazılan etütler hakkında malumat verilir. Çünkü bu etütlerden de istifade etmek lazımdır.

Yazmalar kataloğu Acem edebiyatı için az yapılmıştır. (Tauer İstanbul'daki tarihi eserlerin kataloğunu yapmıştır.) Bilhassa İstanbul kütüphaneleri kataloğunun yapılmamış olması büyük bir noksandır. Yapılacak yazmalar kataloğu için İstanbul'da çalışmak lazımdır. En meşhur ve iyi yazma kataloğu –biraz eskimiş olmakla beraber– Rieu'nun British Museum kataloğudur. Fuat Bey (Sezgin) bilhassa bu katalogdan çok istifade etmiştir. En iyi katolog Londra'da olan Dîvân-ı Hint Kütüphanesi'nin kataloğudur. Ethé yapmıştır. Birinci cildi 1903'te Oxford'da yayımlanmıştır. Ethé yalnız nüsha tarifiyle kalmamış, içeriği hakkında bilgi vermiştir. Bunun için çok mühimdir. Mesela tezkireler için âdeta bir indeks yapmıştır. Yalnız fevkalade mühim olan bu indeksi tamamlayamadan ölmüştür. Mamafih son günlerde Edwards tarafından 1937'de ikinci cildi de neşrolundu. Bu fihristtir ki şairleri tayinde bize büyük bir kolaylık vermiştir. Edwards, British Museum'da ne kadar basılmış Acemce kitap varsa, kataloğunu yapmıştır. Türkiyat'ta bir nüshası vardır. Ethé, Sachau ile birlikte Oxford'da Bodleyana Kütüphanesi'ndeki Acemce eserler kataloğunu yapmıştır. Fihristi çıkmadı. Berlin Kütüphanesi kataloğunu Pertsch yapmıştır. Viyana Kütüphanesi kataloğunu Flügel yapmıştır. Paris Milli Kütüphanesi kataloğunu E. Blochet yapmıştır, dört cilttir fakat sathidir. Bombay kütüphaneleri kataloğunu İvanof adlı bir Rus yapmıştır. Bunun kitapları çok mühimdir. Sonra, Bengal Asya Cemiyeti'nin kütüphane kataloğunu yaptı (1924). Yine İvanof, Curson adlı birinin hususi kütüphanesindeki kitapların da kataloğunu yapmıştır. 1926'da neşrolundu. Bankipore şehrinin kütüphane kataloğunu D. Ross'un teşvikiyle Mevlevi Abdülmuktedir yapmıştır.

(Mevlevi, Hindistan'da âlim demektir.) Eser İngilizce'dir, güzeldir. Fakat asıl İstanbul'da yapılacak bir İran eserleri kataloğu kıymetli olacaktır. Çünkü İran kütüphanelerinin en büyük kısmı İstanbul'dadır. Bugün İran'daki kütüphaneler hep hususidir. İstanbul kütüphaneleri çok zengindir. İstanbul kütüphaneleri için şimdiye kadar yalnız Felix Tauer bir bibliyografi yapmıştır. *Archiv Orientalny* mecmuasında "*Les manuscrits Persans Historiques*" adlı makaleleri vardır.

Der Islam'da Ritter'in Herevî, Ensârî ve Senâî-i Irâkî hakkında makaleleri ve etütleri vardır.

Bu kataloglardan genel bir katalog yapmak lazımdır. Bu iş Arapça için Brockelmann tarafından, Farsça için Story tarafından yapılmıştır. Fakat İstanbul kütüphaneleri hariçte kaldığından yine eksiktirler. Mamafih Acem edebiyatı hakkında en mühim eser yine Story'nin eseridir: Londra, 1935, *Persian Literature*. Dört cildi çıkmıştır. Birinci cildi Kuran nüshalarından, ikincisiyse tarihi kitaplardan bahseder. Story, Tauer'den de istifade etmiştir.

İkinci mühim eser Ethé ve muhtelif yazarlar tarafından yazılan *Grundriss der Iranischen Philologie*, Geiger-Kuhn'undur ki 1895-1901 arasında çıkmıştır. Bu eser üç kısımdır. Lisaniyat, tarih ve edebiyat tarihinden müteşekkildir. Yeni Acem edebiyatını Ethé yazmıştır. Londra, Bodleyana ve Fransa nüshalarını dayanak almıştır. Fakat Doğu nüshalarından istifade edememiştir. Bunlar daha çok âlimler için yazılmıştır. Çünkü kitaplar iki gaye için yazılır: 1. Okunmak, 2. Müracaat olunmak, sorulmak için. Birinci sınıf kitaplar halk ve mübtediler içindir. Mesela Ethé ve *İslam Ansiklopedisi*'nde İran (edebiyatı) maddesini yazan Buchner ve Huart'ın böyle okunmak için yazılmış kitapları da vardır. Fakat en meşhur halka mahsus kitap Browne'ın *A literary history of Persia* adlı dört ciltlik eseridir. Daha kısa halk kitabı Paul Horn'un kitabıdır. Fakat bunun kitapları nadirdir. İtalyan âlimi Pizzi'nin de İtalyanca iki eseri vardır. Ayrıca Bertels'in de kitabı vardır. Ferid (Kam) Bey'in taşbasması notları da güzeldir.

Prof. Dr. Hellmut Ritter

İran Edebiyatı ve Tezkireler

İran edebiyatı tarihi için bu saydığımız kitaplardan sonra tezkireler gelir. Bunlar daha ziyade genel okuyucu içindir. Hemen hemen antoloji kitabı sayılabilir. Tarihi gerçekleri az, küçük hikâyelerden oluşur. Bugüne kadar 50 tezkire malumdur. Ethé bunların listesini Kuhn'un yukarıda söylediğimiz edebiyat tarihinin başında verir (c.II, s.213-216). Tarih sırasıyla bunların en önemlileri şunlardır:

1. *Çehâr Makâle*:

Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî'nindir. Şairler kısmı H. 550'de yazılmıştır. Bunu Browne neşretti. Daha sonra İran'da küçük boyutta tekrar basıldı. (Seminer kütüphanesinde var). Birçok tarihi yanlışlıkları vardır. Muhammed Kazvînî buna dipnotlar yazmıştır; fakat basılırken İstanbul nüshalarından istifade edilmemiştir.

2. *Lübâbulelbâb*:

Muhammed Avfî'nindir. H. 600-625 arasında Hindistan'da yazılmıştır. Avfî Delhi'de Delhi sultanlarından Aybeğ'in kölesi ve damadı olan Sultan İl Tutmuş (H.607-633/M.1210-1236 yılları arasında hükümdarlık etmiştir) zamanında yaşamıştır. Bu da Browne tarafından *Çehâr Makâle* gibi Gibb Vakfı neşriyatından *Persian Historical Text* serisinde neşrolunmuştur; iki cilttir.

3. *Tezkiretuşşuerâ-i Devletşâh*:

Kısaca Devletşâh tezkiresi diye bilinir. 1843'te Hoca Fehim tarafından Türkçe'ye *Sefînetüşşüerâ* adıyla tercüme edilmiş ve basılmıştır. Birtakım ilavelere rağmen noksandır.

4. *Mecâlisunnefâis*:

Mîr Ali Şîr Nevâyî'nindir. H. 896'da yazılmıştır. Fahrî b. Emîrî tarafından H. 927'de Farsça'ya tercüme edildi.

5. *Tezkiretunnisâ*:

Fahrî b. Emîrî'nindir. Kadın şairler tezkiresidir. H. 947'de yazılmıştır.

6. *Tuhfe-i Sami* (Sâm Mirzâ tezkiresi):

Devletşâh'ın zeylidir. H. 957'de yazılmıştır. Fatih (Süleymaniye) kütüphanesinde bir yazma nüshası vardır. Son zamanlarda Tahran'da basılmıştır.

7. *Heft İklîm*:

Ahmed Râzî'nindir. H. 1002'de yazılmıştır. Çok ayrıntılı ve coğrafidir. Birçok emirden, şairden bahseder. Ethé, kataloğunun ikinci cildinde bu eserin indeksini yapmıştır.

8. Sahhaf İbrahim (Suhuf-i İbrahim) Tezkiresi:

Azerbaycan şairlerinden bahseder.

9. *Mecma' ulfusehâ*:

Rıza Kuli Han'ındır. Mahlası Hidâyet'tir. H. 1294'te Tahran'da basılmıştır. Aynı adamın *Riyâzulârifîn* adlı mutasavvıflardan bahseden bir eseri daha vardır. Bu son kitap da müellif daha hayattayken H. 1305'te Tahran'da basılmıştır.

Bu dokuz tezkireden başka şunlardan söz edilebilir:

1. *Muzekkirulahbâb*:
Nizârî tarafından yazılmıştır. Alî Şîr'den 1566 yılına kadar gelir.

2. *Nefâyisulmeâsir*:
Mirzâ Aliyyuddevle-i Kazvînî-i Kâmî (973-982) tarafından yazılmıştır. Ekber Şah zamanında Hint'teki Acem şairlerinin meşhurlarından bahseder.

3. *Hulâsatuleş'âr* ve *Zubdetulefkâr*:
Takî-i Kâşî tarafından H. 985'te yazılmıştır.

4. *Mecâlisulmu'minîn*:
İslamiyetten Safeviler zamanına kadar olan kısmın tarihidir. 1268'de Tahran'da tabedilmiştir. On ikinci ciltte Firdevsî'den itibaren şairlerden bahseder.

5. *Hazîne-i genc*:
İlâhî-i Huseynî tarafından H. 1010-1015 (M. 1601-1606) tarihleri arasında yazılmıştır. Şiraz şairlerinden bahseder.

6. *Riyâzuşşuerâ*:
Dağıstanlı Ali Kuli Han tarafından H. 1161/M. 1748'de yazılmış alfabetik bir tezkiredir.

7. *Serv-i âzâd*:
Mîr Gulâm Âzâd'ın H. 1166/M.1753'te yazdığı genel bir tezkiretir. İki kısımdır. H.1167-1177'de alfabetik sırayla *Hizâne-i âmire*'yi yazdı.

8. *Âteşgede*:
Lutfali Beg Âzer-i Isfahânî'nindir. 1760-1779'a kadar gelen şairlerin genel tezkiresidir.

İslamiyet Öncesi İran Edebiyatı

Yeni İran edebiyatını anlamak için İslam öncesi İranı edebiyatını ve tarihini bilmek lazımdır.

Hintliler ve İranlılar eskiden bir milletti. Lisani deliller bunu bize gösterir. Mesela âb, kâr gibi kelimeler müşterektir. Bunlar Ariyendirler. Ariyenlerin nereden geldikleri hakkında muhtelif nazariyeler vardır. Özellikle ikisi önemlidir:

1. Avrupa'dan gelmeleri.
2. Orta Asya'dan gelmeleri.

İkinci iddia daha doğrudur. A. Christensen'in *Eski Doğu'nun Hars Tarihi* adlı bir mecmuanın İran'a ait kısmında mühim bir makalesi var-

dır. Orada Christensen ayrıca kitabiyat da verir. İran kelimesi Eran < Aryan'dan türemiştir. MÖ 1800'lerde henüz Hintlilerle İranlılar birbirlerinden ayrılmamışken, beraber yaşarken ufak ufak göçler olmuş, Anadolu'ya ve Suriye'ye gelmişlerdir.

Babil'de takriben MÖ 1760'ta hüküm süren "Kassiens"ler zamanındaki ilahlar arasında Schuryat (Şuryat) adlı bir ilah vardı ki bir Ariyen ilahtır; güneş ilahıdır. Sonra Mısır'da Amarna Köyü'nde yapılan hafriyatta çivi yazısıyla yazılmış mektuplar bulunmuştur. MÖ 1400 senelerine ait olan bu mektuplar Mısırlıların Anadolu ve Suriye hükümetlerine yazdıkları tarihi mektuplardır. Çok önemlidir. En eski Yahudi isimleri orada geçiyor. Burada Suriye ve Filistin hükümdarı olmak üzere birkaç Ariyen isim zikredilir: Yaştamanya, Hştata. Fakat bunların arkasında kavim yoktur, tek tük isimler halindedir.

Boğazköy kitabelerinde de birkaç Ariyen kelime vardır. MÖ 1400 yıllarına ait olan bu kelimeler ekseriya ata ait terimlerdir. Eski nazariyeye göre bunlar, atı Orta Asya'dan batıya getirmiştir. Bütün bunlardan başka bir de Hintlilerin ve İranlıların müşterek zamanlarına ait birkaç ilah ismi vardır: Mithra = Mihr, İndra, Varuna gibi. Varuna, Ahuramazda'dır.

Eski Hint ve Cermenlerin ilahları tabiiydi. Gök ilahesi, rüzgâr ve fırtına ilahesi gibi. Bunların yanında Ariyenlerde sihir kuvvetiyle donanmış birtakım ilahlar meydana geldi ki en mühimleri yukarıda söylediğimiz Mithra ve Varuna'dır. Mithra mukavele, antlaşma ilahıdır. Varuna'ysa kanun ilahıdır. Bunlar tabiat ilahı değildir. Bunlara Asura > Ahura adı verilir. Asuralardan bir de Rta (İntikam) ilahı vardır. Kurban merasiminin ilahı Mithra'dır.

Bu ilahlar Hintlilerin ve İranlıların ilk devrelerinde müşterekti. Sonradan Hint'te ve İran'da ayrı ayrı şekillerde gelişim gösterdi. Asuralar Hint'te korkunç, kötü ruh şekline girer. İran'da ise tabiat ilahları fena olur, Asuralar en büyük ilah olur. Mesela Hintlilerin ilahlarından en mühimi olan Deva = Dev fena ilah, şeytan şeklini almıştır. Bu "deva"lardan savaş ilahı İndra İran'da küçülmüş, Hint'te büyümüştür. Halbuki Asuralardan İran'ın en büyük ilahı Ahuramazda çıktı.

Asuralarla Devalar arasındaki fark, sosyal hayat arasındaki farkı da gösterir. Deva'ya tapanlar Zerdüşt dininin göçebeleridir. Göçebeler savaşçıdır. Oturan, barışı seven çiftçilere hücum eder, onlara zarar verir ve harsın düşmanı olurlar.

Yerleşmiş olanlar, harsın temsilcileriyse daha devamlı şeyleri severler; anlaşma, barış olsun, intizam bozulmasın, savaş olmasın isterler. Zaratuştra işte birleşmiş, barışçı insanların temsilcisidir. Gatalarda görüyoruz ki Zerdüşt ziraatı seviyordu. Bundan dolayı Zerdüşçülükte

öküz, inek çok mühim rol oynar. Çünkü bu hayvanlar ehlidir ve işe yarar.

İşte bu sosyal hayat tezadı dinde de kendini göstermiştir. Avesta'da İndra, Nasatya düşman ilah olarak zikredilir.

Göçleri

İranlıların yukarıda söylediğimiz, ilk münferit göçleri müstesnâ, kitle olarak MÖ 1000 yıllarında batıya gitmişlerdir. Avesta'nın verdiği coğrafi bilgiden anlaşıldığına göre, en eski yerleri Hıvârezm, Sogdiyana, Mergiyana (Merv), Sicistan'mış (Sakaili, Sakestan, Sistan). Sonra batıya doğru yürümüşler, Kevir tuz çölü onları ikiye bölmüş. Bir kısmı doğuda, bir kısmı batıda kalmış ve bir kısmı Hazer'in kuzeyinden, diğer bir kısmı ise güneyinden geçmişlerdir. Kuzeyden geçenler İskitler ve Sarmatlardır. Bunlardan hiç bahsetmeyeceğiz.

Bizim konumuza girenler, güney yolcularıdır. Bunları dört kısma ayırabiliriz:

I- Saklar:

Semerkand'ın doğusunda oturuyorlardı. Eşkâniyân (Arsekiler) zamanında bugünkü Sistan'a (eski adı ile Sakestan) göç ettiler. Bunlardan Yunan tarihlerinde birkaç isim zikrolunur. Lisanlarına ait kalan eserler ortaçağa ait birkaç mektup ve Budizme ait metindir.

II. Sogdlar:

Bunlara ait ortaçağdan kalma eserler vardır. Mânihey ve Hıristiyan metinleri kalmıştır. Lisanları Sogdca'dır.

III- Hârezmler:

Bunlara ait de ortaçağdan kalma metinler vardır. Zeki Velidi (Togan) Bey Hârezmce birkaç fıkrayı İstanbul'da bulmuştur. Henning bunu okumuş ve Sogdca'ya yakın bir dil olduğunu göstermiştir. *Alman Müsteşrikler Mecmuası*'nda neşredilmiştir.

IV. Kevir Çölü'nün batısında kalanlar:

İlk kavim Medlerdir. Siyasi merkezleri bugünkü Hemedan'dı (eski adı Akbatana). Bunlardan Asur kitabeleri de bahseder MÖ 835'te. İlk Ariyenlere Anadolu'da ve Suriye'de MÖ 1800'lerde rastladığımızı söylemiştik. Bundan çok sonra rastladığımız bu Ariyenler hakiki bir devlete sahipti. Hükümdarları Astiyages'tir. Bunların devleti 558'de

Ahamenitlerin kurucusu Kyros tarafından mahvedildi. Bunun hakkında meşhur bir hikâye vardır. Astiyages'in kızı bir gün tuhaf bir rüya görür. Vücudundan su çıkar, dünyayı kaplar. Müneccimler bunu, onun bir çocuk doğuracağı ve bu çocuğun dünyayı zapt edeceği şeklinde tabir ederler. Hakikaten kız bir Parslıyla evlenir ve Kyros doğar. Astiyages onu öldürmek ister, kız mahud usulle saklar. Çocuk büyür; nihayette Astiyages'e galip gelir. Bu hikâye İran'da yaşamış ve Sâsânîlerin kurucusu Ardaşîr-i Pâpekan'a da isnat olunmuştur. Daha sonra Siyavuş için de aynı hikâye söylenir.

Medlerin dilinden bir iki kelimeden başka bir şey kalmamıştır. Bu kelimeler de bu hikâyeden kalmıştır. Hikâyede Kyros'u kurtaran Spala'dır ki bir rivayete göre çoban, diğer rivayete göre köpek ismidir. Aynı kelime Rusça'da köpek manasınadır.

V. Kyros'un kurduğu devlet Ahamenitlerdir. Bunların sonuncu hükümdarı Üçüncü Darius'tur. MÖ 330'da İskender tarafından mağlup edilmiştir. Bunların lisanından kalma kelimeler, kitâbeler vardır. Buna Eski İranca denir.

VI. Avesta lisanı malzemesi:

Avesta Zerdüşt dininin mukaddes kitabi lisanıdır. Bunlardan iki şiir kalmıştır. Birisi Gatalardır ki Zerdüşt'ün kendi sözleridir. Diğeri alelade Avesta'dır. Bunların yeri ve tarihi tespit edilememiştir.

VII. İskender'den sonra halefleri devri:

İskender'den sonra Diadoşlar gelir. MÖ 323-250 arasında hüküm sürmüşlerdir. Bundan sonra milli bir hareket olur. MÖ 250'de Arsakîler Devleti kuruluyor ki merkezi Kevir Çölü'nün kuzeyinde olan Parthia'dır. *Şehnâme*'de bunlar Eşkâniyân adıyla geçer. MS 226'da Ardaşîr-i Pâpekan tarafından mahvedildi.

VIII. Ardaşîr (Erdeşîr) Sâsânîler Devleti'ni kurdu. Bu devlet de malum olduğu veçhile Yezd-i Cerd zamanında 636'da İslamlar tarafından mahvedildi.

Partların ve Sâsânîlerin lisanı Pehlevice'dir. Fakat arada fark vardır. Partların merkezi İran'ın kuzeydoğusunda olduğundan dillerine Kuzeydoğu Pehlevicesi derler. Sâsânîlerinki ise bugünkü Fars'taydı. Bundan dolayı onların diline Güneybatı Pehlevice derler. Aralarında cüzi birtakım ayrılıklar vardır. Bu Pehlevice yavaş yavaş bugünkü Farsça'yı doğurmuştur. Bu gelişme İslam istilasından sonra olmuştur. Mamafih

Araplar zamanında Pehlevice de konuşulduğunu birkaç şeyden anlıyoruz. Bir defa, Pehlevice'den Arapça'ya birtakım kelimeler geçmiştir: nâmek, bendek, nımûzek gibi. Bu "k"lar yeni Farsça'da düşmüştür: bende, nâme, nimûze gibi. Bundan hareketle yeni Farsça'nın teşkilini İslamiyet sonrasına atabiliriz. Fakat ayırıcı çizgiyi tayin etmek güçtür. Yani Acemce'yi anlamak için Avesta ve Pehlevice'den bir şeyler bilmek lazımdır. Çünkü bunlardan son zamanlarda birçok şeyler anlaşılmıştır. Mesela, birçok nazım şeklinin eskiden İran'da mevcut olduğu da bu suretle tespit edilmiştir. Mesela mesnevi tarzı eski İran'da mevcuttu.

Edebiyat

İran edebiyatının özelliği epik = destansal olmasıdır. Halbuki Arap şiiri ve edebiyatı liriktir. Mesela bir padişahın övgüsünde İranlılar onun savaşlarını, zaferlerini, kahramanlıklarını destan şeklinde anlatır. Onun gerçek icraatı sayılır. Araplardaysa kaside vardır. Bu kasidelerde epik unsur gayet azdır. Birçok teşbihle padişahın büyüklüğü, keremi anlatılır. Arap ruhu epik değildir. Bu da Sami ruhu ile Ari ruhun farkını gösterir. Araplarda mesnevi tarzında yazılmış eser pek yoktur. Halbuki İran'da İslamiyet sonrası bu tarz çok gelişmiştir, bu devirden birçok da eser kalmıştır. Bu destanlarda en çok kullanılan "mütekârib" ve "hezec" bahirleri çok eskidir.

Ahamenitler zamanından bize kitap olarak yalnız Avesta gelmiştir. Bu kelime ne demektir? "Metin" demektir. Zıddı olan "Zend", tercü-

me, şerh manasına gelir. Avesta kitapları Pehlevice ve Avesta diliyle yazılmış, tefsirleri olan Zendler ise Zend lisanıyla yazılmıştır. Bunlar ekseriya beraber bulunur. Halbuki Zend ve Avesta başka başkadır.

Avesta'nın Telifi

Avesta birçok parçadan mürekkep bir kitaplar mecmuasıdır. Bir kanundur. Muhtelif zamanlarda, muhtelif muharrirler tarafından yazılmıştır. Bu muhtelif parçaların ne zaman yazıldığı tespit edilir, bütün kanun kelimelerinin nereden çıktığı araştırılır. Bu çok zor bir iştir. Çünkü "Kanun" teşkil edebilmesi için uzun bir tekamül yolunu geçmesi lazımdır. Muhtelif zamanlarda, muhtelif muharrirler tarafından yazılan dini metinler bir müddet sonra bir heyet veya bir insan tarafından toplanır ve o zamana uygun olmayan parçalar çıkarılır, tasnifler yapılır, düzeltilir, bir kitap şekline koyulur. Artık bu kitap resmi mahiyet alır, o dinin mukaddes kitabı olur. O dinin mensupları için bir yasa temeli, bir şerâit halini alır. İşte böyle kitaplara "Kanon" derler. Kelimenin aslı Yunanca'dır ve "ölçü aleti" demektir. Eski Yunanlılar güzel bir genç heykeline kanon derlerdi. Zira böyle bir heykel, güzel bir vücudun ölçüt alınabilecek örneğidir. Ondan insan ölçüsü öğrenilir.

Bu kanon teşkilini birçok dinde görebiliriz. Mesela Hıristiyanlarda *Ahd-i Cedid* böyledir. *Ahd-i Cedid'in* en eski parçaları Aziz Paul'ün risaleleridir. Bu risaleler MÖ 62-53 yıllarında yazılmıştır. *İncil-i erbaa* yani *Dört İncil* ise 65-100 arasında yazılmıştır (Bu dört İncil Matta, Markos, Lukas, Yuhanna'dır). En eski kanon 200-400 arasında tespit edilmiştir. Hıristiyanlık ilk yüzyıllarda birçok fırkalarla mücadele etmiştir ve nihayet bu kanon teşekkül etmiştir.

Ahd-i atik'in ise en eski parçaları MÖ 9. yüzyılda yazılmıştır. Bugünkü şeklini MS 200'de almıştır. Demek ki bu din kitabının, bu kanon teşkili için on bir yüzyıl geçmiştir.

İslamiyette bu çok kolay olmuştur. Çünkü Kuran bir şahsiyetin ağzından gelmiş ve teşekkülü uzun olmamıştır. En eski parçaları MS 610'da, en sonu da 631'de inmiştir. Kanon şeklini Osman zamanında takriben 655'te almıştır. Hz. Osman geyik boynuzları, deriler ve yapraklar üzerindeki muhtelif sureleri toplayıp düzene sokmuştur. Bu müddet kısa olduğu için teşekkülü ve tadilatı az olmuştur.

İşte Avesta'nın da hangi tarihte yazıldığından bahsederken, bunda toplanan muhtelif eserlerin eskiliğini birer birer ayırmak lazımdır. Bunun ne zaman teşekkül ettiği mühim bir meseledir.

Ananeye göre Zerdüştîlerin dini eserleri, Eşkânîler zamanında ve

bilhassa Yunanlıların "Vologeses I" ve İranlıların Balaş dedikleri (hükümdarlığı MS 57-78) padişah zamanında ilk defa Avesta'ya ait eserler toplanmıştır. Balaş, Partlardandı. Onun zamanındaki bu çeşit dini reformu diğer sahalarda da görebiliriz. O zamanki paralarda Yunanca kitâbeler artık bırakılmış, Pehlevice yazılan kitabeler yazılmaya başlanmıştır. Demek ki Yunan nüfuzu azalmaya, milli cereyanlar artmaya başlamıştı. Bu ilk toplama ve tasniften sonra yeniden bir tasnif lüzumu görülmüş ve bunu da Sâsânîlerin kurucusu Ardaşîr yaptırmıştır (226-240). Bu tasnifi yapanın adı mûbed (rahip) Tansar'dır. Tansar bu redaksiyonu (bir şekle sokmayı) Ardaşîr'in emriyle yapmış ve resmi devlet dini olarak Zerdüştîlik kabul edilmiştir. O zamana kadar bu din resmi değildi. Bundan sonraki redaksiyon Birinci Şâpur (310-379) zamanında ve en son olarak İkinci Şâpur zamanında vuku bulmuştur.

Şâpurlar zamanında bu tasnifin yapılmasına sebep, o devirde Mâni'nin ortaya çıkışıdır. Mâni 243'te propagandaya başladı. 31 sene süren bir propaganda hayatından sonra 273'te idam edildi. İdamından sonra yaptığı propagandanın Zerdüştlük üzerinde büyük etkisi oldu ve tekrar "Kanon" teşkili için harekete geçildi.

Zaten "Kanon"un toplanması daima böyle "sapkın topluluklar"a karşı yapılır. İslamiyetteki "kütüb-i sitte" bile böyledir. Çünkü bu kitaplar "sapkın topluluklar"a mâni olmak içindi. Bu, ehlisünnet velcemaat kanunudur. Bu kanunun asıl düşmanı mutezileydi. Mutezile o zaman "sünnet"ten çıkmıştı. Mamafih bugün İsnâ Aşere'de bunlar hâlâ yaşıyor.

Sâsânîler zamanında eski Avesta lisanı unutulunca onu yeni lisana çevirmek lazım geldi. Bu her dinde böyledir. Yahudiler dini dilleri olan İbranice'yi unuttukları zaman, cumartesi günleri toplandıkları "midraş"larda (medrese) okunan şeylerden bir şey anlamaz oldular. O zaman bunları halkın konuşma dili olan Aramice'ye tercüme ettiler, ki bu tercümeye "Targum" derlerdi. Halbuki sonradan bu Aramice'yi de unuttular, tekrar İbranice'yi öğrendiler. Bugün de öyledir.

Hıristiyan metinleri de ilkin Yunanca'ydı, Latince'ye çevrildi, daha sonra malum olduğu üzere Luther (1443-1546) tarafından Almanca'ya çevrildi.

İşte Avesta'nın da Pehlevice'ye tercümesi Husrev-i Nûşirvan (531-579) zamanında düzeltildi ve Avesta'nın taksimi başladı.

Avesta'nın Taksimi

Eskiden Avesta 21 "nesk"ten ibaretti. Bunlardan bize ancak on dokuzuncu nesk olan "Frendidat" adlı nesk geldi. Bu da bu dinde yalnız dini merasimde kullanılan pratik formüller ve ayetlerden ibarettir. Bu belki savaşlar, işgaller ve yabancı dinlerin hâkimiyetinden; belki de ihmalden olmuştur. Fakat öyle bir zaman geldi ki bu eski kitaplarla uğraşacak adam kalmadı; halk arasında ezberlenmiş birkaç parça kaldı. Elimize geçenler yalnız dini formüller, yani bir dinin günlük hayat için en fazla lazım olan taraflarıdır. Hatta bunlar da tam değil; ancak o formüllerin cüzi bir kısmından ibarettir.

İşte dini merasimde söylenen bu parçaların adları "yasna", "yaşt" (övmek, yaldırmak) olarak anılmaktadır. Bu ilahiler, ilahe ve yarı ilaheler için söylenen şeylerdir ki Araplar bunlara "Tendiyat" derler. Fransızcası "Hymne"dir. Bir de "Hurde Avesta" (Pehlevice'de Hortak apestak) [Küçük Avesta] vardır ki küçük dualardan ibarettir; işe yaramaz.

Eskiden bu kitabın tamamıyla Zerdüştîliği tarif eden, yahut hiç olmazsa onun kitabı, Zerdüşt'ün dini kaidelerini yansıtan bir kitap zannetmişler. Halbuki bu doğru değildir. Avesta'nın bir kısmını Zerdüşt'ün söyledikleri teşkil ederse de diğer kısımları öyle değildir. Zerdüşt'ün kendi söylediği kısımlar "Gata"lardır. Gatalar Avesta'nın en eski kısmıdır. Lisanları diğer kısımlardan farklıdır. Gatalarla "Yaşt"lar arasında tabiat ilahelerine karşı mücadele vardır. Mesela Haoma = Soma'ya karşı (Haoma bir nebatın ismidir. Bu nebatın usaresinden bir şerbet yapılır ki sarhoş edici mahiyeti vardır. Fakat alkol gibi değildir. İnsana daha ziyade tatlı bir baygınlık verir, insanı ilham alacak hale koyar. Bunu sıkmak, içmek dini bir merasimle olur. Bu aynı zamanda teşhis de edilir bir ilahtır. Keyhusrev zamanında Efrasyab esir edilir. *Şehnâme*'ye göre onu esir eden, bir rahiptir. Avesta'ya göreyse, işte bu Haoma'dır. Sonradan Zerdüştîler zamanında böyle bir ilahın mevcut olduğunu unutmuşlar, onu adi bir insan zannetmişlerdir.)

İşte Zerdüşt bu ilaha ibadet istemiyordu. Çünkü Zerdüşt monoteizme taraftardır. Onunla mücadele ediyor. Zerdüşt'ün mücadele ettiği ilahlardan ikincisi de Mithra'dır (sonradan Mihr olmuştur). Halbuki Yaştlarda bu ilaha karşı ilahiler, takdisler vardır. Bunlar eski Ariyenlerin tabii ilahlarındandı. Bundan sonra "Anahit" adlı bir ilah daha vardır. Bu ilah Babillilerin taptıkları "İştar" ilahı gibi nehir, bereket ve aşk ilahesiydi. Zerdüşt bununla da mücadele etti. Fakat buna karşı da "Yaşt"larda takdisler vardır. Sonra, Sirius (Arapçası Şuara= Şuarâ-i

yemânî, İranca ismi "Bistria") ile de mücadele ediyor. Eskiden buna da ibadet ediyorlardı.

Bütün bunlardan iki mühim netice çıkıyor:

1. Bir defa Zerdüşt yeni bir din kurmamış; ancak, bulduğu eski dini ihya etmek, temiz bir hale koymak istemiştir.

2. Bu netice filolojiktir. "Yaşt"ların Zerdüşt'ün mücadele ettiği ilahları takdis etmesi gösteriyor ki bunlar lisan bakımından daha geç olmakla beraber içerik bakımından Gatalardan eskidir. Bundan da Zerdüşt'ün, halk arasında iyice yerleşen bu ilahları tamamıyla kaldıramadığı, ondan sonra bu ilahları Zerdüştîliğe uydurarak yeni şekiller meydana çıkardıklarını tahmin edebiliriz. İhtimal mûbedler Zerdüşt'ten sonra eski ilahları canlandırmak istemişlerdir.

Bugünkü âlimler "*Présaratustrtich*" Zerdüşt'ten evvel olan "Yaşt"ları MÖ 7. yüzyıla koyuyor.

Sâsânîler zamanında yapılan Pehlevice özetler vardır ki Zerdüştîliğin eksikliğini tamamlamaya yaramaktadır. Bunlar kaybolan "Nesk"lerin özetleridir. Bunların en mühimleri üç tanedir:

1. *Bundâhişn* (asıl yaratılışı, esas): Bu kaybolan yaratılış (Dandat) neskinin özetidir. *Târîh-i Sîstân*'da, Ebulmueyyed-i Belhî'de "Bundihişn" kelimesi vardır.

2. *Den Kard* (Dîn-i ibâdet)

3. *Meno Kherad* (Ulv-i hikmet)

Eski İranca'da ê>î olmuştur, fakat "n"dan evvel. Bu "den" kelimesi de sonra din olmuş ve Arapça'ya geçmiştir. Yani Arapça "din" kelimesinin aslı İranca'dır. Mamafih bu ê'den inkişaf eden î ile diğer î, Hâfız'a gelinceye kadar tefrik edilmiştir. Mesela şêr (aslan), "şîr" ile kafiye yapılmamıştır.

Henüz bu kitapların metni anlaşılamıyor; neşredilmemişler, fakat elde olan yazmaların hepsi yenidir.

Avesta'nın nerede telif edildiği hakkında, âlimler arasında ittifak yoktur. Ekserisi İran'ın doğu tarafında diyor. Burada yazıldıktan sonra Ahamenitler zamanında yavaş yavaş batıya ilerlemişlerdir. Bu Ahamenitler eski İran dinine mi yoksa Zerdüştîliğe mi inanıyorlardı? Bunu kesinlikle tayin edemiyoruz. Henüz tartışılıyor. Mamafih âlimlerin ekserisi bunların Zerdüştî olmadıklarını kabul etmişlerdir. Çünkü kitabelerde ölülerini gömmek usulünden bahsederler. Mesela Kyros'un kabri vardır. Halbuki Zerdüştîlikte ölüyü gömmezler. "Dahena" denilen büyük bir kaya üzerine koyarlar; akbabalar gelir, ölüyü yer. Yunanlıların naklettikleri hikâyelerden biliyoruz ki Ahamenitlerin sarayında Zerdüşt'ün itibarı vardı, meşhurdu. Fakat bu malumat sahih değildir.

Hakikatte bu sarayda Zerdüşt'ün ismi meçhuldu. Bildiğimize göre Ahamenitler Ahuramazda'ya ibadet ederdi. Ahamenitlerin son zamanlarında Zerdüştîlik saraya girmeye muvaffak oldu ve İran'ın batısında kabul edildi. Arsakîlerde Balaş gibi gayretli Zerdüştîler vardır. Mamafih, devlet dini olarak ancak Sâsânîler zamanında kabul edilebildi.

Zerdüştîliğin yanı başında eski tabiat dini vardır. Sonra bir de Zervanizm denilen din vardı. Zervan, "zaman" olmuştur.

Avesta'nın İçeriği

Bundan kısaca bahsedeceğiz. Yalnız yeni Fars edebiyatı için lazım olan malumatı ve kozmogoniyi anlatacağız. Bu arada birkaç tarihöncesi şahsiyetten bahsedeceğiz. Yalnız unutmamak lazımdır ki bu şahsiyetler İranlılarla Hintlilerin henüz ayrılmadıkları zamandan kalmadır. Üçüncü olarak, Avesta'daki en eski padişahlardan, pehlivanlardan bahsedeceğiz; sonra bazı destansal unsurlardan ve bunların padişahlarla olan ilişkilerinden, dini destanların görünen sorunlarından bahsedeceğiz. Çünkü bunların yeni Farsça'ya etkisi olmuştur.

1. Kozmogoni:

Bunun zıddı *Eschatologie*' dir (dünyanın sonundaki vakalar bilgisi). İran dinine göre dünyanın başı, sonu ve bunların arasındaki vakalar büyük bir dram teşkil eder. Bu fasılalı ve çok safhalı bir dramdır. Gelişir, birkaç büyük safhadan sonra nihayet bulur. Buradaki aktörler somut "hayır" ve "şer"dir. Her dinde şirkin nasıl ve niçin vücuda geldiği, niçin âlemin intizamını bozduğu, insanı fenalığa sürüklediği ve bunun için ne gibi gizli hikmetler bulunduğu uzun uzun söz konusu oldu. Her din kendisine göre bunu izah eder. İran dininde bu sualler sorulmaz. Bu din hayır ve şerre metafizik bir menşe vermiştir. Hayır ve şer ezelden beri mevcuttur. Esasta hayrın yanında şer de vardır. Bütün mevcudatın tarihi bu iki prensip arasındaki mücadeleden ibarettir.

Sami dinlerle bunun arasındaki fark işte buradan çıkar. Sami dinlerde hayır ve şer mücadelesi her ferdin ruhunda yahut beşer tarihinde vaki olur. Halbuki İran dininde bu iki kuvvet arasındaki mücadele yalnız insanlarda değil; âlemin aslında, hilkatin icabı olarak vardır. Hariçten hiçbir amele bu mücadeleye karışmaz. Ve bu mücadelenin sonu hayrın zaferidir. Denilebilir ki İran dini, ilahın iradesinden haber vermeyi ve bu suretle beşerin eylemlerine bir düzen ve maksat bulmayı düşünmüyor. Sadece belki âlemin manasını izahı kastediyor. Âlemin manası anlaşıldıktan sonra beşeriyetin hareketleri kendiliğinden düzene sokulur. Bu

âlemin nizamının marifetinden, bilgisinden beşer için düzenler bulunur.

Sami dinlerde esas fikir, merkezi mefhum iradidir. Yani mesele Allah'ın iradesidir. Bir Allah vardır, o emir verir, insan buna itaate mecburdur. İtaat etmezse cezaya çarpılır.

İrani din ise iradi değil, izahidir; âlemin manasının izahıdır. Bilhassa şer-hayır tezadının nasıl vücuda geldiğinin izahıdır. Bu tezat ezelidir. Fakat istikbalde halledilecektir. Yalnız; iptidai dinlerde felsefi, dini mefhumlar mevcut olmadığı için, bu din bu izahı tarihöncesi bir mahiyette yapar. Biliyoruz ki "Mythos", *Legende*'dan evvel gelir. Bunun için bu dindeki izahlar hep mythos'tur. Mamafih bu, her şeyi *mythos*'la anlatmak sonraki dinlerde de vardır. Mesela, tevile muhtaç hikâyeler *allégorique*'tir; *mythos* değildir. *Mythos* kozmik şahsiyetlerden bahseder. Halbuki alegorik izahlarda alelade insandan bahsolunur. Fakat bu insanlar gerçek değildir. Tevile uğramışlardır. *Mythos* ise olağanüstü kuvvetlerden bahseder.

Âlemin sonunda hayrın galip olacağı esası fikri Mazdeizm'den sonra gelen dinlere de etki etmiştir. Mesela Yahudilik ve Hıristiyanlıkta bu etki görülebilir. Yahudiler Babil'de İranlıların etkisi altında kaldıktan sonra bunu dinlerine ithal etmişlerdir.

Hayır ve çarpışmasının devamının müddeti tespit olunmuştur. Bu on iki bin yıldır. Yani sınırlı bir zaman. Bu sınırlı zaman sınırsız bir zaman içinde denizdeki bir ada gibi yüzer. Başlangıçta hayrın temsilcisi Ahuramazda, şerrin ise Ehrimen'dir. Ahuramazda nur ile çevrili ve sınırsız zaman içinde yaşıyordu. Ehrimen ise karanlık ve sınırlı zaman içindedir. Ahuramazda her şeyi oldu bilir, tabiatı latiftir. Ehrimen ise her şeyi sonradan bilir (pasdaniş nich), tabiatı hırstır. Hürmüz, Ehrimen'in hırsı yüzünden kendisine taarruz edeceğini evvelden bilir ve savaşta silah olmak için "ulvi halk"ı yaratır (Menûk). Yaratılış üç bin yıl bu halde kalır. Bu manevi bir haldir. Yani Allah dünyayı yaratmadan evvel üç bin sene tasavvurunda tutmuştur. Ehrimen hiçbir şeyi bilmiyordur, hatta Hürmüz'den bile haberi yoktur. Fakat günün birinde, hırsının etkisiyle, süfliyattan yükselir, Hürmüz'ün sakin nuruna çarpar. Bunun üzerine orayı zapt etmek niyetiyle süfliyata döner ve ordusunu teşkil edecek olan devleri yaratır. Hürmüz iyi bir dünya yaratmak için barış teklif eder. Fakat Ehrimen razı olmaz. O zaman Ahuramazda, Ehrimen'e karşı etkili bir dua okur. Ehrimen bu duayı duyunca hemen kendinden geçer ve baygın bir halde üç bin sene kalır. Bu zaman içinde mahlukat ulvi halden (Menûk) süflî hale (Getik) getirilir. Âlemdeki mevcudat yaratılır. Mevcudatın sonunda ilk öküz ve ilk adam vücuda gelir. (Öküz çiftçilik yapan milletler için çok mühimdir. Burada da insanla beraber

yaratılıyor.) Bu devre, bu yaratılış devrine "Bundahişn" devri derler. Bu devirden sonra savaşın ikinci aşaması gelir. Bu aşamaya ise "Gümecişn > Gu-amik" safhası derler. (Gu, prefiks olup, geri kalan kısım bugünkü "âmîhten"dir (karışmak, karıştırmak). ["Âmeden" de (gelmek) böyledir; âmeden < amatan.] Ehrimen, birinci devri teşkil eden ilk çarpışma ve üç bin senelik uykudan uyanır. Yılan şekline girerek mahlukat içine karışır. Ordusu da böyle yılan, akrep ve haşerat şeklinde bütün dünyayı kaplar. O kadar ki bir iğne başı kadar yer kalmaz. Su tadını kaybeder ve Gâv-ı evvel (ilk öküz) ve insân-ı evvel (ilk insan) ölür. Bu Ehrimen'in hüküm sürmesi de üç bin yıl devam eder.

Nihayet son devir gelir. Bu devirse "Viçarişn" (guzârden, ayırmak manasınadır) denir. Ehrimen mağlup olur ve yaratılış tamamen eski haline, temiz haline döner.

Zerdüştîliğin sistemi budur. Bunun yanında, yukarıda adını söylediğimiz Zervanizm vardır ki onun kozmogonisi başkadır. Bu telakkiye göre ezelde tek bir ilah vardır ki o da kuvvetlidir. Bu kuvvet hem hayrın hem de şerrin fevkindedir. Onlardan kuvvetlidir. Her şeye ve tekmil ilahlara galiptir. Bu kuvvet başsız ve sonsuz zamandır (Zervan). Bu sınırsız zaman içinde bizim zamanımız bir katredir. Bu en yüksek ilahı takdis eden bir şiir parçası Nyberg tarafından Bundahişn'de keşfedilmiştir. Bu Zervan'a bazen de "baht" denilir. Çünkü bütün mukadderat onun tarafından takdir edilir ve onun hükmünden kimse kaçamaz.

Nyberg'in bulduğu takdis ilahesi çok yüksektir. Esatir şeklini Avesta'da bulamıyoruz. Fakat esatiri olduğu malumdur. Zerdüştîler bunu kaldırmışlardır. Fakat Ermenilerin kitabında bundan uzun uzun bahsedilir. Bu esatirin eski şekli şöyledir: Zervan bir çocuk doğurmak ister; fakat düşüncesinde şüphe hâsıl olur. Bundan dolayı Hürmüz'le beraber Ehrimen'i de doğurur. Babaları hadsiz hesapsız zaman olan bu iki çocuk karnındayken Zervan kendi kendine, "Karnımdan çıkan iki mevcut, âlemin hâkimi olacaktır" der. Ehrimen bunu duyar ve hile ile önce kendisi doğar ve kainata dokuz bin sene hâkim olur. Sonunda Hürmüz çıkar ve âlemin hâkimi olur.

Zervan hakkındaki fikir İran'da çok kuvvetli etkiler yapmıştır. Hatta son zamanlara kadar bu etki yaşamıştır. Zervan aynı zamanda sâbitelermiş. Yani Acem şiirinde görülen bazı noktalar bu etkiyi anlatır. Mesela İslami şiirlerde felekzede (felaket bundan geliyor) kelimesi vardır. Felek bir şahıstır. Her şey ilahtan gelir. Asıl fenalık yapan felektir. Bu Zervan dininden kalma bir bakiyedir diyenler haksız değildir (Zervan hünsadır).

Ehrimen ve Hürmüz'den İslam dininde izler var mıdır? Ben bir

eserde bir şiir gördüm. Onda bu nur ve karanlık mücadelesi ve devirler görülmektedir. Yalnız bu İslami bir mahiyete sokulmuştur. Nur, Muhammed'dir ve düşmanları karanlıktır. Sonra akl-ı evvel ve cehl-i evvel'den bahsolunur. Allah'ın ilk yarattığı akl-ı evveldir. Bunun yanında bir de cehl-i evvel vardır. Bu fikirler herhalde, İslamiyet sonrası bazı şekil değiştirmeler ve tadillerden geçerek yaşamakta devam etmiş olacaktır.

Avesta'da iki din vardır. Zerdüşt'ün vaazları, Gatalar ve sonra eski ilahlara ait kısım. Ernest Herzfeld'e göre, Zerdüşt, Kyros'un oğlu Kambiz zamanında MÖ 6. yüzyılda meydana geldi. O zaman Deva dini vardı. Bunların rahipleri "mug"lardı. Başka ilahlar da vardı. Deva'nın fena manaya gelmesi Zerdüşt'ten sonra olmuştur. Eski en büyük ilah Ahuramazda Varuna, Uranus'tu. Her şeyi bilen, âlim-i mutlak, Ahuramazda "gök"tür. Bu zata göre Dârâ (522-486), oğlu Kserkses (565-486) ve onun oğlu Zerdüştî idi. Bundan sonra bu din yok oldu. Zerdüşt'ün düşmanları mug'lardı. Meşhur "Gamata" (MÖ 522'de isyan etti; 521'de katledildi) mug'lardandı. Dârâ'nın bununla mücadelesi aynı zamanda dini bir mücadeledir.

Hakikaten *Şehnâme*'ye göre Zerdüşt'ün hamisi Guştasb'dır ki bu Dârâ'nın babasıdır. Zerdüşt, Ahuramazda'dan başka bütün ilahları atıp onun yerine monoteizmi kurmak istemiştir. Ahuramazda'nın yanında şahsi şekli soyut ahlâkçı mefhumlar vardır. Mesela Vahu Manu (Behmen) = İyi tefekkür gibi. Böyle soyut mefhumları şahsiyetler halinde göstermeye *hypokstaks* derler. Yine Zerdüşt'e göre Çinvat köprüsünden geçerken bir kız görür, bu onu köprüden geçirir. Bu dinin teşhisidir.

Artakserkses'in zamanında (MÖ 465) halk kendi eski dinine rücu ediyor. Bunun için Avesta'nın yeni kısımlarında Zerdüştî bir şey görülmüyor. "Yaşt"ların Gatalardan yeni olması bundandır. Kserkses mezarında bulunan bir kitaptan "Siyatiş" (barış ve sükûn) vardır ki yeni dinlerde barış getiren mefhumu olduğunu zannediyoruz. Bundan başka Birinci Dârâ'nın mezarında Ahuramazda'dan başka bir ilah zikrolunmadığına göre, Artakserkses'te başka ilahlar da vardır. 1935'te İştar'da Kserkses'in bir kitabesini bulmuşlardır. Orada şunlar söyleniyor: "Mezkûr vilayetlerde karışıklık oldu. Ahuramazda da bana yardım etti. Onları yendim. Yani vilayetler yalnız Devalara ibadet ediyordu. Onları da yeneceğim. Ve yeni bir kanun çıkardım ki Devalara ibadet edilmesin."

Sonra Dârâ vs. hep Zerdüştî isimleridir. Darya Zahu Manuş (İyi fikir tutan). Darya Vahuş. Sonra Kserkses'in ilk şehri (Khşayarşah) olup "halka hükmeden" demektir. Artakserkses ise "kozmik düzen kendisine padişahlık vermiş" demektir.

Üçüncü bir din olan Manihaizm'den biraz sonra bahsedeceğiz.

2. Avesta'da ve Edebiyatta İsmi Sık Geçen Şahsiyetler:

Eski "Yaşt"larda bu isimler vardır. Fakat bunlardan, yaptıklarından destansal bir surette bahsediliyor. Yalnız isim halinde mevcutturlar. Fakat karîne ile anlaşılıyor ki o zaman bunlar hakkında destanlar vardı. Mesela orada birbirini takip eden padişahların isimlerinin listesi vardır. Hatta bu ismi geçen şahıslar savaş öncesi ilaha ibadet eder, kurban getirir, dualar söylerler. Avesta'da bu dualar yoktur. Yalnız örnek olmak üzere isimleri geçiyor. Mesela şu padişah şu ilaha şu duayı söylemiştir gibi.

Bu esatiri şahsiyetlerden biri Geyûmerd'dir. Ahuramazda, Ehrimen'e karşı mücadeleye başlarken kendisine yardımcı olmak üzere kozmik insanı (insan-ı evvel) veya bu Geyûmerd'i yaratmıştır. Fakat Geyûmerd, yukarıda gördüğümüz gibi, bu savaşta yaralanıyor ve ölüyor. Ahuramazda onun can çekişme acısını azaltmak için on beş yaşında bir genç şeklinde müşahhas uykuyu (Xvab=hevan) yaratıyor (xv=hû'yu verir. xwai= ter de böyledir). Bu ölen Geyûmerd'in vücudundan olan, bütün kâinatın temsilcisiydi. Maden yeri, filiz zuhur eder ve onun tohumu toprağa iner ve ondan "ravent" otu hasıl olur. Ve bu ottan bir nebat şeklinde ilk insan çifti vücuda gelir. Bunların isimleri; erkek "Maşa", kadının ise "Maşiyana"dır. Yani "merd u zen". Bunların da yedi ikiz çocukları doğar ve bunlardan bütün insan nesli zuhur eder. Bu hikâyede iki motif vardır. Birisi, dünyanın böyle büyük bir devin vücudundan yaratılışıdır. Bu motife İskandinavlarda da rastlıyoruz. İskandinavlarda İlmayir adlı dev, kardeşi tarafından öldürülüyor ve vücudundan dünya yaratılıyor. Eti toprak, kanı derya, başı gök, kemikleri taş ve saçları orman oluyor.

Hintlilerde ise Puruşa isminde bir devin vücudundan bu âlem yaratılır. Hatta Japonlarda bile buna benzer efsaneler vardır. İranlılardaysa bu doğrudan doğruya söylenmiyor; genel olarak, "Yedi filiz çıkıyor" denir. Fakat "Resthîz"de de bu teferruat ve isimler sayılır. Orada mahşer gününde Geyûmerd'in kanı deryadan, eti topraktan, saçı ottan ve canı ateşten istenilecek ve Geyûmerd canlanacaktır.

Bu esatirin daha felsefi bir şekline İslam edebiyatında rastlıyoruz. Mikrokosmos (âlem-i sagîr), makrokosmos (âlem-i kebîr) nazariyeleri. Âlem-i sagîr, insandır. Ve insan vücudu âlem-i kebîre (kâinat) tekabül eder. Her insan, vücudunda bütün kâinatın şeklini taşır. İnsan gözleri Ay ve Güneş, kafası gök, kanı deniz, saçı nebatlara tekabül eder. Bu suretle âlem-i kebîrle, âlem-i sagîr arasında bir paralellik oluşturur. Bu şekil, "Bundahişn"de vardır. Yalnız eski esatirden bir parça ayrılır. Götze adlı

meşhur bir doğubilimcinin göstermesine göre bu nazariye MÖ 5. yüzyılda Yunanistan'a gelmiştir. İslamiyete geçmiş bir şekli *İhvânussafâ Resâili*'nde vardır. Hicri 400'de yazılmış olan bu risaleler İslam edebiyatına Yunan felsefesinin geçişinin mühim bir delili ve parlak bir temsilcisidir. Bugünkü İsmaililerin mukaddes kitabıdır. Yalnız birçok ilimden bahsettiği için Sünnilerde de meşhurdur. Bu risalelerde âlem-i kebîr ve âlem-i sagîr nazariyelerinden bahsedilir. Bu suretle felsefi bir elbise içinde yine Doğu'ya geçmiştir. Tasavvufta da bu etkiler vardır.

Esatirde *Şehnâme* ve *Hudâynâme*'de Geyûmerd'in şekli başkadır. Onun şahsiyetinin bir gelişimini ayrıca anlatacağız. Şimdi yeri gelmişken bu Geyûmerd'in rolünden bahsedelim.

Mani'ye göre en büyük ilah Ahuramazda değil, büyüklük ilahı Ebul'azame'dir. Ebul'azame, karanlığın nura taarruzunu defetmek için insan-ı evveli (Geyûmerd) karanlıklar ülkesine gönderdi. İnsan-ı evvel beş silahla donanmıştır: nur, rüzgâr, su, ateş ve hava. Geyûmerd ölmez karanlık şeytanları tarafından yutulur. Onu oradan kurtarmak için Ebul'azame ikinci bir resul gönderir. Bu resulü "diriltici ruh"tur. Bu beş yardımcı, silahla karanlıklar diyarına iner. Orada baygın bir halde yatan insan-ı evveli kurtarır. İnsan-ı evvel döner. Lakin zırhını, silahını ve o beş unsuru ki hepsi nuranidir, orada bırakmaya mecbur kalmıştır. Diriltici ruh, karanlığın oğullarını öldürür ve onların vücutlarından gök ile yeri yaratır. Gök ile yer bu suretle nur ilahları tarafından yaratılmış ise de, maddeleri karanlıktandır. Sonra yine diriltici ruh öldürdüğü karanlığın diğer oğullarından nur parçalarını çıkarmaya muvaffak olur. Daha sonra onlardan Güneş ile Ay'ı yapar. Güneş ile Ay büyük bir makinedir. Bu makine ile karanlıkta kalan tekmil nur parçaları kurtarılacaktır. Bu makine "hayat ruhu" tarafından yaratılmıştır. Fakat henüz işlemiyor. Onu işletmek için üçüncü resul gönderilir. Bunun yanında on iki cariye ve bir de dış ve baş cariye vardır. Bunlar bu makineyi işletir. Üçüncü resul Güneş'te oturur, baş cariye ayda yerleşir ve artık bu karanlıkta esir olan nuru kurtarmaya mahsus olan makine işlemeye başlar. Bu makine hâlâ işliyor. Dünyada bir insan öldüğü zaman onun vücudunda esir olan nur parçaları kurtarılır, anâsır-ı erbaa (dört temel unsur) feleklerinden geçirilir. İkizler burcundan –bunlar bostan kuyusu kovaları gibidir– geçen, Ay'a sonra Güneş'e gelir. Güneş'te tamamıyla temizlenerek nur âlemine götürülür. Bu nurların su gibi dolup boşaldığı Ay'da görülebilir. Ay evvela küçüktür, boştur, yavaş yavaş ilk on beş gün içinde nurları toplar. İkinci on beş günde bunları Güneş'e boşaltır.

Fakat karanlıkta olan şeytanlar da boş durmamıştır. Onlar da mukabil bir halk yaratmışlardır. Henüz karanlıkta olan nurun bir kısmı-

nı yutan bir iblis ve karısı, üçüncü resulün şekline uygun olan Âdem ile Havva'yı yaratır. Demek ki insanların ceddi olan Âdem ile Havva büsbütün karanlıktan yaratılmıştır. İçlerinde pek az nur vardır. Yalnız insanların şekilleri nurani şekle mutabıktır ve insan karanlık kuvvetlerinin son halkasıdır. İçinde birkaç nur parçasını saklayabiliyor. Ve nur insanda bir hapishanedeymiş gibi mahpustur. Şeytanlar ümit ediyorlar ki insanlar tenasuh edecek ve nur parçaları ilelebet karanlıklar âleminde kalacaktır. Fakat Ebul'azame buna da bir çare bulur. Dördüncü resul (İsa) vasıtasıyla insanlara marifet ve bilgi gönderir. İsa insana kendi halini izah eder. Ona nur âleminden geldiğini, kendisinin (insanlar) her iki âlemden mürekkep olduğunu ve Ebul'azame'nin niyet ve maksadının nurun kurtulması olduğunu anlatır ve bunun için ne yapmak icap ettiğini söyler.

Önce de söylediğimiz gibi İran dininde emir yoktur. Oradaki dini mecburiyetler, farzlar bir sistemden, bir izahtan kendiliğinden hâsıl olur. Bunu anlayan insan kendi kendine ne yapacağını bilir. İnsanın vazifesi, nura ziyan verecek hareketten kaçınmaktır. İnsan öldürmek, su ve havayı kirletmek ve evlenmek nura ziyan verir. Bunları yapmamak lazımdır. Fakat bu çok güç olduğundan bu vazife Mâniheyler'in Latince bir tabirle "elite = electe" seçilmiş bir tabaka dedikleri bir zümreye verilir. Bunların elbiseleri başkadır. Bundan sonra vazifeleri biraz hafif olan bir tabaka vardır ki bunlar da Samilerdir (*auditeur*). Nur parçaları tamamıyla kurtulduktan sonra, yani dünyada canlı varlık kalmadıktan sonra âlemin sonu gelmiş olacaktır. O vakit gökler ve yer; karanlık ve nurdan ibaret olacaktır. Zaten bu ikisi karanlık ve nurun bir madde haline gelmesinden vücut bulmuştur. Diriltici onları öldürdüğü karanlığın oğullarından yaratmıştı ve nurun tamamen kurtulması için bunlar 1500 sene sürecek olan bir yangında yanacak. Bunu üçüncü resul büyük bir sayha ile edecektir. Bu yangının sonunda artık karanlık ve nur âlemi tekrar ayrılmış olacaktır. Fakat artık zulmet âleminde hiç kuvvet kalmayacaktır. Sakin ve hareketsiz olacaktır. Nur âleminde ise hürriyet ve saadet vardır.

Manihaizmin esatiri şekli budur. Bunun bir de daha felsefî bir şekli vardır. Buna göre Ebul'azame Allah, karanlık içine düşen insan-ı evvel ruh, can; dördüncü resul İsa, "akl" karanlık ise "heyula"dır. Allah'tan çıkan ruh cesetle birleşmekle maddenin heyulanın emri ve kudreti altına girmiş ve orada türlü belalara uğramıştır. Eski aslını, hakiki gayesini unutmuştur. Fakat Allah'tan gelen "akl" tarafından tembih edilir ve kurtarılır.

Bu şekle göre bütün bir sistem yalnız kozmik bir dram değil, her fer-

din hayatının manasını ve ömrünün gayesini anlatacak dini bir nazariyedir. Nasıl ki âlem-i kebîrde insan-ı evvel kurtuluyorsa, âlem-i sagîrde de nur yine kurtulacaktır. Yani bu büyük sistem her fertte de devrini yapacak, bu suretle nur kurtulacaktır.

Manihaizmin daha felsefi şekli kendi kitaplarında görülür. Mesela Uygurca yazılmış olan *Chuartoanift*'te Manihaizmin esasları bulunmaktadır. Bu kitap Doğu İran'da tecelli eden Manihaizmin bir eseridir. Manihaizm propagandasına göre değişmiştir. Mesela Aramilerce bilinen Adam-ı evvel Doğu'da Ahuramazda olur. Çünkü Mani Türkistan'a gidince evvela Zervanizmi buldu. Bu dine göre büyük ilah Zervan'dır. Bunun iki oğlu vardır ki Hürmüz ve Ehrimen'dir. (Zervan= Ohrmazd). Hast ve Anif bu nev'i bir kitaptır. Mesela ondaki şu cümleler bunu çok güzel gösterir:

"Hormuz ta tanrı oğlanı biş tanrı biznin atüzümüz" yani "İnsan-ı evvel beş unsurla beraber karanlığa düşer, dönmeye muvaffak olur ve silahı yani beş ilahı bırakır ki bunlar da bizim ruhumuzdur."

Burada olduğu gibi eğer insan-ı evvelin beş ilahı bizim canımızsa, demek ki bizim canımız karanlık içinde esir kalmıştır.

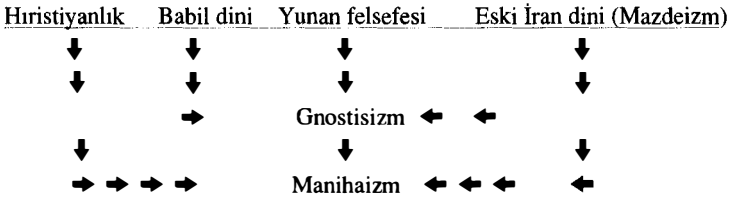
Zerdüştîliğin esası kozmoloji, Manihaizmin ise halastır. Onun için buna halasa dayanan bir din (*soteriologique*) denir. Bu dinde her ferdin ruhu, cevheri, ilahi parçası kurtulur. Bir millet dini olmakla beraber, Manihaizm Hürmüz'ün vazifesini ve ihtiyacını tayin eder. Hürmüz de kendisini ihlasa çalışacaktır.

Bahsettiğimiz Uygurca kitapta insan ruhunun, canının karanlıkta olduğu anlatıldıktan sonra bunu kurtarmak için şöyle söylenir: "Senin cevherin ulvidir. Sen esir düştün. Vazifen buradan kurtulmaktır. Bunun için lazım olan yol, riyazettir. Şunu şunu yapmayacaksın. Halasın yolu marifettir. "

Marifet ise dinin bu yollarını bilmektir. Marifete "Gnoses" denir. Miladi birinci, ikinci yüzyılda gelişen dini bir cereyana da bu isim verilir. Bu birtakım doğulu ve Yunan din unsurlarının sonradan birleşmiş unsurlarından terekküp eder. Yani bir *syncretismus*'tur. Gerek eski Romalıların, gerekse Yunanlıların dinlerine kimi Mısır'dan, kimi Babil'den, kimi Anadolu'dan gelen doğulu unsurlar karışmıştır. *Gnoses* böyle bir şeydir. Fakat burada bariz olan mana, marifet vasıtasıyla insanın kurtarılmasıdır. Bunda eski İran ve Babil dininden gelen unsurlar vardır. Bunlar zamanla ve nasılsa karışmış; artık 1. ve 2. yüzyıllarda teşekkül etmiş bulunmuştur. O zamanki kitaplardan bir misal verelim:

Polimandres:

İnsanların Çobanı adlı kitapta deniliyor ki: "Nous" (akl-ı evvel) ezelde ilahi insan meydana geldi ve yedi felekten ayrılırken, her felekten birer hediye (ahlâk vesaire) aldı. Maddeye indi. Heyula içinde aynada kendi yüzünü görerek âşık oldu. Sonunda bu suretle maddenin, alçak tabiatın esiri oldu. Bunun için insan tabiatı çifttir. Bir kısmı maddi, bir kısmı ulvidir (manevi). İnsanın bu iki unsurunu kabul edenler içinse dinde "gnostisizm" vardır. Bunda, eski İran dininde olduğu gibi âlemin sonunda "haşr"den bahsolunmaz. Haşr mîâd (*Escatologie*) yerine burada insanın anavatanına dönüşü vardır. Riyazet, ahlâkı güzelleştirmeyle anavatana dönülür. Gnostisizm, kozmogoniden ve âlemin nihayetinden bahsetmez. Onun alaka merkezi ferdin ruhunun temizlenmesidir. Mani dininde her ne kadar eski Zerdüşt esatiri kabul olunmuşsa da onda gnostisizm izleri de barizdir. Gnostiklerde de resul vardır.

Gnostisizm Hıristiyanlıkla aynı zamana rastlar. *İslam Ansiklopedisi*'nde bu madde mükemmeldir. Manihaizm niçin bir "senkretizm"dir? Mani'nin İncil'i okuduğu, ondan istifade ettiği, eserlerinden anlaşılır.

Uygurlar Manihaizm'i 762'de kabul etmişlerdir. Bu din Doğu'da kısmen etkili olmuştur. Batı kilisesi içinse büyük bir tehlike teşkil etmiştir. Doğu'da hatta Abbasiler zamanında Manihaizme inananlar vardır. Bunlara "zındık" deniliyordu. En eski manası "Mani'ye tabi" demekti. Türeyişi şöyledir: "Zandik. "ik" nispet ekidir. "k" sonradan düşmüştür. Farsça'da "Zand" ise tefsir, Avesta tefsiri manasınadır. Zındık Ortodoks olmayan bir tevil, bir tefsirdir.

İslamiyette bunlara mukabil Batıniler vardır. Bunlar her şeyi kendilerine göre tevil ederler. Mani de Avesta'yı böyle kendine göre tefsir ve tevil etmiştir. Manihaizm Abbasiler zamanında daha ziyade felsefileşmiştir. Bunun birçok şekli vardır. Irak'ta ve Bağdat'ta felsefi şekli galip gelmiştir. Bunlarda fikirler biraz fazlaca serbesttir. Bunlar hiçbir dinin hakikate malik olmadığını ima eder. Genel bir ahlâk güzelleştir-

meyle yetinir. Mani'nin bu felsefi şeklinin en meşhur temsilcisi İbn-i Mukaffa'dır. İbn-i Mukaffa 142'de Mısır'da feci bir surette öldürülmüştür. Bunun fikirlerinden bir kısmını bize gelebilen "*Kelile ve Dimne*" mukaddimesinde buluyoruz. Burada şüpheci bir ruh vardır. Diyor ki: "Her din kendisinin hak olduğunu iddia ediyor. Bunları bir tarafa bırakalım, asıl ruhun güzelleştirilmesine bakalım."

Halife Mehdî (158-169) zamanında zındıklar şiddetle takip edilmeye başlandı. Mamafih o vakit zındıklığın manası değişmişti. Onunla itham olunanlar muhakkak Mani dinine mensup olanlar değil, genellikle serbest düşünenlerdir. Bu zamanın zındıklarının en meşhurları şunlardır:

Şair Beşşâr b. Burd (İran Horasanlı bir kölenin oğludur. 167/783 yılında öldürülmüştür. Bkz. Brockelmann, GAL, I/72), tabip Ebû Zekeriyyâ-i Râzî (125/865'te Rey'de doğdu). Bu ikincisi Mani kitaplarını okumuştur. Sonra, İbnürrâvendî vardır. İbnürrâvendî hakkında epeyi tetkikat yapılmıştır. Gayet muhtelif eserler yazmış, çoğu kaybolmuştur. Birisi Kuran aleyhinedir; meşhurdur. *Kitâbu'd-dimâğ* (başına darbe vurmak, tepelemek) adlıdır. Kuran'a darbe indiriyor. Bu kitapta Kuran aleyhinde birçok fena şeyler söylüyor. Kitap kaybolmuştur. Fakat reddi için birçok kitap yazılmıştır. Bu retlerden birkaç parçadan 6. yüzyılda yaşamış olan tarihçi İbnü'l-Cevzî, *Târîh-i el-Muntazam* adlı eserinde bahsetmiştir. Ritter bunları neşretmiştir (*Der Islam*, XIX, 1-17; Abbas İkbal, Nevbahtî, 90-95). Bir kitabı mutezile aleyhindedir. Fakat onun reddi zamanımıza gelmemiştir.

Daha sonraki zamanlarda "zındık" daha geniş bir mana alır. Peygamberi sebbedenlere, sövenlere de zındık denilmiştir. İbni Teymiye 6. yüzyılda Resûl'e sövenler hakkında bir kitap yazmıştır.

Gnostisizm İslam edebiyatı üzerine Manihaizm yoluyla değil, doğrudan doğruya etki etmiştir. Bunun yolları pek belli değildir. Yalnız birçok mutasavvıfın eserinde bu etkilerin izleri açıkça görülür. Mesela insanın Allah'tan inmesi ve hapiste bulunması vesaire telakkileri böyledir. Gnostisizm sonradan "neoplatonizm" ile birleşmiş ve tasavvufa etki etmiştir. Aristoteles'in *Teologi*'sinden tercüme edildiği zannedilen *İsagocya* (el-Kindî tercüme etti) ve daha diğerleri gibi.

İnsanın ilahi kısmının dünyada, madde içinde esir olduğu ve anavatana dönmek mecburiyetinin bulunduğu fikri gnostisizmden gelmiştir. Sonra insan-ı kâmil fikri de gnostisizmden gelmiştir. İnsan-ı kâmil, Geyûmerd'in değişmiş şeklidir. İnsan-ı kâmil fikrinin tarihi hakkında H. Schaeder'in, Andreas'ın kitapları vardır. Mamafih bu dinde 90/100 kısım orijinal, diğer kısım başka tefsirlerdir. Gnostisizmin İslamiyete etkisi de bu kıyas haricine çıkamaz.

Geyûmerd hikâyesi, Manihaizmden başka şekiller de almıştır. Mesela Mitrasizm'de başka şekil almıştır. Mitrasizme göre Ahuramazda, Geyûmerd'in yanına bir de öküz vermiştir. Yani insan-ı evvel yanında bir de "gâv-ı evvel" vardır. Bu dinde işte bu ilk öküz büyük bir rol oynar. Bu öküz vahşi ve henüz kontrol altına alınmamış hayvani kuvveti temsil ediyordu. Mitra isimli bir pehlivan (eski güneş ilahı) bu öküzü boynuzlarından tutar ve üstüne biner. Öküz koşmaya başlar, lakin onu üzerinden atamaz. Nihayet öküz yorulur. Mitra onu arka ayaklarından tutar, ikametgâhı olan bir mağaraya çeker. Fakat götürdüğü yol çok bozuktur (Bu yol bir remz olmuştur). Öküz nasılsa oradan kaçar. Mitra, muhabir olan bir karga vasıtasıyla güneş ilahından öküzü öldürmek için emir alır. Mitra kendisi öldürmek istemediği halde bu emre itaat eder, öküzü öldürür. İşte bu öküzün vücudundan, budundan mahlukat meydana gelir. Kemiklerinden buğday, kanından şarap (Bu dinde şarap mukaddes bir içecektir), tohumundan asli ve faydalı hayvanlar ve Ehrimen'e tabi birçok hayvan (akrep, yılan, karınca gibi) vücuda gelir. Bu din Roma askerleri tarafından büyük bir rağbete mazhar oldu. Hatta Almanya'ya gelen Roma askerleri orada birçok Mitrasizm mabetleri yapmıştır. Mabetlerden birkaçı hâlâ Almanya ve Avusturya'da mevcuttur [Ritter altı mabedi görmüş]. Bunlara "Mitraçeum" derler.

Bu din, askeri kuvvetleri daha gösterişli bir hale koyuyor. Geyûmerd burada esas rolünü kaybetmiş, onun yerini "gâv-ı evvel" almıştır. Geyûmerd'in tohumundan ravent isimli bir ot, bundan da bir erkek (Meşa) ve bir dişi (Meşyana) vücuda gelir. Bu çift eski Avesta'da yoktur. Fakat Avesta özetlerinde mesela Bundahişn'de vardır. Bunların, insan olunca ilk sözü, "*Bu mahlukat, nebatat her âlemde Hürmüz'ün mahluku olacaktır*" oluyor. Fakat sonradan Ehrimen'in ruhu onların vücuduna giriyor; o zaman onlar da, "*Bu dünya Hürmüz'ün değil, Ehrimen'in işidir*" diyorlar. (Bugün bedbinler, "Bu dünyayı Allah değil, şeytan yaratmıştır" diyebilir.) İşte bu ilk çift, bu fikri beslemekle ilk günahı işlemiş oluyorlar ki bunun cezası âlemin sonuna kadar devam edecektir.

Yavaş yavaş hars işlerine karışıyorlar; koyun kesiyorlar, ateş yakıyorlar, çocukları oluyor; fakat onu yiyorlar (Buna eski esatirde de rastlanır. Kronos kendi çocuklarını yiyor. Kronos, zaman demektir.)

Nihayet Hürmüz gelir; onlara çocuklarını yememelerini tavsiye eder ve onlar da tekrar olan ikinci çocuklarını yemez. Yedi çocukları olur.

Burada *Şehnâme* için mühim olan bir noktaya temas edelim. Pehlevice'de yazılmış Ulv-i hikmet (*Menok Xrad*) isminde bir hikâye vardır. Bu hikâyede Ehrimen'in Arzur adlı bir oğlu vardır. Bunu Geyûmerd öldürür. Ehrimen bunun üzerine Ahuramazda'ya şikâyete

gider. "Bu aramızdaki anlaşmanın hilafınadır" der. Hürmüz Ehrimen'e teselli vermek için Geyûmerd'i öldürür. Görüyoruz ki bu şimdiye kadar Geyûmerd hakkındaki öğrendiklerimize terstir.

Geyûmerd'in Sâsânîler ve İslamiyette Gelişimi: *Hudâynâme*

Hudâynâme Sâsânîlerin resmi tarih kitabıdır. Son şeklini Sâsânîlerin son hükümdarı Yezd-i Cerd III zamanında almıştır. Bunun içinde Geyûmerd'den Husrev-i Perviz'e kadar (590-628) bütün İran tarihi vardır. Bunu bu şekle koyanlar Üçüncü Yezd-i Cerd'in yazmaya memur ettiği iki zattır ki Ferruhan ve Rim adındadırlar. Arapça'ya birçok müellif tarafından tercüme edilmiştir:

1. İbn-i Mukaffa;
2. Muhammed b. Cahm el-Bermekî;
3. Zâdûye b. Şâhûye el-İbpahânî;
4. Muhammed b. Behram b. Mihyâr el-İspahânî;
5. Hişâm b. el-Kâsım el-İspahânî;

6. Behram b. Merdanşâh;
7. Musa b. İsa el-Kisrevî.

Bu son iki şahıs daha serbestçe ve başka kaynaklardan istifade ederek tercüme etmişlerdir (Bu tercümeler hakkında Rosen'in Doğu'ya ait mütalaaları olarak 1895'te basılan kitabında, "*Hudâynâme*'nin Arapça'ya tercümelerine dair" adlı bir kısım vardır. Brockelmann, Supplement I/237'de, Muhammed Kazvînî, *Bîst Makâle'* de ayrıntılı olarak malumat vermişlerdir). Musa el-Kisrevî *Fî hubbilvatan* adlı bir kitap yazmıştır. Adı İbn-i Nedim'in *Fihrist*'inde geçer. Ritter bunu Ayasofya'da (Süleymaniye Kütüphanesi) buldu. Bu adam aynı zamanda *Sinbâdnâme*'nin Arapça şeklinin müellifidir.

Yeni Farsça'da Firdevsî Öncesi Şehnâmeler

1. Ebu'l-Mueyyed el-Belhî'nin mensur *Şehnâme*'si:

Bu kitap bize kadar gelememiştir. *Kâbusnâme* (475'te yazılmıştır) mukaddimesinde bu eserden bahsedilir. *Kâbûsnâme*, Keykâvus b. İskender b. Kâbûs tarafından kendi oğlu Geylan Şah için yazılmıştır. Birçok Türkçe tercümesi vardır. Nasîhatülmülûk tarzındadır.

Bel'amî'nin Taberî tercümesinde el-Belhî'nin *Şehnâmesi*'nden bahsedilmiştir. Bel'amî Sâmânî hükümdarı Mansûr b. Nuh'un (ölm. 396) veziriydi. Bunun kitabı Farsça nesrin en eski örneklerindendir.

Ebu'l-Mueyyed el-Belhî bir de *Garşasbnâme* yazmıştır. Sonra, *Kitâbu Acâibi' l-berr ve' l-bahr* adlı bir kitap daha yazmıştır. Fakat bunlar kaybolmuştur.

2. Ebû Ali Muhammed b. Ahmed el-Belhî'nin mensur *Şehnâme*'si:

Bundan el-Bîrûnî bahsediyor. Fakat malum *Şehnâme*'den bambaşkaymış.

3. Meşhur el-Mervezî'nin manzum *Şehnâme*'si:

İlk manzum şehnâmedir. Büyük bir kitaptır. Fakat ancak iki beyit bize gelmiştir.

4.Tus Valisi Ebû Mansur b. Abdurrezzak-i Tûsî:

Dört mûbede bir mensur Şehnâme toplatmıştır. Eser 384 senesinde yazılmıştır. Asıl nüshası elde yoktur; yalnız bu kitaptan iki kitap çıkmıştır.

a) Saâlebî'nin *Gurretu'l-ahbâri Mulûki'l-furs'u* (Bu kitap Fransızcaya tercüme edildi).

b) Bizim bildiğimiz *Şehnâme* ki Dakîkî (ölm.365) ve Firdevsî (ölm. 411) tarafından yazılmıştır. Saâlebî ve Firdevsî'nin eserleri arasında büyük bir yakınlık vardır. Bu da ikisinin kaynağının da Abdurrezzâk et-Tûsî olduğunu temin ediyor.

Ebû Abdurrezzâk et-Tûsî'nin kitabından bize yalnız mukaddimesi gelmiştir. Bazı şehnâme mukaddimelerinde bu da vardır. Bu mukaddime yeni Acemce'nin en eski mensur metin parçasıdır. Bu mukaddime Muhammed Mirza Kazvînî tarafından *Bîst Makâle'de* neşretildi. İbn-i Mukaffa'nın Arapça tercümesi bütün tercümelerden daha mühimdir. Fakat kayboldu. Yalnız bu kitaptan bazı iktibaslar biliyoruz. İbni Kuteybe, Dîneverî, Taberî, Hamza-i Isfahânî, Mes'ûdî, Mevmî el-Taberî'de. Bunun iki nüshası vardır ki birisi Paris'te, birisi Fuad Bey'dedir (Köprülü). Bu parçalarda Firdevsî'nin almadığı bazı rivayetler vardır. Şimdiye kadar biz bu parçalarla *Hüdâynâme*'deki Geyûmerd şahsiyetine bakalım. Bunlarda büyük farklar vardır. *Hüdâynâme*'de Geyûmerd esatiri mahiyetini kaybetmiştir. Geyûmerd, kozmogoniden ihraç edilmiş ve alelade bir insan haline gelmiştir.

(Sistan İran'ın güneydoğusudur Buna mahsus bir Sistan tarihi yazılmıştır. Birinci kısım 448'e kadar, ikinci kısım 725'e kadar gelir. İki müellif tarafından yazılmıştır. *Takvîm-i Celâlî'ye* göre 1314'te Tahran'da basılmıştır. Bu kitapta Ebu'l-Mueyyed el-Belhî'ye ait bazı malumat vardır.)

Onun vücudundan ne âlem vücuda gelir ne de başka bir şey. O birinci insan bile değildir; eski Geyûmerd dünyada yapayalnızdı. Firdevsî'de ise padişahtır. Bu demektir ki onun tebaası da vardır. Sonra, onun tohumundan bir nebat ve ondan da Meşa ve Meşyana'nın vücuda gelmesi de Firdevsî'de yoktur. Onun alelade çocukları vardır. (İran edebiyatına İbrani menbalardan da unsurlar girmiştir. İbrani mitolojisiyle İran mito-

lojisi birleştirilmek istenmiştir. Bunlardan sonra bahsedeceğiz.)

Fakat Sâsânî eserlerine göre Siyâmek, Geyûmerd'in değil; Meşa ve Meşyana'nın oğludur. Siyâmek ile Hûşeng, Firdevsî'ye göre Geyûmerd'in Ehrimen'e karşı mücadelesinde ona yardım ediyorlar. Ehrimen'in de bir oğlu vardır ki adı Firdevsî'de yoktur. *Hudâynâme'ye* göre "Arzur"dur. Bu, Siyâmek'i öldürür, lakin Siyâmek'in oğlu Hûşeng babasının intikamını alır. Avesta'da bu büsbütün başkadır. Orada Geyûmerd Ehrimen'in çocuğunu öldürür. Ehrimen onu Ahuramazda'ya şikâyet eder, bunun aralarındaki mukaveleye muhalif olduğunu söyler. Bunun üzerine Hürmüz Geyûmerd'i muhafaza etmez ve Ehrimen onu öldürür. Bu rivayet Avesta'nın nispeten yeni ve gayri resmi kısımlarındadır. Avesta'nın en eski parçalarında hem Siyâmek hem Arzur iki büyük dağ ismi olarak zikredilir. Bu efsane de galiba bu dağlar hakkındaki lejantlardan kalmadır. (Firdevsî'yi eski İran ananesinin temsilcisi olarak göremeyiz. Onda eski İran ananeleri çok değişmiştir.)

Geyûmerd'in insan olması hadisesine *Euphemerismus* denir. [Bu terimin menşei şudur: MS 300'den sonra Euphemeros isminde bir adam bir kitap yazmış. Bu kitap baştan aşağı bir ütopidir. İlk ütopyayı yazan Thomas Mann adlı bir İngilizdir. "Ütopya, gayri mevcuttur" adlı bir eser yazmış. Bu kitapta İngiltere'nin o zamanki siyaseti tenkit ediliyordu. Bu, sonradan bu çeşit eserlerin öncülü olmuştur. Bu kitaba göre, Hindistan'da bir ada vardı. Muharrir oraya gitmiş, orada gördüklerini yazmış. Bir sütun görmüş; bunda Uranus, Zeus ve Kronos'un sergüzeştleri yazılıdır. Ve bu yazılarda Zeus ve Uranus alelade bir padişahmış gibi bahsediliyor. Onların eylemleri alelade padişahların eylemleri gibidir. Yani Euphemeros bu üç ilahı insan şekline koyarak onlara alelade eylemler yaptırmıştır. İşte onun bu kitabından sonra bu çeşit şeylere *Euphemerismus* denilmiştir.]

Firdevsî'den sonraki rivayetlerde eski Avesta'dan bir şey kalmamıştır.

Yima (Yama) şahsiyeti:

Bu, bizim bildiğimiz Cemşîd'dir. Yeni Acemce'de Yima > Cem oluyor. Bu, çok eskidir. İranlıların Hintlilerden henüz ayrılmadıkları devre aittir. Yani Hind u Ariyenlerde bu şahsiyet mevcuttu. Bu, ilk ilahtı. Fakat Geyûmerd gibi değil; Cem bizim gibi bir insandır. İsminin manası "ikiz" demektir. Onun Yimaga > Yimêk adlı bir hemşiresi vardır. Bu kızdan Hint edebiyatında ve Avesta'da bahsedilir. Sonraları unutulmuştur. Yima aslında güneşin oğludur; ölüm nedir, bilmez. Aynı zamanda saadet memleketinin padişahıdır. Bu rivayet Hint'te başka türlü gelişme

göstermiştir. İlk insan ölmez olmasına rağmen ölmüştür. İlk ölen insan olduğu için ölülerin padişahı olur. Bu suretle ilahlaşır. Halbuki İran'da Yima ölmez, padişah ölmez. Bunun hakkında Avesta'da muhtelif rivayetler vardır.

İlk rivayete göre Yima bin yıl padişahlık yaptıktan sonra işlediği bir günahtan dolayı "ferr" (padişahlık kuvveti, ilah kudreti) ondan ayrılır. Yima sefilane bir hayata başlar ve nihayet ölür.

İkinci rivayete göreyse, o hâlâ ölmemiştir. "Var" adlı bir memlekette gizli olarak yaşamaktadır. Bu fevkalade memlekete kimse gidemez; orada mükemmeliyet vardır. Mükemmel hayvanlar ve insanlar vardır. Hiçbir hastalık yoktur. Yima'nın ahirette rolü olacaktır.

Zerdüştîlere göre, Zerdüşt'ten evvel üç bin yıl geçmiş olup, bir üç bin yıl da istikbalde gelecektir ki bunun Zerdüşt'ün tohumundan olması lazımdır. Zerdüşt'ün tohumu "Hâmûn" gölündedir. Bu peygamberin üçüncüsüne yani sonuncu peygambere Susiyant derler. Dünyayı saran bir savaştan sonra bu peygamber Ehrimen'e karşı koyarak onu öldürecektir. Zerdüşt'ten sonra bin sene geçmiş, İran'da bir peygamber beklenmiş; fakat gelmemiştir. Bundan dolayı umutsuzdurlar; mamafih hâlâ bekliyorlar.

Zerdüşt'ten evvelki Geyûmerd'den Zerdüşt'e kadar gelen üç bin senede peygamberler şöyle dizilmiştir: İlk bin senede Yima padişahlık etmiştir. İkinci bin senede Dehâk (Ejderha) hüküm sürmüştür. Fakat Feridun onu mağlup ederek Demâvend Dağı'na bağlar. Son mücadelede o buradan kurtulacak; fakat öldürülecektir. Feridun ile Zerdüşt arasında bütün padişahlar gelir. Zerdüşt gelince üç bin yıl tamam olmuştur. Şu halde Yima en eski rivayete göre bin sene padişahlık ediyor. Sonraları bu müddet kısaltılmış, ondan birkaç yüz sene evvel gelmiş iki padişaha verilmiş. Bu iki padişahtan birincisi Hûşeng'dir. Fakat eski rivayetler çok çabuk bozulmuştur. Yima'nın yüzyılı saadet yüzyılıdır. Onun zamanında devlerin hepsi mağlup olmuş, bağlanmış; hayvanların yemleri bol, hava sıcaklığı mutedil, iklim tatlıdır. Hastalık yoktur. Yima ölmez olduğundan ölüm de yoktur. Bütün insanlar on beş yaşındadır. Öyle ki baba ile oğulu ayırmak mümkün değildir. Fakat bu saadet devam etmez. Zira Yima'nın iradesine yalan girer ve bunun üzerine Yima'dan "ferr" üç defa kuş şeklinde ayrılır. Lakin ilkinde Mitra tarafından, ikincisinde Fraitanna = Feridun ve üçüncünde ise Kresaspa = Kreşasp tarafından tutulur. Cem sefil olarak ölür; Spituruya adlı bir dev tarafından ikiye biçilir.

Hürmüz ona Zerdüştîliği vahyetmiş ve kendisine padişahlık vermişti. Lakin o buna layık olmadığını, ileride Zerdüşt'ün gelerek bu dini

kuracağını söylemişti. Zamanında kimse olmadığı için yer daraldı, Ahuramazda'nın emriyle ve onun aletiyle üç defa yer genişletildi. (Bu üç defa dünyanın genişletilmesini İran'a üç defa göçmen geldiği için yerin daraldığı ve İranlıların üç defa yerlerini genişletme mecburiyetinde kaldıkları şeklinde mantıki olarak izah edenler de vardır.) Yima birinci insan, birinci padişahtır. Ölmezliği işlediği bir günahla kaybolu-yor. Buna benzer esatirler diğer milletlerde de vardır. Mesela Âdem'in cennette ölümsüzken işlediği bir günah yüzünden bunu kaybetmesi tamamıyla buna benzer. Çünkü Âdem ilk insandır. Yima'nın işlediği günah Avesta'da açıklığa kavuşturulamaz. Bir rivayete göre, onun günahı manevidir. O kibirlenir, şeytana uyarak kendisini ilah zanneder. Bu rivayette İslam kokusu vardır. Buna daha eski bir sebep gösterilebilir. Gatalarda, Avesta'nın eski parçalarında Yima'dan bahsediliyor. Deniliyor ki: Yima günahkârdır; çünkü o insanlara et yemeyi ve kanlı kurban kesmeyi öğretmiştir. Zerdüşt kanlı kurbanların şiddetli düşmanıydı.

Bu kurban düşmanlığı başka rivayetlerde de vardır. Derler ki insanlar hayvanları kestirdikten sonra saadetlerini ve altın devirlerini kaybetmişlerdir. Yunanlarda buna benzer bir rivayet vardır. Onlar "Glysée" mesut bir memleket tasavvur ederler. Bilhassa şiirde bu memleketten çok bahsolunur. Burada ölüm yoktur. Sadece saadet vardır. Yalnız bu mesut memleket bütün dünya değil, yeryüzünde kimsenin gidemediği bir uzaklıktadır.

Şimdi Yima'nın ikinci rivayetine gelelim. Ahuramazda Yima'ya diyor ki: "Şiddetli bir kış gelecek, âlem harap olacak, hayat bitecektir. Sen 'Var' adlı bir sığınılacak yer yap, buraya en kusursuz insanı, hayvanı ve nebati tohumlarını al, sakla!" Yima bu nasihati tutar; buraya güzide adamlar alınır. Ve bunlar orada mesut yaşar. Sözü edilen dehşetli kış gelir, âlem mahvolur ve tehlike geçtikten sonra "Var" açılır; Yima oradan, saklı canlıları ve tohumlarıyla birlikte çıkar. Eskisinden daha mesut bir hayat başlar.

Dünyanın sonunda böyle büyük bir katastrof olacağını birçok dinde görüyoruz. Mani de büyük bir yangından haber veriyor. Yahut Ahuramazda'nın büyük kavgası müjdeleniyor. Burada da kıştan bahsolunur. Öyle zannediyorlar ki dünyanın böyle dehşetli bir kışla tahrip edilmesi Kuzey Kutbu'na yakın bir yerde yaşayan bir millet arasında vücuda gelmiştir. Belki İranlılar da oradan veya kuzeyden gelmiştir. Nuh Tufanı rivayeti de buna benzerdir. Nuh Tufanı, herhalde Irak gibi çok taşan bir yerde vücuda gelmiş olmalıdır.

Bu ikinci hikâye Firdevsî'de yoktur. Fakat Avesta'da bile Yima şahsiyeti değişmiştir. İki kişi daha vardır. İlk padişah "Ferr"dir. Bu, insanla-

ra işlerini öğretmiştir. Silah yapmak, bez yapmak vesaire. İnsanları dört kısma ayırıyor. 1. Din adamları. 2. Savaşçılar. 3. Çiftçiler. 4. Esnaf. Bu "Ferr", Dehâk tarafından mağlup edilir ve ikiye bölünür. (Dehâk= Eji; Dehâm=Ejderhâ'dan gelir. Firdevsî "ej"i atmış, "dehâm"ı da "dehâk" yapmıştır. Pehlevice'de sondaki bu "k"lar düştüğü için "ejdehâk" kelimesi "ejdehâ" olmuştur.) Dehâk da sonra Feridun tarafından öldürülür. Bu efsane de Hint ve Ariyen devrinde mevcuttur. Dehâk hakikaten üç başlı bir ejderhadır. Fakat Firdevsî'de *Euphemerisee* edilmiş insan haline gelmiştir. Mamafih iki omzunda, gençlerin beyinleriyle beslenen iki yılan vardır.

Feridun'un babası Avesta'da Athuviya'dır. Feridun hemen her milletin bu çeşit efsanelerinde rastlanan bir ejderha öldürücüdür. Almanların ejderha öldürücüsü Sigfrid'dir. İranlılarda Garşasb, boynuzlu bir ejderhanın üzerinde çorba pişirmiş, ejderha uyanınca onu öldürmüştür. Garşasb'ın babasının ismi Thrita'dır. Halbuki Hintlilerin ilahlarından olan İndra'nın iki ismi vardır: Birisi Thridta, diğeri Aptia Thrita'dır. Bundan anlaşılıyor ki Feridun ile Garşasb'ın babalarının ismi aynıdır. Ejderha öldürücü bir tanedir. (Ejderha sırtında çorba pişirmek motifi başka masallarda da vardır. Mesela *Sindbâdnâme*'de bir hikâyede kahramanlar bir adaya varıyorlar; üstünde yemek pişiriyorlar. Ada hareket etmeye başlıyor. Meğer bu ada bir balıkmış.) Görüyoruz ki bu eski lejantlar Firdevsî'de insan haline gelmiş. Feridun artık bir geneoloji içine koyuluyor. Yima, Feridun ve ejderhadan başka iki kişiden bahsedeceğiz.

1. Hoşenk (Huşeng):

Bunun bir lakabı vardır. Paradata > Piştat (İlk yaratılan). Şu halde üçüncü bir ilk adam çıkıyor. Bu İran asıllıdır. Mamafih Pîştâdî tipinin İskitlerden veya Saklardan alınmış olması ihtimali kuvvetlidir.

2. Tahmuras:

Bunu *Şehnâme*'de görüyoruz. Bu adın eski şekli Tahmaurpu'dur. Otuz sene Ehrimen'in sırtında dünyayı dolaşmıştır. Ehrimen'i at şekline döndürmeye muvaffak olmuştur. Tahmura tipi de İskitlerden gelmiştir. Bir insan tipi daha vardır: Manuişthra (Manuarda). Bu İndo-Avrupalıların ilk insan tipidir. Manuiştra sonra Menûçehr olmuştur. Anlaşılıyor ki ilk şahsiyetler, ilk padişah isimleri muhtelif yerlerden gelmiştir. *Hudâynâme* yazanlar onu bir geneolojiye koymuşlar; kimisini baba, kimisini oğul, kimisini kardeş yapmışlardır. Mesela Piştat diye Keyâniyân'dan evvelki padişahlara denilmektedir. Yima, Geyûmerd'den sonra ilk adam olacaktır. Firdevsî'ye göreyse, Geyûmerd'den sonra Huşeng, ondan sonra

Tahmuras ve daha sonra Cemşîd gelir. Ona göre Cemşîd, Tahmuras'ın oğludur. Halbuki *Hudâynâme*'de oğul değil kardeşidir. Hakikatte ise bunlar arasında hiçbir münasebet yoktur. Yima İranlıdır; Tahmuras İskitlerden alınmıştır. Firdevsî'ye göre Yima, Dehâk tarafından mağlup edilir ve Feridun onu Demâvend Dağı'na bağlar, dünyayı iki oğlu arasında taksim eder ve Dehâk'i öldüren adam olarak Feridun'u değil, Kâve adlı bir demirciyi gösterir. Bu demirci uydurma bir şahsiyettir. Kâve ismi eski kitaplarda yoktur. Fakat Sâsânîlerin zamanında İranlıların bayrağı olarak Dırahş-i Kâviyânî vardır. "Dırahş" bayrak demektir. Kâviyân, Kâveler. Dırahş-i Kâviyân, Kâvelerin bayrağı demek olur. Kâve kelimesi Acemce'de "key" olur ve Keyhusrev buradan gelir. Anlamayanlar ona tarihi bir mahiyet ve mana vermek için bir efsane uydurmuşlardır. Bu gibi efsanelere *Légende aetiologique* derler. Bu gibi *legende*'ler her millette vardır.

İslam Öncesi İran Edebiyatı

İki kısımdır:

a. Dini edebiyat. Avesta ve Zend parçaları. En eski parçası MÖ 8. yüzyıl.

b. Destansal edebiyat. Sâsânîler zamanına tesadüf eder. En meşhuru *Hudâynâme* ve diğer eserler.

İran tarihindeki esatiri şahsiyetleri dini edebiyatta takip ettik. Bunlar destansal edebiyatta esatiri mahiyetlerini kaybetmişlerdir. Geyûmerd'de bunu gördük.

Firdevsî'nin *Şehnâme*'si

Hudâynâme'nin en yeni şeklidir. *Hudâynâme'nin* İbn-i Mukaffa tarafından yapılmış tercümeleri vardır ve bunlarla Firdevsî arasın-

da farklar mevcuttur. Firdevsî'ye göre Geyûmerd otuz sene hüküm sürer. Siyâmek, Geyûmerd'in oğludur ve Ehrimen tarafından öldürülür. Siyâmek'in oğlu olan Huşeng ise babasının intikamını alır ve Ehrimen'in çocuğunu öldürür. İşte bu rivayet eski *Hudâynâme*'ye uymuyor. Bîrûnî'nin *Âsârülbâkiye*'sine ve Pehlevice'den bize gelen eserlere göreyse aksinedir. Ehrimen'in oğlu Arzur'dur ve Ehrimen Geyûmerd'i öldürür.

Siyâmek Pehlevice kitaplarda ve Arapça tercümelerde doğrudan doğruya Geyûmerd'in oğlu değildir. Geyûmerd ölünce tohumundan bir ot çıkmış, bundan bir erkek, bir kadın vücuda gelmiştir. Siyâmek bunların oğludur. Firdevsî'de bu rivayet yoktur. O bunu bilmediğinden Siyâmek'i Geyûmerd'in oğlu yapmıştır. Siyâmek ve Arzur Avesta'da iki dağın ismidir.

Hudâynâme dındışı edebiyata dahildir. Siyamek'ten sonra Hûşeng geliyor, Hûşeng, Firdevsî'ye göre Siyâmek'in oğludur. Halbuki İbn-i Mukaffa'nın tercümesine göre Siyâmek'in torunudur. Siyâmek'in oğlu Fravag'dır. Fakat Firdevsî'ye göre Hûşeng, Geyûmerd zamanında yaşıyor. Bu olabilir bir şeydir. Firdevsî'ye göre ilk sülale Hûşeng ile başlar ve Pîşdâdiyân denir. Bu sülalenin isimleri:

1. Hûşeng (Hoşenk), 30-40 sene hüküm sürmüştür.
2. Tahmuras (Tahmurth) 30 sene hüküm sürmüştür.
3. Cemşîd (Camşêd) 700 sene hüküm sürmüştür.
4. Dehâk 1000 sene hüküm sürmüştür.
5. Efretûn (Aphrêdôn) 500 sene hüküm sürmüştür. Bunun üç oğlu vardır: Sarlm, Tunç, Fraç.
6. Minûçihr (Minôçihr). Bu Afreton'un kızının oğludur.
7. Nozer (Nodar). Bunun da üç oğlu vardır.
8. Zav.
9. Karşasb.

Hûşeng hakkında Firdevsî az malumat veriyor. O önce keşfeder. Bunun sayesinde yer işlerine yarayan ziraat aletleri yapmaya ve insanlara öğretmeye başlar. Ateşi bulması şu şekilde olmuştur: Bir gün bir ejderha görür; ona büyük bir taş atar. Fakat taş ejderhaya değil, diğer bir taşa çarpar ve ateş çıkar. İranlıların Mihregan adını verdikleri ateş bayramı vardır ki bundan kalmadır. Bu İslamiyete kadar, hatta İslamiyette de devam etti. el-Bîrûnî'ye göre bu bayramda büyük bir ateş yakılır, hayvanlara eziyet edilir.

Hûşeng insanlara tohum saçmayı ve hayvan derisinden elbise yapmayı öğretir. Hûşeng "Heşt kişver"in yani bütün âlemin padişahıdır. Avesta'da söz konusu olan onun Mazenderan'daki devlerle mücadele

etmek vazifesi de Firdevsî'de yoktur. Devler galiba Mazenderan'ın eski yerlileri olacaktır. Bunlar arazi çok sarp ve kayalık olduğu için kendilerini taş yuvarlayarak müdafaa ediyorlardı. İranlıların bunlarla çok şiddetli uzun mücadeleleri vardır.

Avesta'da Hûşeng Paradata: Pişdad ismi verilir. (Firdevsî'de bu, sülaleden sülaleye verilen isimdir.) Bu, ilk yaratılış demektir. Şu halde insan-ı evvel Hûşeng oluyor ki üçüncü ve dördüncü insan-ı evvel. Bu mümkün değildir. Herhalde bu başka yerden gelmiş olmalıdır. Herodot'ta, Eskitlerden bahsederken onların ilk padişahından bahsolunuyor. Onun ismi Targitos'tur. Ailesinin ismi ise Paralad(ai)'dır. Eski Yunan alfabesinde l= λ şeklinde, d ise Δ şeklinde olduğu için bu karışmış olabilir. Yani isim belki Paradat'tır. Bu Eskitlerin ilk insanıdır. Ve belki İranlılar bu şahsiyeti onlardan almışlardır.

Tahmurata:

Daha eski bir adı Tahmurov veya Taxma urupa. Hûşeng'den sonra gelir. Firdevsî'ye göre, koyunları kırkmayı öğretir. Bir cins kaplanı ehlileştirir, horoz tutar ve devleri hükmü altına alır ve at şeklinde olan Ehrimen'in sırtında otuz yıl kadar gezer. Diğer devlerden muhtelif lisanları öğrenir. Firdevsî'ye göre bu, Hûşeng'in oğludur. Halbuki eski *Hudâynâme*'ye göre torunu olur. Avesta'da ismi Taxma Urupa'dır (Kuvvetli Urupa). Bunun menşei Eskitlerde olmalıdır. İhtimal bu Tagitaous'un oğludur. İsminden anlaşılıyor ki bu iki şahıs dışarıdandır, yani İran'ın kuzeyindendir. Mazenderan'da büyük rol oynamışlardır.

Bunlardan sonra Cemşîd = Yima aşeyta (aşeyta = parlak) gelir. Firdevsî'ye göre bu, Tahmuras'ın oğludur. *Hudâynâme'nin* başka tercümelerine göre, onun kardeşidir. 700 senelik padişahlığında silah yapmayı, kumaş dokumayı öğretir. Halkı dört tabakaya ayrılır. 1. Kâhinler. 2. Savaşçılar. 3. Çiftçiler. 4. Esnaf. Devlere birçok binalar yaptırır, devler vasıtasıyla havaya kaldırtır. Nevruz Bayramı onun zamanında başlamıştır. Fakat nihayet mağrurlaşır, kendisine ilah gibi ibadet edilmesini emreder. Bunun üzerine "Ferr" onu terk eder.

Fars edebiyatında pek meşhur olan "Câm-ı Cem" hikâyesi Firdevsî'de yoktur. Bu efsanenin menşei ve meziyeti şudur: Cam insana bütün âlemi gösterebilir. İskender'in aynası da böyledir. Fakat bu aleti MÖ 4. yüzyılda yaşayan Mısır kimyagerlerinden Zozimos vermiştir. Bu ayna gayıptan haber verir, düşmanları mahveder; simya maddelerinden müteşekkildir. Zaten bugünkü kimyanın esası Mısır'dan gelmiştir. Kelimenin aslı bile Kıptî lisanındandır. Cam meselesini Talmudî edebiyatında görüyoruz. Tevrat'ın, Mısır rivayetinde de Yusuf'un elinde bir

bardak olduğu söylenir. Yusuf, kardeşleri Mısır'a gelince bardağa bakar ve onlara der ki: "Ben bu bardakta sizin büyük kardeşinizi görüyorum. Bu kardeşiniz Benyamin'dir." Bu malumatı Christensen veriyor. Ben de aynı şeyi *İlahinâme*'de gördüm. Attâr, bardağa vurunca çıkan sesin böyle bir haber verdiğini söylüyor. İslamlara göre böyle bir cam Süleyman'ın elinde vardı. Abbasilerden sonra İran ve Sami kavimlerin efsaneleri birleşmeye başladı. Hatta Süleyman ile Cem'i aynı yapmaya uğraştılar.

Mamafih böyle gaipten haber veren camlar vardır. Bu, ruhiyata ilişkin bir meseledir. Böyle bir cama bakarak gaipten haber vermeye hydromantie = su falı denilir. Medyum bir aynaya veya bardağa bakar ve onun içinde hadiseleri görür. Bazen cam yerine bir çocuğu mürekkebe baktırırlar. Câm-ı Cem'in menşei işte böyle birleşmiş olsa gerektir. Attar'da bu camın tasavvufi manası vardır. Bu camda, camdan başka her şey görünür. Ona bakan Cem, camı göremeyince kızar. O zaman camda bir kitabe görünür. Orada Cem'e şöyle bir hitap vardır: "Sen fani olmadan (kendinden kurtulmadan) camı göremezsin." (Mağribî adlı bir mutasavvıfın *Câm-ı Cem* adlı bir kitabı vardır.) Cemşîd, Tahmuras'ın ne kardeşi ne de oğludur. O, İndo-Ariyenlerde ilk insandı. Ve evvelce bahsettiğimiz gibi hükümeti bin sene sürdü. Hûşeng ve Tahmuras efsaneye karışınca kronolojide onlara da bir yer vermek lazımdır. Onun bin senesinden keserek Hûşeng ve Tahmuras'a verildi.

Dehâk'a gelince, aslı "eji dehâk"tı. Firdevsî "dehâk = çok gülen" yapmıştır. Önce bu Mirdaz adlı birinin oğludur ve Araptır. Şeytan onu babasının ihtiyar olmasından dolayı öldürüp yerine geçmesini söyleyerek kandırır. Dehâk bir çukur açar, babasını içine düşürerek öldürür. Padişah olunca şeytan onun yanında aşçı olarak kalır ve ona et yemesini öğretir. Bununla da kalmaz, onu iki omzundan öpmek ister ve öper. O zaman Dehâk'ın omuzlarından iki yılan çıkar. Keserler, yine çıkar. Nihayet İblis bir doktor kıyafetinde gelerek bir çare söyler: "Bu yılanlar günde bir insan beyniyle beslenirler ve ancak o zaman susarlar!" der ve artık Dehâk'ın evinde her gün iki genç kesilir, beyinleri bu yılanlara verilir. Nihayet Dehâk İran'a gider. Cemşîd'in "ferr"i kaçtığı için onu tahttan indirir. Cemşîd kaçar ve yüz sene gizli kalır. Onu arayanlar ta Çin Denizi'nde bulurlar ve Dehâk'ın emri mucibince testereyle ikiye bölerler.

Dehâk hakkındaki malumat yalnız Firdevsî'dedir. Bilhassa gençliği hakkında başka malumat yoktur. Arap olması rivayeti İslam sonrasıdır. Dehâk'ın omuzlarındaki yılanlara insan hediye edile edile gençler azalır. Firdevsî'ye göre iki asilzade, zavallı gençlerin hiç olmazsa yarısını

kurtarmak ister; yılanlardan birine insan, diğerine koyun beyni yedirirler. Dehâk'ın korkusundan dağlara kaçan çocuklar Kürtleri teşkil eder. Nihayet on sekiz çocuğu olan demirci Kâve, on yedi oğlu kesildikten sonra birini bırakmasını rica eder. O da razı olur. Kâve bundan sonra önlüğünü bayrak yapıp isyan eder ve "Dehâk yerine Feridun'u padişah yapalım" der. Hakikaten bunlar, Feridun'la birlikte Dehâk'ı tahttan indirirler; fakat öldürecekleri zaman bir melek gelerek "Öldürmeyin" der. Bunun üzerine Feridun onu Demâvend Dağı'na götürür. Demâvend ahalisi hâlâ Dehâk'ın mağlubiyetinin bayramını yapıyormuş.

Bunun Avesta'daki şekli İndo-Ariyen devre aittir. Feridun Hint'te pek çok olan bir ejderha öldürücüsüdür. Kâve meselesiyse büsbütün uydurmadır; lisani bir türeyişten gelmiştir.

Pîşdadiyân'dan sonra gelen sülaleye Keyâniyân denir. Tekili "key"dir ve bunun eski şekli Kâvî, cem'i "Kâvyân"dır. Dırahş-i Kâviyân, Kâvilerin bayrağıdır. Sonraları bu terkip şeklini aynen muhafaza ettiği için anlaşılamıyor. "Bu, herhalde, bir baba ismi olacaktır" deniyor; "ân", "zâde" demektir. Şu halde "Kâvyân" "Kâve oğlu" demektir, diyorlar. Bir adam isminin bir demirciye bağlanmasına gelince, İndo-Avrupa destanlarda demircinin işi mühimdir. Eski Yunanlılarda bir demirci ilahı vardır: Hephaistos. Bu, topaldır; çünkü Zeus onu aşağı atmıştır. Böyle demirciler destanların kahramanlarına silah ve kılıç yaparlar. Feridun'a da kılıç yapacak bir demirci lazım olduğundan bu demirci işe karışmıştır.

Dırahş-i Kâviyân deriden bir bayraktır. Taberî de bunu teyit ediyor. Kadisiye vakasında Arapların eline böyle sekiz arşın genişliğinde, iki arşın boyunda işlemeli bir bayrak geçmiştir.

Feridun hakkında az malumat vardır. Bu, memleketi üç oğluna taksim eder. Salm, Tur, Eraç. Bu üç adam üç milletin "Eponyme"idir, Eponyme bir taifenin babasına, başına denir. Salm Sarmanların, Tur Turânîlerin, Eraç İranlıların babasıdır. Bu üç isim Avesta'da vardır, Firdevsî'de ve *Hudâynâme'de* deniyor ki Rumların padişahıydı. Bu lejant Arsekîler zamanında zuhura gelmiştir. Eraç kardeşi tarafından öldürülür ve torunu Minûçihr onun intikamını alır. Minûçihr de bir insan-ı evveldir. Firdevsî'de bu, Eraç'ın torunu olmuş ve büyükbabasının intikamını almıştır.

Turanîlerin padişahı Efrasiyab bunun zamanında İran'da bir yağma yapar ve Minûçihr'i Taberistan'da kuşatır; barış antlaşması yapar. Antlaşmanın şartına göre, bir İranlı bir ok atacak ve okun düştüğü yer sınır olacak. Ariş isminde meşhur bir okçunun attığı ok sabahtan öğleye kadar uçar. Ta Ceyhun'da Merv yakınına düşer. Burası sınır olur.

Avesta'da bu okçuluktan bahsedilmezse de Minûçihr'e bağlanmıştır.

Minûçihr'den sonra "Nodar" gelir, Firdevsî'ye göre bu Efrasiyab tarafından esir edilir ve öldürülür. Avesta'da bu yoktur. Nöldeke'ye göre, bu Sâsânîler zamanındaki bir hadisenin aksi olsa gerektir. Zira Sâsânîlerden Peyruz 484'te Heftalitlerle yapılan bir savaşta esir edilmiş ve öldürülmüştür. Nodar öldükten sonra çocukları "ferr"i olmadığı için padişahlığa layık görülmemişler ve İranlılar Tahmas'ın oğlu Zev'i padişah yapmışlardır. Bundahişn'de Zev, Nodar'ın oğludur. Avesta'da bu isim Uzav'dır. Ondan sonra son hükümdar Garşâsb gelir. Mamafih bunun hakkında da ihtilaf vardır. *Hudâynâme*'nin Arapça tercümelerine göre Garşasb, Uzav'ın veziri, dostu, yardımcısıydı ve hükümdar olmamıştı.

Sistan Pehlivanları

Minûçihr zamanında Rüstem meydana gelir. Firdevsî'de Rüstem'den bahsedilirken, babasından ve cetlerinden bahsediliyor. Rüstem'in babasının ismi de Garşasb'tır. Sonuçta bu şekilde onun ceddini teşkil eder. 1. Garşasb. 2. Oğlu Keriman. 3. Neriman. 4. Sam. 5. Zal, Zar veya Destan. 6. Rüstem. Bunların hepsi Sistanlıdır.

Diğer Garşâsb ise Avesta'da olandır ve bir ejderha öldürücüdür. Boynuzlu bir ejderha öldürmüştür. Ve kıyamette Ehrimen'i öldürmekte yardımı olacaktır. Bu eski şahsiyet ensap içine sokulmak istenmiş; fakat karıştırılmış, onu kimisi Zav'dan sonra padişah, kimisi onun veziri ve dostu yapmıştır. Feridun zamanında üçüncü bir Garşâsb vardır. Fakat bu bir sipehsâlârdır (büyük kumandan).

Sistanlı Garşasb'tan bahsolunurken bir Neriman adı geçer. (Nar=

erkek, manu= ruh) "Erkek ruhlu" demektir ki onun bir sıfatıdır. Keriman da Neriman'ın bir tekrarı olup yalnız Firdevsî'de vardır. Onun uydurmasıdır. Bu vasıflar böylece bir adam haline getirilmiştir. Böyle şeyler çok defa yapılır.

Sam, Garşasb'ın aile adıdır. El-Bîrûnî bunu biliyordu. "Garşâsb ile Sam aynı şahsiyettir" diyor. Zaten onun faaliyetinden pek az bahsolunur. O hemen sadece Zal'ın babasıdır. "Zal" ihtiyar demektir ve o da bir sıfattır. Destan da isim değil "insani olan" demektir. Asıl adı yoktur.

Firdevsî'ye göre Sam'ın oğlu ihtiyar olarak doğmuştur. Zal sıfatı buradan gelir. Bu hastalığın adına "albine" derler; "ak saçlı" demektir. Sam buna kızar. "Bu oğul şeytanındır!" der ve onu Elburz Dağı'na gönderir. Onu orada Simurg (Anka) besleyerek ölümden kurtarır. On dört, on beş yaşlarına gelince Sam bir rüya görür. Rüyasında ona, "Git oğlunu ara" derler. Sam yaptığına pişman olur. Çocuğunu aratır, buldurur. Simurg ondan ayrılmadan evvel Zal'a müşkül anlarında kullanmak üzere bir tüy verir. Bu tüyü kullanınca Simurg imdadına yetişecektir. Zal büyür ve Ruzbih adlı bir kıza âşık olur; evlenmek ister fakat kız melun Dehâk mezhebinden olan Zabul padişahının kızıdır. Birçok hadise olur ve nihayet Minûçihr onların evlenmelerine razı olur. Bu evlenme neticesinde büyük bir dev doğar. Bu, fevkalade kuvvetli olan Rüstem'dir. Turanîler Nodar zamanında Sistan'a gelmiş oldukları için Zal onlarla mücadele eder. Rüstem'e küçükken on dâye lazım gelirdi. Sonra kendisine bir "rahş" (at) bulur. Ölünceye kadar ona biner. Padişahın dar anlarında Rüstem hemen yetişir, her müşkül vaziyette padişahlar ona müracaat eder. Bu Rüstem nereden geldi? Eski *Hudâynâme*'lerde Zal'ın gençliği ve Anka tarafından beslendiği yoktur.

Bu İran padişahlarının yanında Rüstem'den başka birtakım pehlivanlar daha vardır. Bunlar asilzade süvarilerdir: Kûderz, Gîv, Tûs bunlardandır. Bu pehlivanlar iki taifedir. Sistanlılar ve Farslılar. Kûderz, Gîv, Tûs gibi pehlivanlar eski kitabelerde vardır. Anlaşılıyor ki Firdevsî zamanında ayrıca Sistan padişahlarına ait rivayetler vardı ve büyük padişahların tarihine bağlanmıştı. Rüstem hikâyesi çok rağbete mazhar olmuştur. Hatta biliyoruz ki Nasr b. Haris adlı bir adam Mekke'de Peygamber'e Rüstem'in hikâyelerini anlatmış. Peygamber Kuran okurken o Rüstem hikâyelerini anlatırmış. Demek ki Peygamber zamanında bile Rüstem hikâyeleri rağbet sahibi ve makbuldü. Rüstem için tarihi bir şahsiyet arayanlar onu Arsakîler zamanında miladi birinci asırda yaşayan Gundaferah isminde ve Sistan'da hüküm süren bir padişaha benzetirler. Bu adam çok muvaffak ve kuvvetliymiş. Mamafih bu ancak nazariye halindedir.

Firdevsî'nin ve *Hudâynâme*'lerin Rüstem'e ait hikâyeleri bir kitaptan mı yoksa halkın ağzından mı aldıklarını tetkik etmişlerdir. Mesûdî *Mürûcuzzeheb*'inde *Sekisran* adında Pehlevi bir kitap olduğunu ve İbni Mukaffa tarafından Arapça'ya tercüme edildiğini söyler. Bu kitapta Rüstem'in hikâyelerinden bahsolunuyordu. (Sekisran, Sakilerin yani Sistanlıların başı demektir.) Rüstem'e ait şeyler Sistan padişahlarına ait olan bu kitaptan alınmıştır. Fakat bu kitap elde yoktur. *Rüstem ve İsfendiyar* adlı bir kitap daha vardır. Bu kitap da Cebele bin Sâlim tarafından Arapça'ya çevrilmiştir. Rüstem ve İsfendiyar'ın aralarındaki savaşlardan bahsediyor. Belki Rüstem'e ait hikâyeler bu iki kitaptan gelmiştir. Böylece Pişdadiyanlar bitmiş oluyor.

Keyânîlerin Listesi

Key Kavâdh (Kay – abîvek) Firdevsî'de yoktur.
a. Key Us
b. Key Arş
c. Key Pişin
d. Key Biyars

a. Key Us
a.1. Siyavuş
a.1.1. Key Hosrav
a.1.2. Firuz (Firuz Siyavuş'un Piran kızı Cerire'den olan, Keyhusrev ise Efrasiyab kızı Ferengis'ten olan oğludur.)

c. Key Pişin
c.1. Manuş
c.1.1. Ozan
c.1.1.1. Key Lohrasb
c.1.1.1.1. Key Guştasb
c.1.1.1.1.a. Spendiah
c.1.1.1.1.b. Pişyôtan
c.1.1.1.2. Zarer

c.1.1.1.1.a. Spendiah
Vahman
Darab (Vahman'ın kendi kızı olan Humay'dan olan oğludur)

Darab
İskender (Filokos kızı Nahid'den olan oğludur)
Dara

(Nahid'in ağzı koktuğu için Darab onu memlekete göndermişti. Mamafih bu son kol uydurmadır. İskender istilasını örtmek, onun İran'daki hâkimiyetine bir nevi meşruiyet vermek için sonradan uydurulmuştur.)

Keyânîlerin tarihi iki kısımdır:

1. Keyhusrev'e kadar gelir, Keyhusrev'in Efrasiyab'ı öldürmesiyle İran-Turan mücadelesi sona erer.

2. Keyhusrev'den sonra bir boşluk vardır. Bu boşluktan sonra Lohrasp gelir. Onun oğlu Guştasb, Zerdüşt'ün hamisidir. Bunun zamanındaki savaşlar artık İran-Turan muharebeleri değil, dini muharebelerdir. Zerdüşt dini için birçok mücadele olmuştur. Guştasb'ın tarihi şahsiyeti hakkında büyük bir ihtilaf vardır. Tarihi Dara'nın babasının adı Guştasb'dı. Bazıları bunun diğeri ile aynı olduğunu söyler.

Birinci Devir

İlk Keyânî "Key Kavâdh" hakkında Bundahişn'de manzum bir parça vardır. Sekiz cümleli, kısmen kafiyeli ve Pehlevice'dir. Fransızca'ya çevrilmiştir. Epiktir. Kavâdh bir kutuda nehre atıldı. Uzaf onu gördü, aldı, terbiye etti. Çocuğa Kavâdagh adını verdi. Uzaf, Pişdadiyân'nın sondan bir evvelki padişahının kızıdır. Bu çocuk onun tarafından alınmış, terbiye edilmiş ve nihayette padişah olmuştur. Padişahların çocukken bir nehre atılması ve böyle bir padişah kızı tarafından kurtarılmaları motifi Babillilerde vardır. Çocuğun adı Kavâdagh'dır ki bu günkü çocuk manasına gelen "kûdek"in aslıdır. Bunun babası malum değildir. Bu şiir parçası Pehlevice en eski şiirdir. Firdevsî bunu bilmiyor. Ona göre çocuğun babası ve uzun bir nesebi vardır. Çocuk Feridun'un veya Nodar tarafından Minûçihr'in nesebindendir. *Şehnâme'ye* göre bir sa-

vaşla Efrasyab büsbütün mağlup olur, Adırbeycan'a kaçar, Urumiye'de saklanır. Fakat, Hum adlı bir rahip tarafından bulunur, esir edilir. Hum = Haoma adlı bir şarap ilahıdır. Yine kaçar, göle saklanır. Lakin kardeşi de esir edilmişti. Onu işkenceye koyarlar. Efrasyab kardeşinin feryatlarını duyunca gelir, teslim olur. Gûderz onu kemende bağlar ve ikisini birden öldürür.

Saâlebî ve Bîrûnî'de Rüstem hadiselere bir defa karışır. Yalnız devle olan mücadeleye; halbuki Firdevsî'de Rüstem'in işi çoktur. Mesela Akuvan adlı büyük bir devle de savaşır. Minyatürlü Şehnâmelerde Rüstem'in bu mücadeleleri tasvir edilmiştir. Firdevsî'ye mahsus bir motif de Vejen = Bîjen hikâyesidir. Bu Gîv'in çocuğudur. Her nasılsa Efrasyab'ın diğer bir kızı Menîje'ye âşık olur. Beraber oldukları bir anda evleri basılır. Bîjen bir kuyuya hapsedilir, kuyunan ağzı taşlarla kapatılır. Zavallı oradan kaçamaz. Kendisine yemek sarkıtılır, nihayet Rüstem gelir, onu kuyudan çıkarır.

Efrasyab'ın ölümünden sonra artık sulh olur. (Bîjen hikâyesi edebiyatta teşbih hükmüne girmiştir.) Keyhusrev hem hükümetten hem âlemden çekilir. Devlet erkânı çekilmemesi için yalvarır; halbuki o esrarengiz bir halde kaybolur. Hükümeti Lohrasb'a bırakır. Esrarengiz kayboluşu Avesta'daki gizli kalışının bir izidir. Bu kayboluş Firdevsî'de gayet pitoresk ve yüksek bir şekilde tasvir edilir. Avesta'ya göre Keyhusrev, Kangdez Kalesi'nde son savaşa kadar kalacaktır. Bütün esatiri kaideleri izade eden Firdevsî de onu alelade bir insan yapar. Keyhusrev bir gün devlet erkânıyla birlikte Elbruz Dağı'na gider. Kar yağmakta, onlar mütemadiyen çıkmaktadır. Pehlivanlar tipi içinde ölürler. Keyhüsrev çıkar, çıkar ve kaybolur. Keyhusrev'i uğurlamak için pehlivanlar kadar ilerlemeyen Zal, Gudar vesaire sağ sâlim geri dönerler. Keyhusrev'in bu dağlarda kayboluşu *Şehnâme*'nin en yüksek parçalarıdır.

Keyhusrev'in ölümünden sonra yeni devirler başlar. Artık âlemin hali büsbütün değişmiştir. Eski pehlivanlar kaybolur. Kalanlarsa padişahın yardımcıları gibi değil, yeni dinin düşmanları olarak kalırlar. Bunun için padişahların tazyikine uğrar ve öldürülürler. Turan mücadelesi artık yoktur.

Avesta dini kitaplara göre budur. Dini kitaplara göre taç ve tahtını Lohrasp terk etmiştir. Bundan sonra Viştasb = Guştasb gelir. Güştasp'ın zamanında Zerdüşt meydana çıkar. İran'ın dini tarihinde bu şahsiyet mühim olduğundan Avesta'da bundan çok bahsedilir. Hatta Avesta'nın bir "nusk"u tamamıyla bunun hayatına aittir. Fakat bu "nesk"ler kaybolmuştur. Fakat Pehlevice *Den Kard* adlı kitapta tercümeleri vardır. Avesta'ya göre Guştasb Lohrasb'ın oğlu değildir. Belki Noder'in

neslindendir. Noder eski bir pehlivandır. Keyânîler zamanında yaşamıştır. Karısı en eski dini kitaplarda bile bu aileden gösterilir ki ismi Hutaosa'ydı. Bu kadın Guştasb'ın kardeşi olmayı çok ister hatta dualar eder.

Kay < Kavi lakabı Avesta'nın Zerdüştî kısmında Kâvi ve Yaki lakabı alıyor. Anlaşılıyor ki bu o kadar büyük bir padişah değilmiş. Yalnız dini rolü olduğundan Zerdüştîler tarafından takdisle yâd olunmuştur. Ercasb adlı bir Turanî padişahla savaşır. Bu yeni dinin düşmanıdır. Guştasb'ın Huma adlı kızı Hyanomi adlı ve hoş bir millet tarafından kaçırılır, esir edilir. Fakat babası tarafından kurtarılır. Guştasb'ın iki oğlu vardır:

1. Spenlidar. Ahuramazda'nın yanında Anuşa Gpandi yarı ilahlar vardı. İşte bu Spendidat yarı ilahların verdiği demektir. Sonradan bu isim İsfendiyar olmuştur.

2. Zarir < Zarivari İsfendiyar'ın Bahman = Vahu Manu (iyi fikir) adlı bir oğlu vardır. Bu da çok kıymetli ve şiddetli bir Zerdüştîymiş. Bu dini malumat; *Hudâynâme'de* daha fazla malumat vardır.

Hudâynâme'ye göre Lohrasb Belh'te hüküm sürer. Zamanında oğlu Guştasb babasına kızarak Rum'a (İstanbul'a) gelir. Zira babası onu veliaht yapmamıştır. Rum'da olan bir demirciye çırak olmak ister. Lakin çok kuvvetlidir. Örse vurduğu zaman örs yere batar ve parçalanır. Bu motif Zigfrid destanına benziyor. İndo-Avrupa milletlerinde bu motif ehemmiyetlidir. Demirciden çıkar, bir dihkânın yanına girer. Orada çalışır. Rum kayserinin üç kızı vardır. Âdet olduğu üzere koca seçmeyi kızlarına bırakır. Bir tören yapar. Bütün asilzadeler davet edilir. Kız beğendiği asilzadeye bir demet çiçek verir. Kayser de kızını o asilzadeye verir. Rum Kayserinin Katayen adlı kızı rüyasında Guştasb'ı görmüştür. Yapılan törende onu arar, bulamaz, kimseye çiçek vermez. Ertesi gün Guştasb da iştirak eder. Fakat tevazudan köşede durur. Kız onu görür ve çiçeği verir. Kayser Guştasb'ın neslini bilmediğinden bunu kabul etmek istemez. Nihayet, "Gözüm görmesin; buradan gidin!" de ve Guştasb kızı alır gider. Başka bir asilzade ikinci kızı almak ister. Kaysere müracaat edince kızı almak için müthiş bir kurdu öldürmek lazım geldiğini öğrenir, öldüremez. Guştasb öldürür ve onu da alır. Üçüncü kızı isteyen için de bir ejderha öldürmek lazımdır. Guştasb bunu da öldürür. Bir gün padişahın sarayında bir *gûy u çevgân* oyunu yapılır. Guştasb da iştirak eder ve muvaffak olur. Kayser onun kim olduğunu sorunca, kurdun ve ejderhanın dişlerini gösterir. Kim olduğunu anlatır; fakat aslını bildirmez. Daha birçok kahramanlıklar yapar. Mesela Hazarların padişahını öldürür. Kayser İran'dan vergi ister. Zarir vermez. Guştasb memleketine döner ve padişah olur. Bu Taberî'de yoktur. Saâlebî ve Firdevsî'de var-

dır. Halbuki bu hikâye çok eskidir. Tharan ve Myrilène'den kalma bir rivayettir. (Bir Yunan muharriri). Bu rivayete göre Hyataspas = Guştasb Medlerin padişahıdır. Onun kardeşi yani Zarir rüyasına Tarnais memleketinin padişahının kızını görür. Kızı da onu rüyasında görür. Kızı ister fakat babası vermez. Orada bir törenle kızın koca seçmek hakkı vardır. Kız onu törene çağırır ve şarap kadehini ona verir. Evlenirler. Anlaşılıyor ki bu destan çok eskidir. İskender zamanında da vardır. Yunan'a nereden geldiği belli değildir.

Hudâynâme'ye göre Viştasb 30 senelik bir padişahlıktan sonra Zerdüşt Avesta ile meydana çıkar. Bu kitap 12 bin öküz derisi üzerine yazılmıştır. Padişah bu dini kabul eder; fakat sonradan öldürülür. Zerdüşt'ün halifesi hakîm Câmasb'dır. (Bu isim çok mühimdir. Birçok Câmasbnâmeler yazılmıştır.) O zaman Turanîlerle yeniden mücadele başlar. Turan hükümdarı Ercasb İran'a hücum eder. İran tarafından Câmasb, Zarir, Bastvar (Firdevsî'de Nastvar), İsfendiyar, Pişutan (Firdevsî'de pişutin) vardır. Bu savaşlarda Zarir öldürülür. Fakat İsfendiyar Turanîleri geri atmaya muvaffak olursa da yaptığı kahramanlıklara rağmen suçlanır, zincire bağlanır. Yeni dini istemeyen Rüstem Sistan'a gider. Guştasb Sistan'da meşgulken Turanîler Belh'i yağmalayıp Lohrasb'ı öldürür. Veştasb'ın kızı Humay'ı esir ederler. Bunun üzerine Guştasb oğluna muhtaç olur. Onu zincirden çıkarır, Turan'a gönderir, muzaffer olur. Fakat kâfi görülmez. Babası ikinci defa gönderir. Bu sefer İsfendiyar Ercasb'ı öldürür. Ruyen Diz = Pirinç Kale'yi (Kürdistan'da Ruranduz adlı bir kasaba vardır) almaya muvaffak olur. Babası onu kıskanır, öldürmek için Rüstem'e karşı gönderir. İsfendiyar Zigfrid gibi yaralanmaz bir deriye maliktir. O ancak hususi bir ağaçtan yapılmış okla ve yalnız gözlerinden yaralanabilir. Rüstem onu evvela öldüremez. Simurg bu sırrı ona söyleyince Rüstem "gez" ağacından bir ok yapar ve onu gözünden vurup öldürür. Bu motif de İndo-Avrupaidir.

İsfendiyar'ın ikinci Turan seferinde Heft Hân diye geçirdiği yedi sergüzeşt vardır. Bu bir *doublette*'dir. İsfendiyar'ın "Heft ruh"un bir eşidir. Ölen İsfendiyar Rüstem'i affeder, "Kabahat babamdadır" der. Hatta kendi oğlu Vahman'ı terbiye etmek için Rüstem'e teslim eder. Görülüyor ki burada Guştasb ahlâksız bir adamdır, oğlunu felaketlere sürer. Firdevsî'nin onu böyle göstermesi hayret vericidir.

Guştasb'tan sonra Vahran = Behman tahta geçer. Bu adama Sâsânîler Ardaşîr adını vermişlerdir. Bu Sâsânîler sülalesini eskilere bağlamak için yapılmış olsa gerektir. Çünkü İran'da ancak padişah sülalesinden olanlar padişah olabilir. Ardaşîr'in eski şekli Artahşatra'dır. Bu son padişahlar bazıları Yunanlıların bildirdikleri Ahamenitlerin padişahla-

rıyla birleşiyor. Bîrûnî'ye göre Behman Artakserksin'di. Onun lakabı Uzun Elli'dir. Yunanca'da da bu vardır. *Marko keir* = Uzunel. Bîrûnî bu malumatı Yunanlılardan almış olmalıdır. Kendi ananelerinde bu yoktur. Mes'ûdî'ye göre Yahudiler, Babil'den memleketlerine bu zamanda dönmüşlerdir. Halbuki bunun Kyros zamanında olduğunu biliyoruz.

Hudâynâme'ye Göre Behman Vukuatı.

Behram zamanında Rüstem öldürülür. Taberî'ye göre öldüren Behman'dır. Zal ve iki oğlu Uzvarak, Feramuz'u da öldürür. Firdevsî ve Saâlebî'ye göre iş başka türlüdür. Rüstem'in Sağan adlı bir kardeşi vardır. Bu Zabulistan padişahıyla ittifak eder. Rüstem'i av için davet eder. Fakat yola birçok çukur kazar, içlerine kılıç, mızrak vesaire koyar ve örterler. Rüstem buraya düşer ve ölür. Fakat ölmeden evvel bir okla kardeşini öldürür. Oğlu Feramuz Zabulistan padişahından babasının intikamını alır. Fakat Behman Feramuz'u büyük bir vakada öldürür ve Sistan ailesi biter.

Behman'ın haleflerinden bahsetmeden evvel *Hudâynâme*'nin tarihi kıymeti hakkında birkaç şey söyleyeyim. *Hudâynâme* rivayetlerini Dara'nın Ksarkses'in kitabeleri ve Yunanca eserlerle mukayese edebiliriz. Yunanca kaynakların verdiği malumat bu kitabelere uygundur. Fakat bu kaynaklarda diğer hükümdarlar hakkında malumat yoktur. Keyânîler hakkındaki malumat da Avesta ve *Hudâynâme*'de vardır. Ahamenitler hakkında *Hudâynâme*'de malumat yoktur. Bu hal ulemalar tarafından halledilmemiştir. Herzfeld iddia ediyor ki Kâvîler Ahamenitlerdendir. Kâvîler ise Zerdüştîdir. Christensen ise, "Kâvîler Zerdüştî değildir" der. Ona göre, Zerdüştlük ancak Sasaniler zamanında revaç bulmuştur. Norveçli âlim Nyberg Zerdüşt hakkında bir kitap yazmıştır. Herzfeld'e göre Guştasb'ın oğlu İsfendiyar Daryuş'tur ve meşhur Bîsütun kitabesi buna aittir. İran padişahlarında âdet olduğu üzere İsfendiyar padişah olunca Dara lakabını almıştır. Christensen'e göre bu Kâvîler hakikaten Med olsaydı o zaman *Hudâynâme* ve Avesta'da batıya yapılan seferlerden, Asurlulardan, Babillilerden bahsedilirdi. Bunlar Medler değildir. Avesta ve *Hudâynâme*'de yalnız İran'dan bahsedilir. Coğrafi isimleri ve lisan itibarıyla Ahamenitler hiçbir zaman onların ufkuna girmemiştir.

Zerdüşt ananede olduğu gibi Rey'de doğmuşsa da sonradan doğuya gitmiş, davetine orada başlamıştır. Gatalar Doğu İran şivesiyle yazılmıştır. Demek ki Zerdüşt hayatını doğuda geçirmiştir. (Biz bunu tarihte çok görüyoruz. Bir peygamber kendi memleketinde peygamber olamıyor.) Zerdüşt'ün düşmanlarından olan Keyler vardır. İhtimal ki birkaç

padişah birden hüküm sürmüştür. Guştasb'dan sonra gelen padişahların zamanı çok karanlıktır. İranlılarda Ahamenitler zamanına ait pek az malumat vardı. Hemen hemen sadece bir Dârâ olduğu ve İskender'in gelip bunu mağlup ettiği malumdur.

İskender zamanına ait teferruatı miladi 7. asırda Yunanca'dan Pehlevice'ye tercüme edilen İskender romanından (*Pseudo Callisthenes*) öğrenmişlerdir. Nizamî bu romanın birkaç şeklini gördüğünü söylüyor. Arapça en ayrıntılı kitap Ayasofya'dadır. Nizamî bunlara toplu bir şekil vermiştir. Zerdüşt'ten İskender'e kadarki olayları bu eser sayesinde tekrar tesis etmişlerdir. Bu zamanın tarihini yazan mûbedler bütün hükümdarların meşru olduğunu ispata çalışmışlardır.

Hüdâynâme ve Taberî'ye Göre Behman Vukuatı:

Ardaşîr onun Humay adlı bir kızı vardır, onunla evlenir. Bundan başka Sâsân adlı bir oğlu ve daha iki kızı vardır. Behman ölürken halef olarak henüz doğmamış olan oğlunu (Kendi kızı Humay'dan olan oğlunu) tayin eder. Sâsân buna darılır, dağlara çekilir. Kürtlerin yanında yaşar. Humay, Dârâ (Firdevsî'ye göre Dârâb) adlı bir çocuk doğurur. Humay onun namına hükümet sürer. Yunanlılarla beraber savaşır, kazanır. Oradan mimarlar getirir; Persepolis'te saraylar yaptırır. Bunlar hakkında fazla malumat vardır. Anlaşılıyor ki bu malumatı verenler bu güne kadar mevcut olan bu sarayları görmüşlerdir. Halbuki bulunan kitabelerden biliyoruz ki hiç de Humay isminde bir kadın padişaha ait değildir. Bunlar Ahamenitlere aittir. Anlaşılan *Hudâynâme*'de her şey unutulmuştur. *Hudâynâme*'ye göre Humay otuz seneden sonra artık büyümüş olan Dârâ'ya hükümeti verir.

Başka bir rivayete göre Humay çocuğunu mücevheratla beraber kutu içine koyar ve bir nehre atar. Bir değirmenci bulur, bir çamaşırcı tarafından büyütülür. Adı Dârâb (Su ve ağaç arasında bulunmuş olan) olur. Bu çocuk Rumlarla kahramanca savaşır. Annesi tarafından tanınır ve hükümet kendisine verilir. Dârâ ilk olarak posta teşkilatı yapar. Oğlu İkinci Dârâ çok zalim çıkar. İskender işte bunun zamanında İran'a gelir. Çok zalim olduğundan devlet erkânı tarafından öldürülür. Başka bir rivayete göre Birinci Dârâ Makedonya Kralı Filip'i hem haraç hem kız vermeye mecbur eder. Bu kızdan İkinci Dârâ ve İskender doğar. Görülüyor ki mûbedler, İran'da hükümdar olan İskender'i de İran neslinden göstermek istiyorlar.

Bu rivayeti tetkik edelim: Sonradan padişah olan çocuğun nehre atılması eski Keykubad hikâyesinden geliyor. Humay büsbütün hayalidir. Bizim bildiğimiz Guştasb'ın kızı Humay, Haome isminde bir

kavim tarafından esir edilir ve İsfendiyar onu kurtarır. Bu ikinci Humay birincinin bir dubletinden başka bir şey değildir. Sâsân ismine gelince, bu da Sâsânî sülalesini legitime yapmak için öldürülmüştür. Bu, padişahları meşru kılmak meylini Hamza-i Isfahânî'de çok görüyoruz. Eşk (Eşkânîlerin ilk padişahı) bile İkinci Dârâ'nın oğludur. Ona göre, İbranilerin Ahamenitler devrini ne kadar az bildiklerini hakiki tarihle mukayese ederek görebiliriz. Asıl tarihte üç Dârâ vardır. Arada başka padişahlar geçer. İskender hakkındaki malumat *Hudâynâme*'ye *İskendernâme*'den girmiştir.

Arsakîler: Partlar (MÖ 256- MS 226) hakkında hiç malumat yoktur. Tavâif-i mulûk demekle iktifa ediyorlar. Sâsânîler zamanı iyi bilir. *Hudâynâme*'deki Sâsânîlere ait malumat esas itibarıyla tarihi sayılabilir. Râviler zamanında padişahların yanında yaşayan Tus, Gûderz, Gu ve Mijen gibi birtakım pehlivanların adı Arsakî padişahlarının aynıdır. Mesela Milad <Mihradat> Midat (güneş vermiş) Firdevsî'de bir pehlivan ismidir. Ferhat da böyledir. Ferhat <Frahat. Bu Ferhat Arsakîlerin padişahı Phradates'tir. Gûderz Gotarges adlı bir Arsakî padişahıdır. Gîv de Arsakîlerin bir padişahıdır; ki bir adı da Gevpothras'tır. Pothras > Pur > Püser çocuk demektir.

Bunu şu şekilde izah edebiliriz: Demek ki Sâsânîler zamanında henüz Arsakî padişahlarının sülalesine ait asilzadeler vardı. Büyükbabaları padişahtı. Fakat Sâsânîler yerleşince büyük aileler halinde kaldılar ve babalarının adını *Hudâynâme*'de gösterdiler.

İslam Öncesi İran Edebiyatının Dahili Şekli

Hudâynâme'nin manzup olup olmadığını bilmiyoruz. Fakat ondan başka zengin bir destansal edebiyat vardı ki herhalde kısmen olsun manzumdur. Dini kitaplarda, Avesta'da manzum parçalar olduğu eskiden beri sabittir. Pehlevice'de manzum parçalar olduğunu ilk defa gören Andreas'tır. O Birinci Şâpur'a (241-272) ait Hacı Abad kitabesi denilen kitabede son kısmın sekiz heceli bir vezinle de okunabildiğini görmüştür. Bu kitabede muvaffakiyetli bir ok atımından iftiharla bahsediliyor. Bundan başka Turfan'da bulunan Manihaist metinlerde de manzum parçalar bulunmuştur. Bunlar, her dinde olduğu gibi ilahilerden, Süryanice'den yapılmış daha açık, ideogramsız bir yazıyla yazdıklarından kolay okunabilir. Uzun hecelerde sekiz, onun yanında 6, 10, 11 heceli vezinler mevcuttur. (Bundahişn'de Zerdan'a ait bir ilahide bir parçanın manzum hatta biraz da kafiyeli olduğunu Nyberg bulmuştur. İki satır kafiyelidir; mesnevilere benzer. (İran'ın asıl aruz vezni cümle-

lerin uzunluğu ve kısalığını ölçmez, adede de bakmaz. Sonra Yunanlılarda olduğu gibi aksan, müzikal denen vezin sistemine de uymaz. Bu vezin İndo-Avrupalılarda olduğu gibi "aksanlı"dır. İşte İranlıların eski vezinleri budur. Bu vezin sonradan Arap aruzunun etkisiyle kantitatif bir mahiyet almıştır.)

Christensen de Bundahişn'de manzum bir parça bulmuştur. Keykubad'dan bahseder. Benveniste adlı bir doğubilimci manzum metinler bulduğunu söylemiştir. Gelecek olan Uşidar adlı peygambere kadar hadiseleri anlatır. Bir de tartışma nevinin ilk temsilcisi olan *Draxt Asurik* adlı bir kitap vardır. Hurma ile keçi arasındaki, insanlara olan faydalarının üstünlüğünü münakaşa ederler. Kitabın birinci kısmı 11 hecelidir ve dört aksan vardır ki Arap aruzuna tatbik edersek mütekâribe yaklaşan bir vezin ortaya çıkar. Bu çok mühimdir. Anlaşılan *Şehnâme*'nin vezni Araplardan alınmamıştır; eskiden beri destansal mevzularla kullanılan bir vezindi. Kitabın ikinci kısmı altı hecelidir. *Ayadkarı Zarîran* adlı bir kitap daha vardır. (Zarir Guştasb'ın kardeşiydi.) Zarir'in Zerdüştîliğin düşmanı olan Ercasb ile mücadelesini anlatır. Sekiz heceli bir vezni vardır. Bazen dört veya altı mısra bir hane (kıt'a) teşkil eder. Ve bu hane içinde ara sıra kafiye veya asonans görünür. Bundahişn'de Guraz'ın çocukken nehre atılması hakkındaki bir parçaya bakalım: *Kavadh antar Kabudhe but.* Vezni hezeci andırır. Bundan anlaşılıyor ki mütekârib ve hezec asıl İran ruhuna uyan destansal şiirlerde çok kullanılır ve bu eskiden mevcuttu. Araplardan alınmamıştır. Zaten Arapların çok kullandıkları vezinler tavîl, kâmil, vâfir, basît, serî'dir. Hezec çok azdır. İranlılarda çok kullanılan hezec, remel, hafif Araplarda nadirdir. Mütekârib her ikisinde de vardır. Hatta mütekârib ve hezeci Arapların İran'dan aldığını iddia edenler de vardır. Lakin henüz ispat edilmemiştir.

Sâsânîler Zamanında Edebiyat

Bu devir edebiyatı destandır. İran'da iki nevi vardır. 1. Destan. 2. Pend. Bunların haricinde pek az şey vardır.

Bunlardan evvel *Draxt Asurik*'ten bahsettiğimiz için tartışma şeklinin temsilcisi olarak Esedî-i Tûsî gösterilir. Rivayete göre bunların baba oğul olduğu veya aynı şahıs olduğu söylenir. Birincisi Ebû Nasr Ahmed b. Mansur'dur ki Gazneli Mes'ud zamanında (421-437) ölmüştür. Bundan bize beş tartışma kalmıştır:

1. *Zemîn u Asmân*,
2. *Gebr u Muslim.*
3. *Kus u Rumh*,
4. *Şeb u Rûz*,
5. *Arab u Acem* (manzumdur).

Bunlardan *Mecmaulfusehâ*'da, Ferit Bey'de birkaç parça vardır. (Ethé'nin tartışma şekli hakkında bir etütü vardır. Batı'da da Provensal şairlerinde bunlara *Tenzone* adı verilir. Ethé menşeini İran olarak gösterir. Şüphelidir).

Esedî-i Ekber hakkında *Devletşâh*'da bazı hikâyeler vardır. Fakat yanlıştır. Firdevsî'nin dostuymuş. Firdevsî *Şehnâme*'yi bitiremeyeceğinden korkmuş, Esedî ona, "Sen korkma, ölürsen ben yaparım" demiş. Hatta birkaç beyit vardır; fakat bu hikâyedir. Firdevsî kitabını bitirmiştir. Esedî'nin oğlu *Garşasbnâme* yazmıştır. Garşâsb bir pehlivandır ki kıyamette rol oynayacaktır. *Şehnâme*'de adi bir pehlivan olup Rüstem'in dedesidir. Huart bir kısmını basmıştır; fakat yarımdır. İkinci Esedî yani Esedî-i Asgar *Lügat-ı Furs'u* yazmıştır ki burada bazen eski şairlerden parçalar vardır. Yegâne nüshası Vatikan'dadır. P. Horn tarafından basılmıştır.

Mensur tartışma da vardır. En parlak temsilcisi Ebu İsmail Abdullah Ensârî-i Herevî olup, hakkında Ritter'in *Der İslam*'da bir makalesi vardır. Eserlerinin çoğu tasavvufîdir. *Tabakâtu'l-mutasavvıfîn* gibi kafiyeli eserleri *Zâdülârifîn* veya *Kenzülmesâlikîn* dahi bir mecmua teşkil eder. Bunun kafiyeli eseri Acem nesrinin en eski ve güzel mensur parçasıdır. Münacatı çok meşhurdur. Sinan Paşa bunu tanzir etmiştir.

Manzum tartışmalar müstakil bir eser olmaktan ziyade diğer mesnevilerin içinde bulunur bir hale gelmiştir. Mesela en eskisini Nizamî'nin *İskendernâme*'sinde Çinlilerle Rumların güzel sanatlar hakkında yaptıkları bir tartışma teşkil eder. 842'de ölen Arifî, *Gûy u Çevgân* adlı bir mesnevi yazmıştır. Minyatürlü bir nüshası Evkaf Müzesi'ndedir. En meşhur eseri budur. Gökle yerin tartışmasıdır. Tamamen tasavvufidir. 939 da ölen Hilalî de *Şâh u Gedâ* adlı bir mesnevi yazmıştır. Burada şeb ve rûz arasında bir tartışma vardır. Ethé bu mesneviyi nazmen Almanca'ya çevirmiştir. Hilalî'nin bir de *Sıfatul'âşıkîn* adlı eseri vardır. Âşık hikâyelerinden bahseder. *Mahmud ve Ayaz* hikâyesi de vardır, Nazmı rakiktir, enteresandır. Zamanın aşk telakkilerini öğretiyor.

Bundan sonra müstakil tartışmalar vardır. En büyüğü 835'te ölen Şe'nüddin Ali et-Türkî'nin *Münâzaratu'l-hamza* adlı kitabıdır. Ethé, "Yegâne nüshası Roma'dadır" diyor. Halbuki Ayasofya'da güzel bir nüshası vardır: 8032, 8185, 8110.

Sâsânîler Zamanında Yazılan Destanlar

Câmâsbnâmeler, *Draht-ı Asurik*'ten, *Ayatkâr-ı Zarîran*'dan bahsolundu. Şimdi ilk olarak *Kârnâme-i Ardaşîr-i Pâbekan*'dan bahsedeceğiz. Bu kitap Sasanilerin kurucusu Ardaşîr'in hayatını genişleterek anlatıyor. Birinci Dârâ'nın sülalesinden Sâsân adlı bir adam Arsakîlerin son padişahı Arzuvan zamanında Fars Valisi Papak hizmetinde çoban olarak yaşıyordu. Papak gördüğü tuhaf rüyalardan Sâsân'ın neslinin büyük olacağını anlar. Ve kızını ona verir. Bir çocuk olur: Ardaşîr. Fevkalade yeteneklidir. Arduvan kendi oğluyla terbiye edilmesi için saraya çağırır. Beraber terbiye edilirken bir gün avda bir av yüzünden aralarında kavga çıkar. Arduvan kızar, onu ahır hizmetine verir. Bir müneccim, "Eğer üç günde bir köle saraydan kaçacak olursa, padişah olacak" der.

Bu Ardaşîr'in onu seven padişahın kızının kulağına gider. Beraberce kaçar. Arduvan takip eder; büyük bir savaşta mağlup olur. Ardaşîr padişah olur. Kürtlerle savaşır; Heftanbuht adlı bir ejderha vardır. (Buht eski İranca'da kurtarmak demektir. Mesela buhtiyesu = İsa kurtardı; gibi. Heftanı = Yediler. Yedi yıldız. İranlılara göre bu yıldızlar Ehrimen'in mahlukudur. Heftanbuht tabii Ehrimen'e aittir.) Bir gün Ardaşîr'in karısı kardeşi tarafından kandırılır, ona zehirli yemek verir. Fakat Franbag adlı dört mukaddes ateşten birisi işe karışır, onu kurtarır. Ardaşîr onun öldürülmesini emreter. Mûbedler hamile olduğu için onu gizlerler. Kadın Şâpur'u doğurur. Şâpur büyüyünce Ardaşîr'in düşmanı olan sülaleden bir kızla evlenir. Ondan Hurmuzd adlı bir çocuğu olur. Bu çocuk Ardaşîr'in hoşuna gider. Bu sayede oğlunu affeder. Hikâye böylece biter. Bu eser mensurdur.

Çatrangnâmeg (Satrançnâme)

Satrancın nasıl bulunduğunu anlatır. Devşarm adlı bir Hint padişahı Husrev Anûşirvan'a bir elçi gönderir. (Hakikaten bunun zamanında Hint ile İran arasında bir münasebet vardı. Kitaba göre bu elçi Husrev'e birtakım hediyelerle beraber bir de satranç getirir ve bir şart koşar. Eğer Husrev'in adamları bu oyunun kaidelerini bulamazlarsa Husrev Devşarm'a haraç verecektir. Buzurkmihr = Buzurcmihr usulü bulur, hatta gelen elçileri oyunda mağlup eder. Bir başka oyun (tavla) bularak aynı şartla Hindistan'a götürür. Hint hekimleri kırk gün kırk gece düşünür, halledemezler ve Hint padişahı iki misli haraç verir. Onun adı Nev Ardaşîr'di. Sonradan Nard olmuştur. Ardaşîr adı gösteriyor ki bu oyun bir zamanlar Ardaşîr'e isnat edilmişti.

Metni bize gelen destanlar bunlardan ibarettir. Fakat metni bize gelmeyip isimleri ve Arapça'ya tercümeleri malum olanlar vardır. Bunların en meşhuru Behrâm-ı Çûbîn'in hikâyesidir. Bunun arkasında olan tarihi vukuat vardır. 579-590 arasında hüküm süren Hürmüz IV çok zalim olduğundan asılzadeleri sevmeyerek halkı himaye ettiğinden asılzadelerin ve mûbedlerin kinini celbeder. İran o zaman doğuda Türkler, batıda Rumlar tarafından tehdit ediliyordu. Hürmüz de bunlara karşı en büyük generali Behrâm-ı Çûbîn'i gönderir. Behram en büyük sülaleden, Partlardan gelmişti. (Sâsânîlerden sonra Ersakîlerin sülalesi bitmemiş, o zamanın asılzadelerini teşkil ediyordu.) Behram Türklere galip gelirse de Rumlara mağlup olur. Hürmüz buna kızar, tahkir için kadın elbisesi gönderir. Behram da kızar, ona "Hüsrev kızı" hitabıyla bir mektup gönderir, isyan eder. Üzerine gelen orduyu mağlup

eder. Ferru Han kumandasındaki ikinci ordu Behram tarafına geçer. Ferru Han kendi adamları tarafından öldürülür. Behram payitaht olan Medayin'e yürür. Hürmüz o sırada Pars'taydı. İşitince avdet eder, tacı giyer. Akrabasından Bedoe hapisteydi; karışıklık içinde kardeşi Bistam tarafından kaçırılır. Saraya girerler. Bistam tacı zorla alır; Hürmüz'ü de hapse atar. Veliaht Husrev-i Perviz'di. Çok korkaktı; hemen kaçar. Bedoe tutar, geri getirir. Hürmüz'ün gözleri çıkarılır. Perviz babasını öldürür. Fakat o da 38 sene sonra kendi oğlu tarafından öldürülecektir. Bu da çok zalimdi. Ağır vergiler koydu, israf yaptı. Behram'a teslim olması için mektup yazar; tahkir edilir. Bir ordu gönderir. Nusaybin civarında karşılaşırlar. Mağlup olup Rum'a kaçar. İstanbul'daki Mavriçiyus'tan yardım ister. Behram ise Medayin'e gelerek padişah olmak ister. Asılzadeler ve mûbedler, kral sadece kendilerinde bir ışık bulunan kanuni sülaleden olacağı için onu beğenmezler. Behram ısrar eder, kendi kendine taç giyer. Fakat çok kibirlidir. Perviz Rumların yardımıyla savaşır. Medayin'e yakın bir yerde onu mağlup eder. Karısı, çocukları esir edilir. Kendisi Türklere kaçar.

Tarihi olay budur. Böyle bir olay nasıl romana konu olabilir? Zalim bir padişah tarafından çok tahkir edilen bir kumandan herhalde halk tarafından takdir edilir. Bu kumandan aynı zamanda trajik bir kahramandır. Haddini aşar ve kendisine padişahlık ister. Halbuki kanunî ışığı yoktur. Böyle bir adam herhalde halkın muhayyilesini çok işletecektir.

Sâsânîlerin son zamanlarında böyle asilerin tarafını tutan romanların teşekkülü, bu padişahlıkta bir sarsıntı ve çöküş olduğunu gösterir. Halk kanuni şeyleri ister; fakat fazla zalimlere karşı asileri destekler. Zaten bu tarihen sabittir. Hep oğul babayı öldürür, daima isyan çıkar. Romanda bir değişme vardır. Lakin bu tabiidir. Behram Rumlara mağlup olmaz ve tabii kadın elbisesi gönderilmez. Sadece Türklere galip gelince ganimetten çaldığı için elbise gönderilir. Sonuçta Behram çok halim selim, ilim sahibi bir şahıstır. Karısı romanda büyük bir rol oynar. Bu kadın aynı zamanda kardeşidir. Gurdigh adındadır. Çok iyi bir arkadaştır. Onu her zaman kanun yolunda tutmaya çalışır, "Asi olma!" der. Behram ona uymaz; fakat sadıktır. Bu kadın aynı zamanda pehlivandır. Behram Türklere kaçtığı zaman birçok kahramanlık yapar. Türk hakanının keçi şeklinde bir dev tarafından kaçırılmış bir kızı vardı. Behram devi okla öldürerek onu kurtarır ve hakan Behram'ı teslim için mektup yazan Perviz'e ret cevabını verir. Fakat Perviz'in elçisi hakanın karısını hediyelerle kandırarak Behram'ı öldürtür. Onu bir adam zehirler, hançerle yaralar ve Behram karısının kucağında ölür. Gurdigh artık bundan sonra pehlivanlık yapar. Behram'ın elbisesini giyerek İran'a kaçmak

ister. Hakan'ın oğlu ona âşıktır. Hakan Gurdigh'i icabında zorla geri getirmesi için esir verir. Kadın, "Her hususta Behram'a benzeyen bir adamla evlenirim, gel çarpışalım" der ve çarpışmada onu öldürür.

Bu esnada Perviz Bedoe'yi öldürmüştü. Bestam'ı çağırır. Bestam kardeşinin ölümünü duyunca Behram'ın ordusunun başına geçer. Behram Çûbîn'in adamları, Gurdigh'i Bestam'a verirler. Perviz'le savaşarak Bestam'ı padişah yapmak isterler. Fakat Perviz yeni bir hileyle Gurdigh'e mektup yazar. "Bestam'ı öldürürsen, bütün asileri ve seni affederim" der. Gurdigh zaten Bestam'ı sevmediği için sarhoş eder ve öldürür. Medayin'e gider ve Perviz'le evlenir.

Bu bize tuhaf gelir. Bütün roman Behram taraftarıydı. Nasıl oluyor da bu kadın Perviz'le evleniyor? Bundan halkın şüphe ve tereddüdünü anlarız. Halk asiyi sevmiş; fakat meşru ve mukaddes padişahı da feda edemeyerek sonunda ona galip getirmiştir. Bu roman bize gelmemiştir. Christensen dört beş kitaptan toplayarak yeniden inşa etmiş ve roman hakkında bir kitap yazmıştır. Mamafih romanın mevcudiyetini *el-Fihrist*'ten biliyoruz. Orada böyle kaybolmuş birçok kitabın adı arasında bu da vardır. Cebele b. Sâlim tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir. Bu zat büyük bir mütercimdir ve meşhur Hişam b. el-Kelbî'nin kâtibidir. el-Kelbî cahiliye uzmanıydı. Arap neseplerini iyi biliyordu. 204'te ölmüştür. Çok meşhurdur. Üç kitabı vardır. 1. *en-Nesebu'l-kebîr*; 2. *Nesebu'l-heyl*; 3. *Kitâb el-Esnâm.* Cahiliye Araplarının putlarının isimlerini yazar. Yâkut, *Mu'cemu'l-buldân*'da bundan iktibaslar yapmıştır. Zeki Paşa bunun aslını bulmuştur.

Sâsânîler zamanındaki kitaplardan biri de *Sekisarannâmek*'tir. Sicistan ahalisine Saki denirdi. Seksaran bunların reislerine verilen isimdir. Bu kitabın yalnız ismini biliyoruz. Mes'ûdî'nin *Mürûcu'z-zeheb*'i vardır. İbni Mukaffa tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir. Şeder, "Bunu Sekseran şeklinde okumak lazımdır" diyor. Bu şekliyle "köpek başlılar" manasına geliyor. Zira *Seknâme*'de köpek başlı, kurt başlı adamlardan bahis vardır. Bu kitapta onlardan bahseder. Şeder, galiba Christensen'in kitabından haberdar olmamış. Belki de onun da ötekinden haberi yoktur. Bizce köpek başlı manası doğru olmasa gerek. (Marquart'ın *Kaykasus* adlı kitabında köpek başlı insanlar rivayetinin menşeini anlatır bir makalesi vardır.)

Padkârnâmegh

Padkârnâme (Peykârnâme), yani muharebenâme. Mes'ûdî bu eserin İbn-i Mukaffa tarafından Arapça'ya tercüme edildiğini söyler. Bunda

İsfendiyar'ın savaşlarından bahis vardır. Galiba Heft Hân = Yedi Sergüzeşt hikâyeleri buradan alınmıştır. Bundan başka Rüstem'e ait bir kitap daha varmış. Rüstem ve İsfendiyar. Bunların arasındaki savaş bir rivayete göre dini değil, siyasidir. Bu kitapta herhalde Zerdüştîlikte gördüğümüz rivayet olacaktır. Rüstem, Guştasb'ı Zerdüştîliği kabul ettiği için tahttan indirmek istiyor. O da oğlu İsfendiyar'ı Rüstem'e karşı gönderiyor. İsfendiyar bir kâhinin Rüstem'e bir usul öğretmesi sayesinde, Rüstem tarafından öldürülür. Çünkü onun derisinden ok geçmezdi. Kâhin hususi bir ağacı tavsiye etti. Bu, kuzeyli Cermenlerin bir efsanesindeki Baldur'a benziyor. Firdevsî'de bu ağacı gösteren Simurg'dur. Bu kitap hatta Peygamber'in sîresinde bile rol oynar. Peygamber Mekke'de Kuran okurken Nadr b. Hâris bu hikâyeyi anlatıyormuş. Halk Peygamber'i bırakıp onun etrafına toplanmış, Mekke'nin zaptından sonra Peygamber onu öldürtmüştür. İbni Nedim'in *el-Fihrist*'inde *Kitâbu Key Lohrasb* adlı bir kitap vardır. Bu adam Keyhusrev'in halefi ve Guştasb'ın babasıdır. Kitap bulunamamıştır.

Yine *el-Fihrist*'te *Dârâ ve Âlimput* adlı bir eserden bahsedilir. Muhteviyatı hakkında hiçbir malumatımız yoktur. Sonra *Behram u Narsey* adlı bir kitap vardır. Behram, Behram-ı Gûr'dur. Bu hikâyenin *Heft Peyker*'de akisleri vardır. Narsey Behram'ın kardeşidir. Behram bir gün içerken Türk hakanı baskın yapar. Behram kaybolur. Sonra küçük bir orduyla eve baskın yapar ve galip gelir. Bu kitapta galiba bu hikâyeden bahsolunuyor. Behram kuzey düşmanlarıyla savaştayken kardeşi vekâlet ediyordu. Narsey'den Taberî biraz bahseder.

Yine *el-Fihrist*'te *Mazdeknâme* adlı bir kitap vardır. İçeriğini Nizamülmülk'ün *Siyasetnâme*'sinden biliyoruz. Tamamıyla alınmıştır. *Nihayetülerib*'de de içeriği vardır. Braun bunu bastırmıştır. *el-Fihrist*'e göre bu da İbn-i Mukaffa tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir. Eban b. Abdülhamid el-Lâhikî tarafından tercüme edilmiştir. (Bu adam Harun Reşit zamanında yaşamıştır. İranlıdır. İranca destanların çoğunu mesnevi tarzında nazmen tercüme etmiştir. Asıl Arapça'da mesnevi şekli pek yoktur. İlk Arapça mesneviler hep bu adamın Farsça'dan yaptığı tercümelerden ibarettir.)

Mazdek dini bir komünistlikti. Dünyadaki fenalıkların mal, kadın ve asaletten meydana geldiğini söylüyordu. Bu farkları kaldırıp iştiraki kabul etmek lazımdı. Bu din birinci Kubad = Kübat = Kübad tarafından kabul edilmişti. Fakat sonradan pişman oldu ve Mazdek'i 528-529'da öldürttü. Bunu asıl hazırlayan Husrev Anûşirvan'dı. Esere göre Kubat'la Mazdek arasında bir konuşma geçer. Kubat Mazdek'e mukaddes ateşi konuşturduğu takdirde dinini kabul edeceğini söyler.

Mazdek ateşin arkasına bir adam saklar. Muvaffak olur. Kubat dinini kabul eder. Husrev etmez. Kırk gün zarfında dalaletini ispat edeceğini söyler. Kırkıncı gün bir mûbed gelerek Mazdek'le yaptığı bir tartışmada onu mağlup eder. Mazdek hükmü ateş versin der ve oraya birkaç silahlı adam saklar, bunlar padişahı öldüreceklerdi. Lakin Husrev bunu keşfeder ve Mazdek öldürülür. (Christensen'in *Mazdek ve İran Komünizmi* adlı bir kitabı vardır).

Yine *el-Fihrist*'te *Anuşirvannâme* adlı bir kitaptan bahsedilir. *Siret Anûşirvan* adıyla Arapça'ya tercüme edilmiş. Hakkında malumatımız yoktur. Yine *Şehrverazu ve Husrev Perviz* = ve Raz : Guraz: vahşi domuz) adlı bir kitap vardır. Malumat yoktur. Husrev Perviz, oğlu Şiroye tarafından öldürülmüştü. Şiroye padişah olunca Kubad II adını aldı. Bu da öldürüldü; karışıklık oldu ve Şehrvuraz kendini padişah ilan etti. Biraz padişahlık yaptı. Bu Husrev Perviz zamanında da isyan etmişti. Kitap bunun hikâyesini anlatıyor. Görülüyor ki bu da Behram Çûbin gibi asiler tarafını tutuyor. Demek ki halk artık Sâsânîlerden bıkmıştır.

Meşhur Belçika Bizantinisti bu romanla meşgul olmuş, konunun *Binbir Gece*'ye ve İstanbul'da Rumca yazılmış *Diyojenes Afritas* adlı kitaba geçtiğini göstermiştir. Afritas uçbeyi demektir. *Binbir Gece*'de Ömerünnu'mân hikâyesinde de bu etki vardır. Grégoire, *Héros épiques méconnus*, 1934.

Vâmık u Azrâ

Aslı Pehlevice'ydi. Devletşâh'a göre (s. 30). Birinci Husrev zamanında yazılmıştır. Abdullah b. Tâhir'e tercüme ettirelim diye göstermişler, razı olmamış. Sonradan Unsurî nazmen Farsça'ya tercüme etmiştir. Fakat bulunamamıştır. Lâmiî, Türkçe'ye çevirmiştir. Konusunu Türkçeye tercümelerinden biliyoruz. Bir nüshası Viyana'dadır. Hammer nazmen Almanca'ya çevirmiştir. İçeriği şöyledir:

Bunlar, birbirlerinin resimlerini görerek âşık olurlar. Vâmık'ın peri padişahı dostudur; belalarda ona yardım eder. İki âşık ayrılır. Kız kuzeye gider; buzlu deryalarda bastığı yerler yeşillik olur. Vâmık güneye gider; zenciler tarafından esir edilir. Onu yakmak isterler; yanmaz. Sonunda iki âşık birleşir ve ölünce iki yıldız olup göğe çıkarlar.

Kitabın içeriği böyleyse, aslının Yunan olması lazımdır. Çünkü insanın öldükten sonra yıldız olmasını Yunan edebiyatında görüyoruz. Âşıkların başlarına türlü bela gelmesi ve sonunda birleşmeleri de Helenistiktir. Belki bütün bu hikâye, Helenist edebiyat etkisiyle meydana gelmiş ve tercüme edilmiştir. Mamafih Hammer'in tercümesine

de itimat caiz değildir. Aslına bakmak lazımdır. Kitabın bir de Fatih Camii'nde Câmiî tercümesi vardır. (Câmiî Süleyman zamanında yaşamıştır.) Lâmiî, Unsurî'den tercüme ettiğini söyler. Câmiî, Unsurî'den bahsetmez; Türkçe tercümesinin fenalığını söyler. Lakin Lâmiî'den mi kopya etmiş, yoksa aslından mı tercüme etmiştir; bilmiyoruz. Esîrî isminde birisi de yine Acemce olarak manzum bir özet yapmıştır. Küçüktür. Fatih Kütüphanesi'nde vardır.

Câmiî'de hikâyeye birçok periler girer. Böyle perilerin işe karışması *Binbir Gece*'de de vardır. Halbuki Arap hikâyelerinde böyle şeyler pek bulunmaz. Bunların böyle âşık hikâyelerine ne vakit karıştıklarını bilmiyoruz. Belki de Pehlevice *Hezâr Efsâne*'de periler vardır. Fakat Zerdüştîlikte de perilerin olduğunu biliyoruz. Herhalde ilk defa olarak hikâyeye periler girmektedir. Câmiî'de sondaki yıldız hadisesi yoktur. Bunu belki de Hammer uydurmuştur. Bir şey daha vardır: *Vâmık u Azrâ* Arapça'dır. Vâmık = açık; azrâ = bikr demektir. Bu niçin; bilmiyoruz.

Veys (Vîs) u Râmîn

Sâsânîler zamanında Pehlevice yazılmış edebiyatta böyle bir roman mevcuttur. Aslı kaybolmuş, yeni Farsça'ya tercümesi bize gelmiştir. Fahreddin Es'ad Cürcânî tercüme etmiştir. Bu mütercim Tuğrul zamanında bir memurdu. Kitabını 446'dan sonra yazmıştır. Ölümünü bilmiyoruz. Kitabın nazmediliş sebebi garip bir hikâyedir. Attâr'ın *İlahinâme*'sinde aynen vardır. Cürcânî Tuğrul'un bir kölesine âşık olur. Tuğrul sarhoşken köleyi ona verir. Cürcânî padişahın ayılınca pişman olmasından korkarak onu bir odaya koyar, kapıyı kilitler. Fakat içeride bir mum devrilir ve çocuk yanar. Cürcânî teselli bulmak için *Veys u Râmîn*'i yazar.

Mukaddemede eserin aslının Pehlevice olduğu yazılmaktadır. Zaten aslının bir destan olduğu içeriğinden anlaşılıyor.

Merv'de hüküm süren Mûbed isminde bir padişah (Med = Cibal) memleketinin kraliçesi Şehrû'yu ister. Fakat Şehrû onu istemez. Ancak başka bir kocadan bir kızı olursa, onu vermeye razı olur. Lakin kız büyüyünce sözünü unutarak erkek kardeşiyle evlendirir. (Bu motif hikâyenin İslam öncesi olduğunu gösterir). Bunun üzerine Mûbed bir haberciyle sözünü hatırlatır, kızı ister. Annesi tabii veremez. Savaş patlar. Mûbed muzaffer olur ve kızı Veys alır, haremine gönderir. Annesi de hediyelerle susturur. Fakat Mûbed çok ihtiyardır; başına felaket gelecektir. Hakikaten Mûbed'in kardeşi Râmîn ile Veys arasında muaşaka başlar. Mûbed işitir, ateş mahkemesini kurar. Fakat kız kaçtığı için

dayanamaz, çağırır ve tekrar hareme hapseder. Lakin Rum kayseriyle savaşırken Veys ve Râmîn yine görüşürler. Dönüşte bunu duyan Mûbed Veys'i döver. Fakat kız kaçınca yine dayanamaz, barışır. Râmîn'e bir valilik verir. Başka bir kız alır, lakin Râmîn yine unutamaz. Muaşaka tekrar başlar. Nihayet Veys Râmîn'i isyana teşvik eder. Râmîn Mûbed seyahatteyken isyan eder. Saray nazırı olan kendi kardeşini öldürür. Mûbed artık çaresiz savaşa karar verir. Fakat yabani bir hayvan tarafından avda öldürülür. Râmîn padişah olur.

Hikâyeye ahlâk bakımından bakarsak, burada aşk her şeye galip gelmiştir. Her türlü vazifeyi unutturmuştur. Burada gençlik, ihtiyarlığa karşı savaşır. İhtiyarlıkta sadakat, vefa vardır. Gençlikteyse aşk ve ihtiras vardır. İhtiyar yaşını düşünmediği için kabahatlidir ve kaybedecektir.

Avrupa'da da bu çeşit hikâyeler vardır. Bilhassa Cermenlerde mevzu itibarıyla buna çok benzeyen bir hikâye vardır ki Wagner tarafından opera halinde yazılıp bestelenmiştir. Adı *Tristan et Isolt* olan bu konuyu Wagner halk arasındaki hikâyelerden almıştır. Burada aşk bir timsah gibidir ve her şeye galiptir. Ahmed Gazâlî bunu şöyle ifade etti: *Timsâh-i aşk her do râ behord* [Aşk timsahı ikisini de yedi].

Aşk konulu ilk Acem destanı budur. Diğer destanlar hep epiktir. *Veys u Râmîn*'i eskiden bir İngiliz bastırmıştı. Şimdi İran'da yeniden basılmıştır.

Şimdiye kadar zikrettiğimiz kitaplardan, gerek *el-Fihrist*'ten ve gerek diğer kitaplardan hakikaten kitap şeklinde Pehlevice destanlar olduğunu görüyoruz. Bundan başka bazı destanlar da vardır ki bunların kitap halinde olup olmadığı belli değildir. Mesela *Hudâynâme*'de ve Saâlebî'de bulunmayıp yalnız Firdevsî'de olan hikâyeler bunlardandır. Bu hikâyelerin arkasında belki hakiki bir kitap yoktu. Firdevsî onları halk arasında yaşayan rivayetlerden, efsanelerden almıştır. Bunların en önemlisi Rüstem'e ait olanlardır. Rüstem'in gençliğine ait hikâyeler yalnız Firdevsî'de vardır. Rüstem'in daha çocukken gürzle azgın bir fili öldürmesi, hileyle Spand adlı kaleyi fethetmesi gibi... Kaleye tuz hayvanlarının sırtında, çuvallar içinde silahlı adamlar sokar ve sözde kendisi de bir tuz taciridir; şehri bu suretle zapt eder.

İsfendiyar'ın Rûyendiz kalesini alması buna benzer bir şekildedir. İhtimal buraya Rüstem'in hikâyesinden girmiştir. Yani bir "dublette"dir. Sonra Mazenderan'a seyahatle sefid (beyaz) devle yaptığı mücadeleler de başka bir yerde yoktur. Yalnız İsfendiyar'ın yedi sergüzeşti ihtimal Rüstem'e örnek olmuştur. Rüstem'in elvan deviyle savaşı da böyledir.

Dev memleketin hepsini harap etmiştir. Vahşi eşek şeklindeydi. Öldürtmek için Keyhusrev Rüstem'i çağırır; fakat dev Rüstem'in hücu-

munda gözden kaybolur. Bir savaş sonunda Rüstem uyurken dev onu toprağıyla birlikte kaldırır ve ona ne şekilde ölmek istediğini sorar. "Dağdan aşağıya mı yoksa denize mi atılmak istiyorsun?" der. Rüstem istediğinin aksini yapacağını bildiğinden, "Dağdan at!" der. Dev onu denize atar; Rüstem yüzerek kurtulur. Efrasyab'ın adamlarıyla şiddetli bir savaş yapar, nihayet yattığı yere gelir. Kementle devi tutar ve öldürür. Bu devin Rüstem'i taşımasının birçok minyatürü vardır.

Rüstem ile Sohrab hikâyesi de başka yerde yoktur. Baba ile oğul mücadelesiyse her yerde vardır. Rüstem'in Turan'la savaşı esnasında bir Turan beyinin Tahminek adlı kızına âşık olup bir gece yanında kalır. Sabahleyin ayrılırken kıza, çocuğu olursa koluna takması için bir bilezik bırakır. Çocuk doğar, büyür, kahraman olur, babasını görmek için her gün dua eder. Babasını mağlup edecek kadar kuvvetlidir. Hatta bir savaşta Rüstem'i mağlup eder. Lakin Rüstem onu, nihayet ölüm derecesinde yaralamaya muvaffak olur. Ve işte ancak o zaman kolunda bileziği görür ve oğlu olduğunu anlar. Çocuk da ancak böyle son nefesinde babasını görebilir. Bu motif hakkında ayrıca İngilizce bir kitap yazılmıştır.

Şehnâme'de olup başka yerde bulunmayan destanlardan birisi de Vijen ve Menizeç = Bijen ve Menize destanıdır. Bijen büyük bir kumandan olan gök oğludur. Turan sınırına vahşi bir hayvan öldürmeye gider; fakat orada tesadüfen Efrasyab'ın kızı Menije'yi görür, âşık olur. Arada Efrasyab'ın sarayına gider, görüşürler. Efrasyab bunu haber alınca Bijen'i yakalar ve bir kuyuya hapseder, ekmek verilmesini meneder. Lakin Menije onu gizlice besler. Gîv Rüstem'i onu bulmaya gönderir. Rüstem câm-ı cem aynasında onun kuyuda olduğunu görür. Tacir kıyafetinde Efrasyab'a gider. Menije kendisini tanır, yüzüğünü ekmeğe saklar, Bijen'e gönderir. Bijen tabii sevinir ve Rüstem kuyu başındaki taşı olağanüstü bir kuvvetle kaldırır ve onu kurtarır.

Bunlardan başka birkaç tane de şehnâme tanziri vardır. Bu nazireler de hep Rüstem veyahut Rüstem ailesiyle yani Sistanlılarla meşguldür. Rüstem çok popüler bir kahraman olduğu için tanzirciler de aynı konuyu ele almışlardır. Mohl'un mukaddimesinde bunlar hakkında malumat vardır.

Bu nazirelerden bazıları tamamen, bir kısmı parça parça bize gelmiştir. Biz bunlardan yalnız Garşâsbnâme ile meşgul olacağız. (Garşâsb = Keresaspa, asp = at, keres= şeklen zayıf) İran ismi haslarda "At" yapılmış mürekkep isimler pek çoktur. Bu İndo-Cermenlerin eskidenberi atla fazla meşgul olmalarından gelir.

Avesta'ya göre Garşâsb'ın babası Thrita üçüncü ananın oğludur. Bu

eski bir Sistan kahramanıdır. Ejderha öldürücüdür. Hakkındaki rivayetler tuhaf bir gelişime uğramıştır. Patna'nın dokuz oğlunu öldürür. Cem'den kaçan "Ferr"i Garşâsb tutar. Ebedi bir kahramandır. Ailesinin adı Ganan, lakabı Neriman'dır. Padişah değildir. Fakat *Hudâynâme*'de ona padişah nesebinde bir yer verilmiştir. Asıl menşei unutulmuştur. Firdevsî'ye göreyse, nesebi şöyledir: Garşâsb – Keriman – Neriman – Sam – Zal – Rüstem... Biz biliyoruz ki bu dört isim aynı şahıstır. Firdevsî dörtleştirmiştir. Anlaşılan bu nesep uydurulmuştur.

Avesta'da birkaç İran kahramanı Resthiz'e kadar ölmez. Mamafih böyle bir kahramanın ölmemesi diğer destanlarda da vardır. Cermenlerin Fretrik Barbarosları da bir dağ içinde oturmaktadır. Kargalara daima, "Vakit geldi mi?" diye sorar. Garşâsb da bir kale içinde uyumaktadır. Son savaşta kalkacak Dehâk'ı öldürecektir. *Hudâynâme*'de ve Firdevsî'de Garşâsb'ın esatiri kahramanlığı Firdevsî'de Garşâsb'ın fevkaladeliği silinmiştir. O ancak Rüstem'in büyükbabasıdır. *Şehnâme*'de bazen Uzev'in halefi olarak gösterilmiştir. Garşâsb'ın asıl esatiri kahramanlığı Firdevsî'de silinmiştir. *Garşasbnâme* işte bu kahramanın hayatıdır. Pehlevice'de böyle bir kitap olmalıdır. Fakat elimizde yok.

Yeni Farsça'da böyle bir kitabı hicri 4. yüzyılda yaşayan Ebulmueyyed el-Belhî yazmıştır. Mensurdur. (Bu adam Firdevsî'den evvel bir şehnâme yazmıştı.) Bu malumatı birkaç sene evvel İran'da basılan *Tarih-i Sîstan*'dan öğreniyoruz. (*Tarih-i Sistan* bir defa Şemseddin Muhammed-i Mevali, bir defa da başka bir adam tarafından yazılmıştır. Muhammed Mevali'ninki 448'e kadardır. Mahmud b. Yusuf Isfahânî ise 725'e kadarki tarihi yazmıştır. İlk kısım İran tarihi için mühimdir. Burada Garşâsb'dan, Sistan'a ilk kültür getiren, şehirler yapan adam olarak bahsediliyor ve malumatını Ebulmueyyed'in kitabından aldığını söylüyor. Bu kitap Ebulmueyyed'in yazdığı *Şehnâme*'de olabilir. Belki onun bir kısmıdır. Ebulmueyyed'in asıl kitabı bize gelmemiştir; fakat ondan istifade ederek Ali b. Ahmed-i Esedî et-Tûsî manzum bir Garşâsbnâme yazmıştır. [Bu eser hakkında Bediuzzemân'ın (Furûzanfer)*Suhen u Suhenverân*'ında malumat vardır.< c.II, s.73] Esedî eserini 458'de yazmıştır. Ebû Dulef isminde bir emire ithaf olunmuştur. Bu emir Ermeni asıllıdır. Turan'da hüküm sürüyordu. Bu kitapta birçok hayali maceralar da vardır. Pehlevice'de olup olmadığını bilmiyoruz.

Bu *Garşasbnâme*'nin birinci kısmını Huart neşretmiştir. 1936'da neşrettiği nüsha 800 tarihlidir. Halbuki Hazine Kütüphanesi'nde 755'te yazılmış eski bir nüsha vardır. Ayasofya'da da nefis bir nüshası vardır. Bayezid II için yazılmıştır. Hattatı Sultan-ı Herevî'dir. 905'te yazılmıştır. Minyatür ve hattatlığın merkezi o zaman Herat'tı. Timurîler devri bu

sanatın en yüksek devridir. Kühnel isminde bir adam hattatların isimlerini toplamakla meşguldür. Kitabın *Sindbâdnâme* ile bir arada yazılmış bir nüshası da Fatih'tedir.

Esedî el-Tûsî'ye başka eserler de isnat edilir. Mesela *Lügat-ı Furs* 5. yüzyıla aittir. Yegâne nüshası Vatikan'dadır. Paul Horn tarafından basılmıştır. Esedî bu lügati garip, nadir kelimeleri toplamak için yazmıştır. Bu kelimeleri kendi şiirlerinde kullanacaktı. Araplar zamanında da bu gibi şeylerle uğraşanlar çoktur. Hatta Ebû Nüvâs şiirinde kullanmak için cahiliyedeki garip kelimeleri ezberlemiştir. Esedî'nin kitabı örnek olarak aldığı beyitler ve bunların ait olduğu kayıp manzumeler bakımından önemlidir. Mesela burada Rûdekî'nin kaybolmuş altı büyük mesnevisinden yirmi beyit vardır ki çok mühimdir. Tezkireler Esedî hakkında yanlış şeyler yazar. 350-365 arasında hüküm süren Sâmânîlerden Mansur b. Nuh zamanında Ebû Mansur Muvaffak b. Ali el-Herevî adlı bir zat müfredât-ı tıb ve ecza kitabı yazmıştır. 447 de yazılmış yegâne nüshasının müstensihi bizim Esedî'dir. Bundan Esedî'nin 447'de sağ olduğunu anlıyoruz. 458'de *Garşasbnâme*'yi yazması mümkündür. Müfredât Sligman tarafından fotoğraflı basılmıştır. Tezkireler mesela Devletşâh, Firdevsî'nin hocası olarak bir Esedî gösteriyor ki Firdevsî 411'de öldüğüne göre bu başka olsa gerektir. Firdevsî'ye göre bu adam aynı zamanda *Şehnâme*'nin bir kısmını yazmıştır. Bu belki de bizim Esedî'nin babasıdır. Yalnız acaba bu Esedî şair midir? Bilmiyoruz. Ortada Esedî-i Tûsî'ye isnat olunan birkaç tartışma vardır. En meşhurları Arab ve Acem, Asuman ve Zemin, Ruh ve Kavs, Şeb ve Rûz, Müslim ve Gebr. Bu son eser, Arab ve Acem dikkat çekicidir. *Garşasbnâme*'yi yazan Esedî'nin Firdevsî'nin hocası olamayacağını ilk defa Ethé gördü. *Garşasbnâme* ve lügat ona göre, oğula ve tartışmalar da babaya aittir. Tartışmalardaki memduhların hep Gazneli Mahmud zamanına ait adamlar olduğunu iddia ediyor. Bedîüzzeman (Furûzânfer) ve Bahar (Meliküşşüera) ise bunların tek adama ait olduğunu söylüyorlar. Tartışmalar da ona göre hicri 3. yüzyıla aittir. Yalnız Bahâr, tartışmaların hepsini görmediğini yazıyor. Mesele halledilmemiştir. Halletmek için tartışmaları *édition critique* ile neşretmek, sonra memduhların isimlerini çıkarmak ve tespit lazımdır.

Firdevsî'de Olmayan İran Asıllı Destanlar

Bunların menşeleri pek belli değildir. Mesela Behram II ve Baykuş hikâyesi. Sâsânîlerden olan Behram II'nin (265-293) Arapça kitaplardan çok fena bir adam olduğunu öğreniyoruz. Milletten çok vergi alırmış, sar-

hoşmuş, devlet işlerine bakmazmış. Bir gün büyük mûbed onunla birlikte ava çıkmış. Yolda bir harap köyden geçerken bir baykuş sesi işitiyorlar. Behram baykuşların ne söylediğini soruyor. Mûbed bunun üzerine şöyle bir hikâye söyler: Genç baykuş ihtiyardan kızını istemektedir. Fakat ihtiyar bunun için yüz harap köy vermesini şart koşuyor. Genç cevap veriyor: Bundan kolay ne var? Böyle bir padişah zamanında ondan fazlasını bile bulmak zor değildir, diyor. Behram bu hikâyeyi duyunca utanıyor, huyunu değiştiriyor. Aynı hikâye Kırk Vezir hikâyesinde Mahmud'a isnat edilir. Türkçe'ye, halk edebiyatına da geçmiştir.

Behram-ı Gûr'da Âzâde Hikâyesi

Behram-ı Gûr Beşinci Behram'dır. (420-438). Çok domuz avına çıktığı için adı böyle Gûr lakabı almıştır. Fevkalade cesur ve mahir bir avcıydı. Avda yanında daima Âzâde adlı cariyesini de bulundurmuş. Bir gün onun hayretini çekmek için dişi gazali erkek yapmış. Bir okla erkeğin boynuzunu kesiyor ve yine ok atarak dişiye oktan boynuz takıyor. Kız hayret etmemiş, başka bir şey istemiş. Bir başka gazalin ayağını kulağına getir, demiş. Behram da hususi bir okla ve usulle bunu da yapar; fakat kız yine beğenmez. Daha birtakım şeyler yapar; fakat kız daima nazlanır. Bunun üzerine Behram kızar, kızı atar ve öldürür. Bu destan çok meşhurdur. Sâsânîlerden kalma birçok gümüş tabaktaki resimlerde bu ok atışları vardır. Demek ki hikâye o zamanlarda çok yayılmıştı. Sonradan *Heft Peyker*'e de girmiştir. Yalnız Nizamî bunu biraz değiştirerek daha insani bir şekle koymuştur. Burada kız öldürülmez. Behram öldürmesi için onu bir zabite verir, zabit onu öldürmeyip saklar. Kız çok kuvvetlenir. Nihayet Behram önünde bir gün bu kuvvetini gösterir. Behram mahcup olur ve barışırlar.

Şebdîz Hikâyesi

Husrev-i Perviz'e isnat olunur. Onun gece renkli çok siyah bir atı varmış. Bundan dolayı Şebdîz adını almıştır. Kendi başına aslan öldürebilirmiş. Bir gün bu ata göz değmiş ve at ölmüş. Fakat hiç kimse padişaha bu haberi vermeye cesaret edememiş. Nihayet devlet erkânı saray şarkıcısına müracaata karar vermişler. Bu şarkıcı Berbad adındadır. Berbad bir şarkı ile padişaha bu ölümü anlatmış. Atı evvela uzun uzun methetmiş; fakat bir aralık, "Ah ne yazık ki bu at bir daha yem yiyemeyecek" demiş. Padişah, "Ya demek Şebdîz öldü" diyerek "öldü"

kelimesini ilk defa kendisi söylemiş. Bu hikâyeyi Araplar çok sevmiştir. Birçok nazmen tercümeleri vardır. Bize gelmemiştir.

Ferhad ile Şirin

Bu hikâyeyi ilk defa Bel'amî'nin Taberî tercümesinde görüyoruz. (Bel'amî Abdülmelik b. Nuh ve Mansur b. Nuh adlı Sâmânî padişahlarının veziriydi. Meşhur *Taberî Tarihi*'ni 332'de özetleyerek tercüme etmiştir. En eski Farsça mensur eser, onun bu yaptığı Farsça tercümesidir. Halk arasındaki meşhur destanları ilave etmiştir. Zotenberg bunu Fransızca'ya tercümesiyle birlikte neşretmiştir. Taberî tercümesinin İstanbul'da birçok nüshası vardır. Tauer'in İstanbul Kütüphanelerindeki Farsça Tarih Kitaplarının Fihristi'nde bunları bulabilirsiniz.

Bu destanın motifi Firdevsî ve Nizamî'de de vardır. Nizamî'nin *Husrev u Şîrîn*'i ile asıl klasik şeklini almıştır. Nizamî'den sonra artık hep taklit edilmiştir. Bu hikâye ta halk edebiyatına kadar girmiş, asilzadelerden orta tabakaya inmiştir. Karagöz'de Şirin'in babası artık Amasyalı bir tacirdir ve vakalar imkân çerçevesi içine girmiştir. Muhit değişmiştir. İran'da son zamanlarda daha modern bir şekle koyularak filmi yapılmıştır. Doktor W. Duda bu hikâyenin gelişimini *Ferhad und Şirin* kitabında takip etmiştir. Fakat yalnız İran edebiyatındaki gelişimini almıştır. Türk edebiyatındaki gelişimi tahkik edilmemiştir. İranlılara göre bu mesele *Tâk-ı Bostan*'daki harabelerde heykellerle gösterilmiştir. Fakat aslında oradaki heykeller tamamıyla başkadır. Orada Ahuramazda Husrev-i Perviz'e yüzüğünü vermektedir. Halk bunu değiştirmiştir.

Buzurcmihr

Bu adam Husrev-i Anûşirvan'ın veziriymiş. Husrev-i Anûşirvan (531-578) zamanı Peygamber'in doğduğu yıllara tesadüf ediyor. Buzurc Mihr onun veziriymiş. Bu vezirden iki kitapta bahis vardır:

1. *Pendnâme-i Buzurgmihr.*

Bu kitap padişah ile vezir arasında soru cevap tarzında bir konuşmadır. Vezir padişaha devlet idaresi hakkında birtakım nasihatler verir.

2. *Madigani-satranç.*

Bu bir hikâyedir. Konusundan daha önce bahsettik. Satranç ve tavlayı nasıl icat ettiğini anlatıyor. Devs Fars adlı bir Hint padişahı bir sefir gönderiyor...ilah.

İran edebiyatında ilk hikâyede olduğu gibi padişaha vezirlerin nasihat vermesine Andarz = Enderz denir.

Arapça tarihlerde bu adam hakkında birkaç hikâye vardır. Sandobi'nin *Gurer ve Siyer* (Zotenberg tarafından neşredilmiştir) adlı kitabının 619. sahifesinde bir hikâye vardır.

Anûşirvan rüyasında kendisiyle beraber aynı kadehe ağzını sokan bir domuz görür. Bunu tabir için bütün rüya yorumcularını çağırır, bulamazlar. Nihayet küçük bir mektepli olan Büzurc'u çağırırlar. O, "Evet, ben bunu biliyorum; fakat ancak seninle yalnız kalırsam, söyleyebilirim" der ve halvette ona, "Senin hareminde bir erkek karılarından istifade ediyor" der ve bunu meydana çıkarmak için bir usul söyler. Kadınları çırılçıplak soyarlar, huzura getirirler. O zaman tabii bir erkek meydana çıkar ve idam olunur. Bundan sonra Buzurg sarayda kalır, birinci müsteşar olur. Fakat bazı cesurane ve hikmetamiz sözlerinden dolayı hapse atılır, orada kör olur. Günün birinde Bizans'tan bir elçi gelir. Yanında bir kutu getirmiştir. Eğer bunun içinde olanı bilmezlerse, vergi vereceklerini söylerler. Kimse bilemez. Buzurcmihr bilir. "Kutuda üç inci vardır" der. Birisi sağlam, birisi yarım, birisi de tamamıyla delinmiştir." (Kutu içinde olanı bulmak motifi Batı'ya da geçmiştir. Shakespeare'in *Venedik Taciri*'nde böyle bir kutu meselesi vardır.) Bu muvaffakiyet de Buzurc'a yaramaz. Ya Husrev veya halefi Perviz tarafından yine bir hiddet anında öldürülür.

Bu pendler İbn-i Mukaffa tarafından Arapça'ya çevrilmişse de bize gelmemiştir. Birçok yeni Farsça redaksiyonları vardır. Birisi İbn-i Sina'ya izafe edilir ve *Zafernâme* adıyla meşhurdur. Fakat bununla beraber Pehlevice ile arasında epeyi fark vardır. Yalnız şu var ki Buzurcmihr; Enûşirvan'ın veziri olarak ne Yunan ne Süryani, ne Arap ne Ermeni ne de İran tarihinde vardır. Yalnız Saâlebî'de rivayetten alınma bir kayıt vardır. Lakin bu iki müellifin popüler efsanelerle zenginleştirilmiş rivayetleri naklettiklerini biliyoruz.

Esasen üç hikâyenin aslını bulabiliriz. Satranç hikâyesi, evvelce de gördüğümüz gibi eskiden vardı. Nasılsa Buzurcmihr'e isnat edilmiştir. Haremdeki gencin keşfine gelince, eski Mısırlılarda buna benzer bir hikâye vardır. Üçüncü mesele yani kutu meselesi de çok eskidir. Mısır'da Elephantine Adası'nda bir papirüs üzerinde Pehlevice ve Aramice yazılmış yazılar bulunmuştur. Bunlar MÖ 5. ve 7. asırda Dârâ zamanına aittir. Enûşirvan MS 6. yüzyılda olduğuna göre, arada bin sene var. Bu hikâye bu papirüslerden Aramice olarak vardır. Ankbar adlı bir adam vardı. Sanhirib ve Asarhaddan adlı Asur padişahının veziridir. Kardeşinin oğlunun entrikalarıyla hapse girer. Mısır padişahı Asur padişahından tuhaf bir meselenin hallini ister. Eğer halledemezse haraç

verecektir. Ahikar hapishaneden çıkarılır, meseleyi halleder ve birçok nasihat verir. Bu motif aynıdır.

Şu halde hikâye sonradan Buzurcmihr'e isnat edilmiştir. Şu hale göre onun tarihi şahsiyetinden bir şey kalmıyor. Pendnâmesi uydurulmuş bir şeydir. Zaten pendnâmeler tarihi malumatı içermez. Yalnız nasihatler vardır ki bunlar da sadece bir isim değişmesiyle herhangi bir kimseye mal edilebilir. O halde bu adam kimdir?

Enûşirvan zamanında yaşamış bir şahsiyet vardır ki tarihidir ve edebiyat tarihinde mühim rol oynar. Meşhur tabip Burzoe. Bu adam Enûşirvan'ın tabibiydi ve meşhur *Kelile ve Dimne*'yi Hindistan'dan İran'a getirmiştir. Kitap elimizdedir. Mukaddimede açıklıkla bu adamdan bahsedilir. Fakat bu isim nasıl Buzurc olmuştur? Bunu arayalım. "oe" Acemce okşayıcı bir küçültme ekidir (Sîbeveyh gibi); yani ektir. Geriye kalan "burz" Christensen'e göre ihtimal "Buzurcmihr'den gelmiştir ki yüksek güneş demektir. Christensen bunu kâfi bulmadığı için bu iki şahsı birleştirmek maksadıyla *Pendnâme'*yi *Kelile ve Dimne* mukaddimesiyle mukayese etmiştir. Bu mukayeseye göre mukaddimedeki felsefi fikirler *Pendnâme'*deki dini sözler ve hikmetlerle aynıdır. Bundan, bunların herhalde aynı kaynaktan geldiği çıkarılabilir. Şu halde bu iki şahsiyet birleşiyor.

Satrançnâme meselesi de her iki yerde müşterektir. *Kelile ve Dimne*'de de Dev Şarm'ın ismi çok geçer. Sonra Burs kelimesi yeni Farsça'da yoktur. Bunun yerine ona yakın bir kelime geçebilir. Mesela Buzurcmihr. Zaten Buzurcmihr şekline Arapça metinlerde tesadüf ediyoruz. İhtimal o şekle geçmesi Arapça metinlerde olmuştur. Bu iki eser İslamiyetten sonra yazılmış olmalıdır. Çünkü *Pendnâme*'de, "Ateşgedeler tahrip edilecektir" diyor. Buysa İslamdan sonradır, dokuzuncu asırdadır. Bu asırda birtakım adamlar İslamiyeti kabul edemedikleri için Pehlevice'yi canlandırmak, eski dini devam ettirmek istemişlerdir. Ve tabii böyle ufak tefek değiştirmeler yapmışlardır. Şu halde Buzurcmihr tarih kitaplarında değil; edebiyat kitaplarında vardır ve herhalde Buzurcmihr'den tahrifle Buzurçmihr haline getirilmiştir.

Kelile ve Dimne

Miladi 6. yüzyılda İran'da Sâsânîlerden Husrev-i Enûşirvan zamanında ecnebi etkiler görülür. Bu etki İran'ın fikri ve ruhi hayatını zenginleştirmiştir. Bilhassa bu Husrev devri çok parlaktır. Bazıları tarafından 529'da Atina Felsefe Okulu kapatıldığı vakit İran'a kaçan filozofların etkisi altında orada ecnebi etkileri olmuştur, derler. Fakat bu filozoflar İran'da pek az kalmışlardır. 531'de dönmüşlerdir. Fakat nasılsa o zamandan birkaç kitap Pehlevice'ye tercüme edilmiştir. Bu kitaplardan en meşhuru doğuda *Kelile ve Dimne,* batıda *İskender* romanının tercümesidir.

Kelile ve Dimne'nin Hintçe adı Pança Tandra = Beş hile veya zekâ tatbiki icap eden beş haldir. Bu kitap büyük olasılıkla MÖ 300'de Hint'te yazılmıştır. Şehzadelerin terbiyesi için telif edilmiştir. Doğuda

böyle eserler çoktur. Şehzadelerin hocaları en meşhur adamlardır ve onlar şehzadeye padişah olduğu zaman neler yapması lazım geldiğini, düşmanı nasıl kovacağını, aleyhindeki entrikaları nasıl bozacağını öğretiyor. Mamafih aynı zamanda lisan öğretme gayeleri de vardır. Mesela bu kitap aynı zamanda şehzadeye klasik Sanskritçe'yi de öğretir. Müellifi meçhuldür.

Bu kitap ahlâki hilelerden bahsetmez. Burada iyi adam değil, zeki adam galip gelir. Masallardaysa daima aksinedir, daima iyi kazanır. *Kelile ve Dimne* ise zeki olan, kurnaz olan sırasına göre kazanmak için, galip gelmek için iyilik ve fenalık da yapar ve muhakkak galip gelir.

Husrev-i Enûşirvan bu kitabın adını duymuş ve onu aldırmak için baştabibi Burzoe'yi Hindistan'a göndermiş. Burzoe galiba evvelden biraz Hintçe biliyormuş. Çünkü mukaddimede bazı tıp kitaplarından bahsediliyor ki bunlar Hint tıp kitaplarıdır. Mukaddimeye göre, Burzoe kitaptan bir nüsha bulmak için çok müşkilat çekmiştir. Diyor ki "Orada bir pandih (hoca, âlim) ile dostluk peyda ettim ve nihayet yalnız padişahın hazinesinde olan kitabı gördüm. Gizlice acele kopyasını çıkardım." Fakat Sanskritçe'yi ve Hint âdetlerini iyi bilmediği için bu kopya fena olmuştur. Fakat dostu pandihin yardımıyla bunu tercüme etmiş, bazı Hintçe kitaplardan da ilaveler yapmış. (Çünkü pendler beş hikâyeden ibaret değildir, hatta altıdan fazladır.) Nihayet İran'a dönerek birçok şerefe nail olmuştur. Mukaddimeye göre bu Buzurcmihr'den "Benim hayatımı yaz" diye rica eder. Buzurcmihr de bunu yapmış, hakikaten elimizdeki kitapta bu adama kopya ettirilmiş bir bölüm var ki hep birinci şahsı kullanıyor. Bundan da her ikisinin de aynı adam olduğunu çıkarabiliriz.

Kitabın Sanskritçe orijinali bize gelmiştir. Hertel bunu tercüme etmiş, basmış ve tetkik etmiştir. Fakat tabip Burzoe'nin tercümesi meydanda yoktu. Bize ancak iki tercümesi gelmiştir. Birisi 570'te Bud adlı birisi tarafından Süryanice'ye yapılan tercümedir. Bu tercüme 50 sene evveline kadar Mardin'de bulunmuş ve neşredilmiştir. Bundan sonra hicri 140 yılında öldürülen İbn-i Mukaffa tarafından yapılan Arapça tercüme vardır.

Bu tercümeleri Sanskritçe orijinal nüshayla karşılaştırırsak, başlangıcının çok farklı olduğunu görürüz. Mesela Arapça tercüme ile aslını mukayese edersek, şunları görürüz: Tercümede Dev Şarm, Peyd Pay adlı bir hekimle konuşur. Bu adam ona bütün hikâyeyi anlatır. Halbuki Sanskritçe'de bu iki şahıs da yoktur. Sonra diğer kısımlar aynıdır. Yani mukaddimeden sonraki kısım aynıdır. Bundan şöyle bir netice çıkarabiliriz: Burzoe'nin gördüğü tek nüshadan birinci yaprak düşmüştür ve

bunun üzerine Hint'te âdet olduğu vechile mahut pandid ile beraber ona bir mukaddime uydurmuştur. *Satrançnâme*'de Dev Şarm adı varsa da, bu da Burzoe'nin işidir.

Bu kitap Doğuda ve Batıda çok yayılmıştır. Hemen her lisana tercüme edilmiştir. Bunun sebebi, Abdullah İbn-i Mukaffa eseri tercüme ederken, ondaki Hintçe hususiyeti izale ederek her millet münevverinin anlayabileceği bir tarza sokmasıdır. Bu suretle eserin içeriği insani ve beşeri olmuştur. Bir eserin beynelmilel bir muvaffakiyet kazanabilmesi için mahalli hususiyetlerin fazla olmaması lazımdır. Sanskritçe aslında Hint kokusu, Hint hususiyeti çok kuvvetlidir. İbn-i Mukaffa işte bu hususi yerleri belki de Hint hayatını bilmediği için anlamadığından, belki de bilerek kaldırmıştır. Muvaffakiyeti bundadır.

İçeriği

Bu kitapta birtakım hikmetler, nasihatler vardır ki temsili hikâyelerle anlatılmıştır. Vakalar ekseriya hayvanlar arasında vukua gelir. Birçok hikâye birbiri içine girmiştir. Mesela birisi bir hikâye anlatırken o hikâye içinde kahraman yine hikâye icabı o hikâyede kullanılacak bir nasihat veya bir ders çıkarmak için başka bir hikâye anlatır. Hatta bu ikinci hikâye içinde bir hikâye, onun içinde de bir hikâye olabilir. Bu Hint tarzıdır. *Kelile ve Dimne, Sindbadnâme* ve *Hezâr Efsane*'de bu tarzı açıkça görebiliriz. Bir büyük hikâye çerçevesi içinde küçük hikâyeler.

Kelile ve Dimne'nin meşhur olması herhalde verdiği nasihatlerden, gösterdiği yollardan değildir. Onun nasihat vermek, bir netice çıkarmak için anlattığı hikâyeler hoşa gitmiştir. Böyle bir maksadı, bir fikri hikâyelerle anlatmak tarzı doğuda çok gelişmiştir. Kitabın ilk beş bölümü Pança Tandra'ya tekabül eder.

Birinci hile birbirini seven iki adamın arasını bir yalancının bozmasıdır. Hikâye *el-Esed ve es-Sevr* (Aslan ve öküz hikâyesidir). Hikâye kısaca şöyledir: Bir arabaya iki öküz koşulmuştur. Çamurlu bir yoldan giderken öküzlerden biri çamura batar, sahibi öküz belki çıkar diye bir bekçi bırakır ve yola devam eder. Bekçi sıkılır, öküzü orada bırakarak sahibine öldü diye haber götürür. Halbuki öküz kurtulmuştur. Bir çayıra gelir, otlar, semirir. O civarda bir aslan padişahlık yapıyormuş. Bu aslan hiç öküz görmemiş, sesini işitmemiş. Bir gün öküz böğürür, aslan duyunca çok korkar. Fakat tabii tebaasının bu korkusunu görmesini istemez. Kendisini tutar, halbuki tebaasından iki çakal vardır ki adları Hintçe Karatala (Kelile) ve Damanaka'dır (Dimne). Kitabın adı bundan geliyor. Dimne çok kurnazdır. Tam fırsat, aslanın bu kor-

kusundan istifade edeyim, der. Aslana koşar, ona birtakım şaklabanlıklar yaparak kendisini sevdirir. Ona ecdadının asaletini, kahramanlığını anlatır. Daha ziyade itimadını kazanır. Nihayet aslan korkusunu ona söyler. İşittiği sesin nereden geldiğini sorar. Dimne, "Hemen ben gidip göreyim" der. Görüp gelir ve aslana onun alelade bir öküz olduğunu ve kendisine zarar veremeyeceğini söyler ve "İstersen sana getireyim" der. Ve gidip öküze, "Eğer gelmezsen aslan seni yiyecek!" der. Ve öküzü aslana getirir. Nihayet öküz ve aslan dost olur. Çakal gözden düşer. Bunun üzerine Dimne dostluğu bozmaya karar verir. Yalnız olduğu bir zamanda aslana gelerek, "Öküz senin aleyhinde ittifak ediyor" der. Geçen gün seraskerlerle, "Bu aslan işe yaramaz, başka bir genç padişah bulalım, diyordu" der. Aslan "İnanmam" der. Dimne birçok hikâye söyleyerek aslanı ikna eder ve bir delil olmak üzere de "Gelince görürsün. Öküzün fena niyeti olduğu için telaş ve şüphesinden, korkusundan etrafına bakınacaktır" der. Ve hemen aslanın yanından ayrılarak öküze koşar, onu da "Aslan seni yemeye karar vermiş" diye kandırmaya çalışır. Uzun uzun hikâyelerle buna muvaffak olur ve "İnanmazsan, der, aslanın yanına gittiğin zaman onun boynunun hareketlerinden çıkarabilirsin. Senin yaklaştığını görünce kulaklarını kaldıracak ve sana dik dik bakacak, kuyruğuyla yere vuracak." Bunları işitince öküz aslana gider fakat korktuğu için tabii telaşlıdır. İki tarafına bakınır, herhangi bir tehlike anında kaçacak yer arar. Bunu gören aslan Dimne'nin haklı olduğuna tamamen inanır, hiddetlenir, tabii kulaklarını kaldırır, ağzını açar, kuyruğunu vurur. Öküz daha çok korkar. Neticede aslan öküzü öldürür. Sonra pişman olur, Dimne'ye darılır. Fakat Dimne birkaç saçma hikâyeyle onu tekrar kandırır.

Bu hikâyede on beş on altı tane küçük hikâye vardır. Bunlardan birkaçı bilhassa çok meşhurdur. Mesela aslanla tavşan hikâyesi böyledir. Bir aslan bir yerde padişahlık etmekte ve daima birçok hayvan yemektedir. Bir gün diğer hayvanlar toplanır ve aralarında aslanın lüzumsuz yırtıcılığına mâni olmak için şöyle bir karar verirler. Derler ki: "Aslan her gün birimizi yesin, böyle lüzumsuz yırtıcılık etmesin." Aslan razı olur. Hayvanları sırayla yemeye başlar. Sıra akıllı bir tavşana gelince, o, "Ben sizi bu aslandan kurtaracağım" der. Aslanın beklediği yere biraz geç gider ve büyük bir telaşla, "Yemek elimdeydi, yolda büyük bir aslan çıktı, onu elimden aldı, hatta sana küfretti" der. Aslan acıktığı için böyle bir cür'ete çok kızar ve tavşana kanar. Tavşan onu bir kuyuya götürür, ona kendi aksini gösterir. Aslan kuyu dibindeki aksini avını kapan aslan zannederek, atılır ve ölür.

Bir başka hikâye de böyledir. İki arkadaş vardır; birisi zeki, diğeri

aptal. Bir gün bir kese altın bulurlar. Bölüşmek isterler. Sonra vazgeçerek gömmeye karar verirler. Lüzum olursa alacaklardır. Zeki olan biraz sonra toprağı kazar ve parayı alır. Bir gün para lazım olunca gelirler, tabii parayı bulamazlar. Bunun üzerine birbirlerini itham ederler. Nihayet hâkime giderler. Zeki olan, babasını bir ağaç içine koyarak hâkime ağacı şahit gösterir; fakat hâkim daha kurnaz çıkar, ağacı ateşler, baba meydana çıkar, davayı diğeri kazanır.

Hintçe'deki aslında bundan sonra ikinci bölüm geldiği halde, tercümede İbn-i Mukaffa başka bir bölüm ilave etmiş, hilekâr Dimne'nin cezasız ve ikbalde kalmasını Arap ruhuna uyduramadığı için, onu cezalandırmak istemiştir. Bu ilave bölümün ismi, "Dimne hakkında tahkikat yapılması"dır. İşte bu kısımda Dimne mahkeme olunur. Uzun vakalardan sonra nihayet aslanın annesi işe karışır, şahitler bulunur, mahkeme yapılır. Fakat Dimne zekice cevaplarla şahitleri şaşırtır, kaçırır. (İbn-i Mukaffa kendisindeki reybîlik icabı böyle yapmış olmalıdır.) En nihayetinde Kelile'nin şahadeti karşısında Dimne bir şey yapamaz; çünkü her şey ona anlatılmıştır. Bunu duyan şahit Kelile'yi söyletir ve Dimne mahkûm olur, hapsedilir ve açlıktan ölür.

Bundan sonra asıl ikinci bölüm gelir ki kitabın en meşhur bölümüdür. İsmi "el-Hâmetü'l-mutavvaka"dır. Bu bölüm sadakatin, dostluğun, dayanışmanın faydasını, birbirlerini seven arkadaşların birbirlerine yaptıkları yardım suretiyle en büyük felaket ve tehlikeden nasıl kurtulduklarını gösterir. Bunlar için İbn-i Mukaffa İslam felsefesi tarihinde çok meşhur olan bir tabiri "İhvânüssafâ" tabirini kullanıyor.

Hicri 4. yüzyılda Basra'da ilmi bir cemiyet teşekkül etmiştir. Bunların da adı İhvânüssafâ'ydı. Bunlar bu ismi bu hikâyedeki "İhvânü's-sufa"dan almışlardır. Karmatî'ydiler. Karmatîlik Şiîliğin bir şubesidir ki büyük tarihi temsilcileri Mısır'da hüküm süren Fatımîlerdir. Bunların bütün hükümetleri, dini tâlimleri, cenneti, cehennemi reddeder. Bir imama hatta Allah gibi itaat ederler. Cüveynî'nin Âlemut fethinde bunların telakkisini çok güzel görürüz. Bunlar Kur'an'daki, hadisteki tekmil hükümleri bu imama göre tevil ederler. Cennet imama yakın olmak, cehennem imamdan uzak kalmaktır. Tabii bu tevillerle Kur'an'da bir şey bırakmışlardır. Husule gelen boşluğu doldurmak için Yunan felsefesini almışlardır. Bunlar bu felsefeyi alarak sistematize etmişler, işlemişler, bu suretle Arapça'da Yunan felsefesinin yayılmasına kuvvetle âmil olmuşlardır. İsmailîlerin bu hizmeti çok mühimdir. Bahsettiğimiz İhvânüssafâ cemiyeti de *Resâil-i İhvânüssafâ* adlı bir risale yazmışlardır ki İsmailîler indinde bu risale Kur'an'ın yerini tutar, mukaddestir. Felsefi bir kitap olmadığı için diğer mezheplerde de okunur. 50-51 risa-

ledir. Hindistan'da ve Mısır'da basılmıştır. Bunlar risalede sarih olarak cemiyetlerini *Kelile ve Dimne*'deki bu güvercin bölümünden aldıklarını söylerler.

Hikâyenin Özeti

Bir güvercin arkadaşlarıyla beraber bir avcının ağına takılır kalır. Tabii can korkusuyla her güvercin kendisini kurtarmaya çalışır; fakat muvaffak olamaz. Çünkü kuvveti yetmez. Bu güvercin onlara hep birlikte hareket etmeyi tavsiye eder. "Herkes kendisini unutsun, arkadaşlarını düşünsün" der. Ve hep beraber uçmaya karar verirler, ağla beraber uçarlar. Nihayet bizim güvercin, "Benim bir fare dostum var, onun yanına gidelim" der. Bunu karga görür, "Sizinle beraber gideyim" der. Fakat üçü de nasıl olsa bir yere konacaklarını bildiği için onları takip etmektedir. Güvercin arkadaşlarını şehir yakınına götürür, oraya inerler. Fare ağı kemirir. Fare, dostu olan güvercinin yakınından kemirmeye başlamıştır. O buna mâni olur. "Ben senin dostunum, beni evvela kurtarırsan, belki yorulur, diğerlerini bırakırsın; onun için beni en sona bırak" der. Bunun üzerine fare diğerlerinden başlar ve hepsini kurtarır.

Bu bölüm en ahlâkî bölümdür.

Üçüncü bölüm, düşman olmakla beraber dost görünerek aldatan birinin hikâyesidir. Bir bağda büyük bir ağaç vardır. Bunun üzerinde bin tane karga oturur. Bu ağaca yakın bir yerde de baykuşlar oturur. Baykuşların kargalarla arasında bir zıddiyet vardır, birbirlerine düşmandırlar. Sebebi şudur: İki üç yüz sene evvel bütün kuşlar bir padişah seçmek istemişlerdir. Baykuşlar padişahın kendilerinden seçilmesini arzu ederler. Kargalar buna itiraz ederler, baykuşların uğursuz, gündüz görünmez, ahlâksız ve pis olduğunu söylerler. Bu suretle baykuşlar ayrı, kargalar ayrı padişah seçerler ve aralarına düşmanlık girer. Baykuşlar kargalara bir gece ani bir baskın yaparlar; çoğunu yaralar, öldürürler, tüylerini yolarlar. Kargaların padişahı ertesi gün savaş şûrasını toplar. On beş ak sakallı müsteşarını çağırır, vaziyet hakkında konuşurlar. Baykuşlara mukabil hücum planı düşünürler. Birinci ak sakallı müsteşar, "Kaçmak lazım" der; çünkü baykuşlar kuvvetlidir. Padişah ikinci müsteşarı çağırır, ona sorar. O, "Kaçmak alçaklıktır. Doğduğumuz ve büyüdüğümüz vatanı bırakmayız. İlk mağlubiyetten sonra, hemen kaçmak mı icap eder? Savaşa hazırlanmalıyız, silahlanmalıyız. Baykuşlar yine taarruz ederlerse, şiddetle müdafaa yapılır, onları belki mağlup ederiz" der. Üçüncü müsteşar, "Ne silahlanmak ne kaçmak doğru değil. Sefir göndermeli, müzakereye girişmeliyiz" der. "Onlar hangi şartlarla barış

isterlerse, bu şartı kabul edelim, ağır bile olsa. Hatta icap ederse, haraç verelim. Barışın temini lazımdır. Savaş olsa, galip bile olsak, memleket harap olacak. Sonra silahlanmak çok pahalıdır" diye de ilave eder. Dördüncü müsteşar, "Böyle müzakereye girmek doğru değildir. Onlar söz verir, imza atar; fakat riayet etmezler. Aksini yaparlar. Onlara inanmak doğru değildir. Ben yine savaşmak, cebir ve şiddet göstermek taraftarıyım. Onlara taarruz etmeliyiz" der. Nihayet padişah beşinci müsteşarı çağırır, vaziyeti ve diğer müsteşarların söylediklerini ona anlatarak, düşündüğü çareyi sorar. Bu müsteşar şöyle bir çare düşünür: "Arkadaşlarımın çareleri hep lüzumsuz ve yanlış. Biz düşmanı ancak aldatmak suretiyle yıkabiliriz. Ben bunun için bir hile biliyorum. Yalnız bunu padişaha halvette söyleyeceğim" der. Padişahla beraber halvete girince ona şöyle söyler: "Yarın sen bana dargın görün, beni azarla ve arkadaşlarım bana hücum ederek beni yaralasınlar ve ben baykuşların yanına kaçayım. Aralarına girip onların bütün sırlarını öğreneyim. Onlara hatta belki de içeriden bir fenalık yapabilirim. Başka türlü bir çare yok." Padişah buna razı olur. Ertesi gün ona hiddetlenir ve arkadaşları da üzerine hücum ederek onu döverler, tüylerini yolarlar, gözünü çıkarırlar. Karga baykuşlara kaçar ve onların baykuş padişahına şöyle bir hikâye uydurur. "Ben onlara, baykuşlar bizden kuvvetlidir, biz onlarla başa çıkamayız. Gelin, teslim olalım, dedim. Bana kızdılar, üzerime hücum ettiler ve bu hale soktular" der. Padişah buna inanır. Bu suretle karga onların bütün sırlarını öğrenir, sonra tekrar kargalara gelir. Padişaha onların toplandıkları içi boş ağacı gösterir. "Herkes bir saman çöpü, bir ağaç parçası getirsin, o ağacı yakalım, kurtulalım" der. Böyle yaparak baykuşların hepsini yakarlar ve kurtulurlar.

Bu hikâyeden anlaşılıyor ki düşmanı hileyle aldatmak muvaffakiyet veriyor. Bu bölüm içinde meşhur daha birçok hikâye vardır. Mesela bunlardan birisini söyleyelim.

Bir Brahman bir gün kurban etmek için eve bir koyun getirir. Yolda birkaç alaycı onunla alay etmeye karar verir. Birincisi der ki: "Bu köpeği nereden ve niçin götürüyorsun?" Adam şaşırır; bakar, elindeki köpek değil, koyun. Ona elindekinin koyun olduğunu söyler. Fakat ikinci alaycı bir köşeden çıkarak birinciyi tasdik eder. "Bu koyun değil, köpektir!" Adam daha ziyade şaşırır; fakat yine aldanmaz. Tam o sırada üçüncü alaycı meydana çıkar ve sanki hiçbir şey bilmiyormuş gibi köpek olduğunu iddia eder. Bunun üzerine Brahman'ın tereddüdü artar, büsbütün aptallaşarak, "Herhalde ben aldanmışım. Bu koyun değil, köpek olacaktır" der ve koyunu bırakıp gider. Alaycılar da kemal-i afiyetle kendilerine bir ziyafet çekerler.

Bir başka hikâye vardır ki çok daha meşhurdur. Küçük bir zahit vardır. Bir küçük evde oturmaktadır. Bir gün bir sepet yağ görür. Sahibi mevcut olmayan bu yağla neler yapılabileceğini tahayyüle başlar. "Bunu satıp yumurta alacağım" der. "Yumurtadan tavuk çıkacak, bu suretle tavuklarım artacak, ben adamakıllı zengin olacağım." Zahit bu hülyadayken sepeti tutar, yağ dökülür.

Bu küçük hikâye motifi birçok Avrupalı muharrir tarafından kullanılmıştır. Tolstoy'un, "*Hey, hola ouvrez les yeux*" adlı salatalık çalan bir serserinin böyle hülyaya kapılarak bekçileri uyandırıp çaldıklarını elinden kaptırmasını anlatan bir küçük hikâyesi vardır. İsveçli bir muharririn de *Kibritçi Çocuk* adıyla yine aynı motif üzerine yazılmış bir hikâyesi vardır.

Asıl büyük hikâyenin motifi çok meşhurdur. O motif *Mesnevi*'de şu şekilde bir hikâye vücuda getirmiştir: Padişahına sadık bir vezir düşmanları aldatmak ve mağlup etmek için padişaha, "Benim kulaklarımı kes, senden kaçıp düşmanlara sığınayım, onların içini öğreneyim" der. Ve bunu yaparlar. Vezir düşmanlarını mağlup etmek için fırsat bulur.

Bu motife Zapyros motifi derler. Herodot hikâyesinde şöyledir: Dârâ zamanında Zapyros adlı bir emir vardı. Dârâ Babil'i zaptında önce muvaffak olamamış; fakat bu vezirin anlattığımız motif üzerinde hilesiyle muvaffak olmuştur. Zapyros'un açtırdığı kapılardan Babil'e girmiştir. [Bu motif için bkz. Coussin de Perceval, *Histoire des arabes*, c.I, s.81-82.]

Dördüncü bölüm bir adamın bir şeye nail olduktan sonra onu kaybetmesi bölümüdür. Hikâye bir maymunla bir kaplumbağa arasında geçer. Bir maymun bir ağaçta oturmaktadır. Can sıkıntısından kestane koparıp suya atar. Suda kaplumbağa vardır ve maymunun attığı kestaneleri yemektedir. Bu suretle bunlar arasında bir dostluk husule gelir. Gece gündüz beraber yaşamaya başlarlar; fakat kaplumbağanın bir karısı vardır. Kocasını kıskanmaya başlar. "Kocam eve gelmiyor" der ve "Hep bu mel'un maymunla beraber yaşıyor. Ah ne yapayım bilmemki!" diye herkese dert yanar. Nihayet dostlarından birisi, "Hastaymış gibi yap" tavsiyesinde bulunur ve devam eder: "De ki: Mutlaka öleceğim. Kocan kurtuluş çaresinin ne olduğunu sorarsa, maymun kalbi olduğunu söyle. 'Ancak onu yersem, iyi olacağım' de!" Kaplumbağa böyle yapar, kocası sorduğu zaman ona ağlayıp sızlayarak anlatır. Maymun kalbi ister. Erkek düşünür. Maymun var, fakat onun kalbini nasıl almalı? Karısı ağlar, "Beni sevmiyorsun. Maymunu benden çok seviyorsun" demeye başlar. Nihayet erkek yumuşar ve maymunun yanına gider. Onu gece için evine yemeğe davet eder. Maymun razı olur ve kaplumbağanın sır-

tına biner, suyu geçmeye başlarlar. Suyun ortalarına geldikleri zaman, kaplumbağa tereddüde düşer, düşünmeye başlar. Nihayet dayanamaz, işi maymuna anlatır ve der ki: Seni aldatıp kalbini alacaktım. Maymun cevap verir. Bunun ne ehemmiyeti var? Bunu evvelce söylemiş olsaydın, kalbimi alıp karına götürürdün. Halbuki evde bıraktım. İstersen gidip alayım. Beraberce dönerler. Maymun ağaca çıkar. Orada, "Ben eşek değilim ki der, senin için kendimi öldüreyim." Kaplumbağa da nail olduğu bir şeyi kaybetmiş olur. Tabii bu hikâyeyi anlatırken maymun ve kaplumbağa basit bir surette, "Sen şuna benziyorsun; şöyle yaptın" demezler. "Senin halin şuna benziyor" diye birçok hikâyeler söylerler.

Beşinci bölüm, acele hareket etmenin zararı bölümüdür. Kısadır. Bir zahidin bir çocuğu vardır. Hindistan'da yılan öldüren köpeğe benzer bir hayvan vardır. Köpek gibi evlerde beslenir. Bu hayvan çocuğu bekler. Bir gün zahit evden gider, çocuğu beşikte bırakır. Bir yılan çıkar. Küçük hayvan yılana hücum eder, hemen öldürür. Baba gelir, hayvan kendisini göstermek için kuyruğunu sallar ve yılanın kanını göstermek ister. Adam zanneder ki bu küçük hayvan çocuğunu öldürmüştür. Hemen onu öldürür. Fakat içeri girer bakar ki çocuk sağ. Demek ki yılandan onu kurtarmıştır. Pişman olur; fakat iş işten geçmiştir.

Burzoe bu Pança Tandra'ya altı hikâye daha eklemiştir. Bu hikâyeler de Hint edebiyatındandır. Zaten âlimler bunların hangi hikâye kitaplarından alındığını göstermişlerdir.

İbn-i Mukaffa

Kitabın Hintçe orijinali o kadar Hint âdetleri, Hint telakkileriyle doludur ki Hindistan'dan hariç memleketlerde anlaşılması çok güçtür. Pehlevice tercümesi bu hususiyetleri kısmen ortadan kaldırmıştır. Fakat bize gelmemiştir. Cihan edebiyatına bu eseri tanıtan ve sevdiren Abdullah b. Mukaffa'dır. Onun asıl adı Rûzbih (Günün iyi olsun) ve babasının adı Badoe'ydi. Abbasiler zamanında tahsildardı. Bu adam isminden de anlaşılıyor ki Acemdir. Rûzbih'in babasını para çaldı diyerek işkenceye koymuşlar, adamın parmakları hareket etmez olmuş, bundan dolayı çocuğun adına İbn-i Mukaffa derler.

İbn-i Mukaffa halife Mansur zamanında İslamiyeti kabul etmiştir. Fakat herkes onun kalben eski dine sadık olduğunu söyler. Bir gün, "İslam olduğunu herkese ilan etsin" dediler. O da en eski din üzere zemzeme yapmış. Herkes ona niçin böyle yaptığını sormuşlar. O da, "Hiç olmazsa bir gün dinsiz kalmayım" demiş. İbn-i Mukaffa, halife Mansur'un amcası olan İsa b. Abdullah'ın kâtibiydi. İsa b. Abdullah

Mansur'a isyan etmiş, mağlup olmuş ve halife tarafından affedilmişti. Fakat çocukları halifeden babalarını tamamıyla affetmesi için bir amannâme istemişler. Bu amannâmeyi Abdullah b. Mukaffa'ya vermişler. İbn-i Mukaffa müthiş bir amannâme yazmış. Halife buna kızar ve onu şahsi bir düşmanı olan Süfyan b. Muallebî'ye verir. Süfyan Basra Valisi'ydi. İbn-i Mukaffa'yı evine davet eder ve davetini kabul edip gelince, onu bir odadaki tandırda parçalayarak yakar.

Abdullah b. Mukaffa din tarihi için de mühimdir. Çünkü ona zındık yani Mani'ye inanan deniyordu. Biz Maniler hakkında pek az şey biliyoruz. İslamlar onları yakmışlardı. İbn-i Mukaffa memleketini çok seviyordu. Bu, bilhassa eski edebiyatlarını Arapça'ya çevirmesinden de anlaşılıyor. Dini hakkında sarih malumatımız yoktur, ancak dolaylı olarak bazı şeyler biliyoruz.

O zamanlar Manihaizmle suçlananlar münevverlerdi. Bunlara Araplar zındık derlerdi. Rûzbih'in dinini *Kelile ve Dimne* mukaddimesinden çıkarabiliriz. Mukaddimeyi yazan meşhur Burzoe'ydi. Burada Burzoe = Buzurcmihr kendi hayatından bahseder. Bu kısım eskiden beri âlimlerin nazar-ı dikkatini çekmiştir. Burada Burzoe muhtelif dinlerin kıymetsizliğinden bahseder. Bîrûnî bu bölümü İbn-i Mukaffa'nın uydurduğunu söylüyor. Bu doğruysa, İbn-i Mukaffa'nın Manihaizmi hakkında biraz malumat almış oluruz. Bunun hiç olmazsa şüphecilik kısmı Abdullah İbn-i Mukaffa'ya ait olacaktır. Bu mukaddimede diyor ki: "Ben tabibim. Tıp kitapları okudum. Fakat burada bana hangi dinin doğru olduğunu gösteren olmadı. Sonradan dini kitapları aradım, uğraştım. Bunlar arasında farklar gördüm. Kimisi babasından aldığı dini seviyor, bazıları (İranlılar) korkularından din kabul ediyorlar. Bir başka taife dünyevi garez için din kabul ediyor ve herkes öteki dine sövüyor. Hakiki dini bulmak için muhtelif dinlerin büyükleriyle konuştum. Fakat bunlar arasında taassupsuz konuşanı görmedim. Bunların iddiaları hayali şeylerdir. Akıllı olan, buna inanmaz. Fakat yine tereddüt ettim. Acaba bu doğru mudur, dedim. Belki onlar iptidai ve yanlıştır. Nihayet hiçbir akideyi kabul etmeyeyim, yalnız bugünkü dinlerde bulunan müşterek ve ahlâki esasları kabul edeyim, dedim. Yani çalmamak, nefsi öldürmemek, işkence etmemek vesaire gibi esasları kabul ettim. Hayır salih olmaktır ve karar verdim ki uzlet edeyim. Fakat sonra dedim ki: Böyle bir hayat sürmeye muktedir miyim? Ve başkalarına yardım etmemek doğru mu? Özellikle ben bir tabibim, böyle yaparsam, ağzında tuttuğu kemikle sudan geçerken kemiğin aksini suda görerek onu da almak isteyen ve ağzındakini de kaybeden köpeğe benzerim. Hem de aklı başında olan insanın niçin ahiret, ceza ve sevapla yine aldırmayarak dünyanın zevkle-

riyle meşgul olduğuna hayret ettim." Sonra da bir hikâye söylüyor.

Bir insan bir çölde bir deve görüyor. Fakat ansızın deve kuduruyor ve adamı kovalamaya başlıyor. Devenin önünden korkuyla kaçan adam, yolda bir kuyu görüyor ve hemen can korkusuyla kuyunun iç kenarlarından bir çalıya tutunarak kuyu içine sarkıyor, ayaklarını da kuyunun bir taşına basıyor. Adamın korkusu geçerek, nasıl bir yerde olduğunu araştırmak üzere etrafına bakınca korkunç bir manzarayla karşılaşıyor. Kuyunun dibine bakıyor, dipte ağzını açmış, onun düşmesini bekleyen müthiş bir canavar var. Adamın gözü bulunduğu yerin emin olup olup olmadığını araştırmak için ayaklarını dayadığı yere bakıyor ve daha korkunç bir şeyle karşılaşıyor. Taş diye bastığı kuyunun kenarına yerleşmiş dört zehirli yılandır ve onu zehirlemek için başlarını hareket ettiriyorlar. Adam son bir ümitle kuyunun dışına bakıyor. Çıkmak mümkün değil. Ve ellerini tuttuğu çalıya gözü ilişince büsbütün ümidi kalmıyor. Bu çalının kökünü bir siyah, bir beyaz iki fare mütemadiyen kemirmektedir. Ve adam bütün bu ümitsizlik içinde kuyunun bir kenarında terk edilmiş bir bal peteği görüyor ve her şeyi unutarak balı yalamaya başlıyor.

İbn-i Mukaffa bu hikâyeyi tefsir ediyor. Kuyunun dibindeki canavar ölüm, beyaz fare gündüz, siyah fare de gece. Ayaktaki dört yılan mütemadiyen bizi zehirlemeye çalışan dört ihtirasımız. Fakat insan yine bütün bunları unutarak, düşünmek istemez, bal yemeye çabalar. Ve ilave ediyor: Ben bu hale hayret ettim. (Bu hikâyeyi Tolstoy aynen almıştır.)

Bu mukaddimede tam bir reybîlik vardır. Mutlak bir serbest fikirlilik hüküm sürüyor. Manihaizm bu şekilde kendisini gösteriyor. Kitaptaki telakkilerin hepsi menfidir. Müspet olarak hemen yalnız dostluk var. İbn-i Mukaffa'da dostluğa, sadakate büyük bir meyil görüyoruz. Hakiki hayatında da bunu gösteriyor. Arkadaşı son Emevi hükümdarı Mervan'ın kâtibi olan Abdülhamid'e karşı gösterdiği fedakârlık bunu anlatır. Abbasiler galip gelince Emevilere sadık olanları öldürmeye başladı. Abdülhamid'i de öldürmek için almaya geldikleri zaman İbn-i Mukaffa kendisini dostu için feda etmek istedi ve kendini Abdülhamid olarak gösterdi. Fakat onun ölümü daha sonraya kaldı. Abdülhamid de İbn-i Mukaffa gibi İran asıllıdır. Arap edebiyatında sanatlı edebiyata resmi kâğıtlar yazmayı bulan budur. Bu tarzı ilk defa o, Arap edebiyatına sokmuştur. İlk münşi budur.

İbn-i Mukaffa'nın Eserleri

1. En meşhuru *Hudâynâme'nin* Arapça tercümesidir. *Hudâynâme* Sâsânîlerin resmi tarihidir. Bunu başka adamlar da bilahare Arapça-

ya tercüme etmişlerdir. Araplardaki İran tarihi malumatı hemen hep İbn-i Mukaffa'nın kitaplarından alınmıştır. Bunun Arapça adı *Siyeru Mulûki' l-Acem*'dir.

2. *Kelile ve Dimne* tercümesidir. Bu tercümenin nüshalarının çok farkları vardır ve halk kitabı şekli aldığından çok yayılmış, değişmiştir. Herkes hikâyeleri daha etkili yapmak için ilaveler yapmıştır. Ömer Hayyam'ın rubaileri de böyledir. Hangisi ona aittir, bilmiyoruz. Belki Hayyam sadece beş rubai söylemiştir. Fakat şimdi iki bin rubai ona isnat olunur. Belki ona aittir. İşte *Kelile ve Dimne* de İbn-i Mukaffa'nın orijinal tercümesi halinde çıkmıştır. En eski nüshası Ayasofya'dadır. Bundan istifade edilmemiştir.

3. *Peykârnâme* (Savaş kitabı): Bu kitap içinde İsfendiyar ile Rüstem arasındaki savaşlardan bahsedilmiştir. Yahut İsfendiyar'ın kahramanlıklarından bahseder. Fakat kaybolmuştur.

4. *Sekiserannâme*: Sicistan padişahlarının sergüzeştleri. Belki Rüstemle Garşâsb ve Sistanlı kahramanların sergüzeştlerinden bahseder; kaybolmuştur.

5. *Âyinnâme*: Bugünkü salnâmeler gibi bütün devlet memurları sayılır, her birinin vazifesi söylenir, saray merasimi ve muhtelif tabakaların münasebetlerinden bahseder. Fakat bu da kaybolmuştur. Doğubilimciler bunun beş altı fıkrasını başka yerlerden toplamışlardır. Bu kitap Sâsânîler hakkındaki malumatımızı az çok genişletecektir.

6. *Taç*: Bunda galiba siyasi vaziyetleri vardır. Ancak beş altı fıkra ele geçmiştir.

7. *Mazdeknâme*: Sâsânî padişahı Kubad zamanında dini bir komünizm yapmak isteyen Mazdek'in yaptıklarını anlatıyordu. Bunun büyük bir kısmı Nizamülmülk'ün *Siyâsetnâme*'sinde mevcuttu.

8. *Risale-i Tansar*: Tansar bir mûbeddi. Sâsânî hükümdarı Erdeşîr zamanında Tansar tarafından yazılmış gibi gösteriliyor. Birtakım nasihatler verir. Kitap yeni Farsça yazılan bir tercüme vasıtasıyla bize gelmiştir.

İbn-i Mukaffa'nın başka kitapları da vardır. Bunlar genellikle ahlâki yani pend kitaplarıdır. Bu kitaplara Enderznâme (nasihatnâme) denirdi. Eski İran edebiyatında yalnız destan ve enderznâme vardı. Bunlar da ekseriya padişahlarla yapacakları işler hakkında nasihatlerdir. Siyasi enderznâme şekli İbn-i Mukaffa sayesinde İslam, Arap, Fars ve Türk edebiyatına etki etmiştir. Ne kadar "nasîhatülmülûk" varsa, hemen hepsinin numunesi *el-Edebu' l-kebîr* adıyla böyle bir kitap yazan İbn-i Mukaffa'dır. Paul Kraus İbn-i Mukaffa'nın *Kelile ve Dimne* mukaddimesindeki reybîlik hakkında başka bir bakış açısı ileri sürdü.

Yunanistan'dan Enuşirvan'a kaçan filozoflar arasında Palos Persa adlı bir âlim vardı. Bu âlim bir kitap yazmıştır ki mukaddimesinde *Kelile ve Dimne*'de olduğu gibi dinlerin şüpheli olmasından bahsedilmez. İhtimal bu İbn-i Mukaffa'nın değildir, Enûşirvan zamanına aittir.

(Her milletin şarkiyat mecmuaları vardır. Bunlar muayyen rumuzlarla gösterilir.

RSO	*Revista degli Studi Orientalni*
ZDMG	*Zeitschrift der Morgenländischen Geselschaft*
WZKM	*Wiener Zeitscrift für die Kunde des Morgenlandes*
AO	*Archiv Orientalni*
JA	*Journal Asiatique*
JRAS	*Journal of the Royal Asiatic Society*

Rusların da birçok mecmuası vardır. Amerikalıların ve diğer milletlerin de vardır.)

Kelile ve Dimne hakkında en mühim bibliyografi *Bibliographie Chauvin des ouvrages arabes*'tedir. Bunun ikinci cildi münhasıran Kelile ve Dimne'den bahseder. *Kelile ve Dimne* hakkındaki neşriyatın bibliyografyası, hikâyelerin içeriği ve eserin Avrupa'ya geçmesi hakkında ayrıntılı malumât vardır.

Bundan sonra çıkan bibliyografya hakkında da daha yeni malumat için Brockelmann'ın GAL'ine (I/234) bakmak lazımdır. Bu kitap çok mühimdir. Herhangi bir Arapça kitap veya müellif ismi burada mevcuttur. Kelile ve Dimne çok büyük bir muvaffakiyet kazanmıştır. Chauvin'in verdiği malumata göre 40 dile çevrilmiştir.

Kelile ve Dimne Tercümeleri

1. 570'de Bud isminde biri tarafından Pehlevice'den Süryanice'ye.
2. İbn-i Mukaffa'nın tercümesi.
3. İbn-i Mukaffa'nın tercümesinden 10.-11. asırda tekrar Süryanice'ye yeni bir tercüme yapılmıştır. Bunun ehemmiyeti İbn-i Mukaffa'nın orijinal tercümesini az çok bize bildirmesindedir. Çünkü İbn-i Mukaffa'nın eski nüshaları yoktur. Diğerleri hep değiştirilmiştir. Bu kitap Londra'da basılmıştır.
4. Firdevsî *Şehnâme*'sinde Sâmânî Nasr b. Ahmed (301-331) zamanında vezir meşhur Bel'amî delaletiyle Farsça'ya tercüme edildiğini söylüyor. Bu tercümeden başka malumat yoktur.
5. Aynı zamanda yaşayan Rûdekî tarafından *Kelile ve Dimne*'nin

nazma çevrildiğini biliyoruz. Fakat bu da meydanda yoktur. Bu kitaptan evvelce bahsettiğimiz *Lügat-ı Furs*'ta on iki beyit vardır.

Rûdekî

Rûdekî yeni Farsça yazan ilk büyük şairdir. Saffârîler ve Tahirîler zamanında birkaç şair daha varsa bile, bunlar da yeni Farsça yazardı. En büyükleri Rûdekî'dir. Yeni Fars edebiyatının kurucusu Rûdekî'dir denilebilir.

Rûdekî Semerkand'a yakın Rûdek (= küçük ırmak) köyünde doğmuştur. Bunun hakkında en itimat edilebilecek malumatı Sem'ânî'nin *Kitâbu'l-ensâb* adlı lügatinde bulabiliriz. (*Kitâbu'l-ensâb*, yani nesepler kitabı. İsimlere ilave edilen nispetler için yazılmış bir lügattir. 7. yüzyılda yazılmıştır.) Sem'ânî'ye göre Rûdekî 329'da Rûdek'te ölmüştür. Nasr b. Ahmed'in saray şairiydi. Seferlerinde beraber bulunuyordu. Nasr b. Ahmed Herat'a (Badgis) onunla beraber gidiyordu. Nizâmî-i Arûzî *Çehâr Makâle*'de bir hikâye söyler:

Bahardı, Nasr b. Ahmed yoldaydi. Erkân-ı devletin istemesine rağmen Herat'tan ayrılamıyordu. O zaman Rûdekî şu mütalaalı bir kaside yazdı:

Bûy-i cûy-i Mûliyân âyed hemî
Bûy-i yâr-i mihribân âyed hemî

[Mûliyân Irmağı'nın kokusu gelir hep. Sevgili yârin kokusu gelir hep.]

Bu kaside fevkalade hoş ve kandırıcıdır. Nasr b. Ahmed bunu işitince yola çıktı. Rûdekî sonradan kör oldu. Hamisi Bel'amî 326'da âdeti veçhile onunla birlikte tabileri de yerlerinden çıkarıldı. Ve o zaman Rûdekî köyüne döndü ve orada öldü.

Eserlerinden bize pek fazla bir şey gelmemiştir. Kasidelerini evvelce Tahran'da basmışlarsa da bunlar Katran adlı başka bir şairin kasideleriyle karışmıştır. Katrân-ı Tebrîzî, Rûdekî'den yüz sene sonra gelmişti. Hakiki Rûdekî'nin şiirlerinin divan edebiyatına ait kısmını bugün Londra Elsine-i Şarkiye müdürü Denison Ross ile Muhammed Kazvînî toplamışlar ve *İngiliz Müsteşrikleri Cemiyeti Mecmuası*'nda 1926-27, s. 634'te neşretmişlerdir.

Rûdekî'nin iki büyük kasidesi bize gelmiştir. Birisini galiba Rûdek'e çekildikten sonra yazarak ihtiyarlıktan şikâyet ettiği kasidedir. Diğeri de şaraptan bahsediyor. Diğer kasidelerinden bize birkaç beyit gelmiştir. Said Nefîsî adlı bir İranlı *Ahvâl ve Eş'âr-i Ebû Abdillâh Cafer b.*

Muhammed Rûdekî adlı bir kitap yazmıştır. 1309-1310 tarih-i celâlîde Tahran'da basılmıştır. İki cilttir. Birincide Semerkand ve Buhara'nın ahvalinden bahsediyor. Asıl şairden ikinci ciltte bahseder. *Kelile ve Dimne* tercümesinden bize *Lügat-ı Furs* vasıtasıyla on iki beyit gelmiştir:

Her ki nâmuht ez gozeşt-i rûzgâr
Hîç nâmûzed zi hîç âmûzgâr
[Zamanın akıp gitmesinden bir şey öğrenemeyen, öğretmenden de bir şey öğrenemez.]

İlk hikâyeden dört beyit gelmiştir:

Dimne râ goftâ ki tâ in bang çîst
Bâ nehîb u sehm in âvây çîst
Dimne goft û râ cuz in âvâ diger
Kâr-i tu ne hest u sehmî bîşter
Âb herçi bîşter nîrû koned
Benderuğ sost bûden befkened
Dil gosiste dâr ey ez bang bolend
Renc key bâşedet u âzâr u gezend
Şeb zemistân bûd ki serd yâft
Kirmek-i şebtâb nâgâhî tâft

[Dimne'ye sordu: Bu ateş de nedir?
Bu korkunç ses de nereden geliyor?
Dimne ona dedi: Bu sadece bir ses.
Boş ver sen, şu korkuyu artık kes.
Su ne kadar çoğalır, büyür
Benderuğ suyunu alır götürür.
Aldırma bu sese, yüreğini ferah tut.
Bırak kendini üzmeyi, zararı unut.
Bir kış gecesiydi, ayaz bastırdı.
Ateşböceği ansızın ışığını çaktı.]

Dikkat ederseniz bu beyitlerde bir tek Arapça kelime yoktur. Rûdekî hemen hiç Arapça kullanmıyor. Doğrudan doğruya Pehlevice'den gelen yeni Farsça kelimeleri kullanıyor. Bunları da *Lügat-ı Furs*'tan öğreniyoruz. *Lügat-ı Furs*'taki muhtelif vezinli örneklerden her veznin bir mesneviye ait olması ihtimalini düşünerek bunu söylüyoruz. Bu vezinlere göre dört mesnevisi daha vardır. Hatta birisinin ismi *Devrân-ı*

Âfitab'dır. Bu isim enteresandır. Tabiattan mı, güneşten mi bahsediyor, bilmiyoruz. Ancak iki beyit bize gelmiştir; fakat afitap hakkında yapılmış bir şiiri başkasında görmüyoruz. Bir beyit alalım:

Ez horâsân ber deme tâvûsfeş
Sûy-i hâver mîhurâmed şâd u keş
(feş= veş; horasan= şark, keş= güzel)

Rûdekî hakkında çok hikâyeler vardır. Büyük bir musikişinasmış, birçok makamları varmış, kendi eserlerini musikiyle söylermiş.

Kelile ve Dimne Rûdeki'den sonra nesren tercüme edilmiştir. [Nasrullah'tan önce birkaç kişi tarafından daha tercüme edilmiş olmalıdır. *Kelile ve Dimne* mukaddimesi, s.1] Bu tercümelerin en meşhuru Ebû Nasrullah b. Muhammed b. Abdülhamid tarafından Gaznelilerden Behramşah (511-522) namına yapılandır. *Kelile ve Dimne-i Behrâmî* derler. Ebû Nasr galiba Gaznelilerde büyük bir devlet memuru, bir müşrif'ti (en büyük müfettiş). Eserinde diyor ki: Füzeladan birisinde Arapça *Kelile ve Dimne* gördüm. Beni bu kitabı tercümeye teşvik ettiler. Bir parçasını tercüme ettim, Behramşah'a götürdüm, alaka gösterdi. O da teşvik etti. Tercümeyi tamamladım.

Nasrullah'ın ölüm tarihi belli değildir. *Lubâbu' l-elbâb*'a göre Gaznelilerden Husrev Melik (555-583) zamanında vezirmiş. Sonradan hapse konmuş, öldürülmüş. Hapisteyken padişaha birkaç güzel rubai göndermiş. Bundan Husrev Melik zamanında öldüğünü çıkarabiliriz. Hatta *Kelile ve Dimne*'nin telif tarihini de tespit edebiliriz. Bir yerinde Abbasilerden Müsterşid b. Reşid'i zikrediyor ve "Reşid Isfahan'da şehit oldu" diyor. Bu şehadet 531'dedir. Bundan kitabın 531'den sonra yazıldığı hükmünü çıkarabiliriz. Bu suretle bir *Terminus post quem* (en aşağı had) meydana gelmiş oluyor. *Terminus ante quem*'i yine bu kitaptan tayin edebiliriz. Bir yerinde, "Gazneliler 170 sene hüküm sürmüşlerdir" diyor. Sebüktekin Gazne'yi 366'da hükümet merkezi yapmıştır. Buna 170 ilave edince 536 çıkar. Sonra başka bir yerde de "Halife Mansur zamanından beri 400 sene geçmiştir" diyor. Mansur'un tahta çıkışı 136'dır. 400 ilave edince 536 çıkıyor. Küsuruyla beraber 536-537 oluyor. Şu hale göre kitap 533-537 senelerinde yazılmış olmalıdır.

Bütün bu malumatı Tahran'da Abdülaziz Han Gurgânî tarafından basılmış *Kelile ve Dimne*'ye yazılan mukaddimeden anlıyoruz. Gurgânî bu mukaddimede uzun uzadıya bunu söz konusu etmiştir. Çok güzeldir. Seminerde vardır.

Ebû Nasr, İbn-i Mukaffa'yı aynen mi, değiştirerek mi tercüme et-

miştir? Mukaddimesinde bunu izah ediyor. Diyor ki: "Rûdekî'den sonra birkaç tercüme yapılmıştır. Yalnız bunlar eğlence kitabı haline gelmişti. Çünkü asıl mühim olan hikmetleri atlamışlardır. Ben bu çok mühim olan şeyleri alacağım ve âyetler ve ahbar ile süsleyeceğim." Bu cümle Arap etkisinin çoğaldığını gösteriyor. Hicri 6. yüzyılda İranlılarda bu zevk değişmesini görüyoruz. Bunun yüzünden birçok tarihi eser kaybolmuştur. O zaman Arap edebiyatı ile alakadar olmayan, onun etkisini göstermeyen eserler beğenilmiyor, atılıyordu. Fazla rağbette olanları yeniden yazmışlar, Arapça ile süslemişlerdir. Bize gelenler bu ikinciler oluyor. Rûdekî'nin gördüğümüz eserlerinden sonrakiler hep kaybolmuştur. Bunun sebebi harplerin tahribi kadar bu zevkin değişmesidir de. Bu süsçülük, kelimede tasannu her şeyden evvel vasıflara bağlıdır. Mesela bir kahramanlıktan bahsederken bu yoktur. Fakat bir bahar, bir güneş doğuşu gibi tabiat tasviri olunca, bu süsler fevkalade artar. Birçok teşbihler yapılır ki bu eski üslupta yoktur. Sonra mesela bir de manayı birkaç defa başka başka sözlerle ifade etmek sanatı vardır. Sadî'ye kadar bu üslup kaideleri hüküm sürmüştür. Sadî bu kaidelerden çoğunu kaldırmış, ifadeyi sadeleştirmiştir. *Gülistan* böyle süsleri hâvi olmakla beraber sadedir. *Gülistan*'ın muvaffakiyeti belki bundandır. Usul bahsinde edebiyat tarihinin yalnız şairlerden değil, böyle üslup değişmesinden bahsettiğini söylemiştim. Bunun için birkaç örnek verelim. Mesela, Halkalı Güvercin babının mukaddimesinden bir parça alalım:

"Bir memleket vardı, avı çoktu. Avcılar orada avlanırlardı. Burada büyük dallı bir ağaç vardı. Yaprakları sıktı ve orada bir karga yuvası vardı."

Nasrullah bunu şöyle ifade ediyor:

"Keşmir sahasında hoş ve gezilmeye yarar bir çayır vardı ki onun fesleğen çiçeklerinin aksinden karganın kanadı tavus kuyruğu gibi görünüyordu ve onun güzelliği önünde tavus kuyruğu karganın kanadına benziyordu."

Burada görüyorsunuz ki artık tasannu başlamıştır. Evvela bir süsleme var, sonra bir sanat yapıyor, teşbih-i aks yapıyor.

Bundan sonra Arapça bir beyit ve ondan sonra da mutlaka Farsça beyit gelir. O zaman da süslemek Arapça ve Farsça beyit getirmek, teşbih ve sıfatlar yapmak, bir manayı iki kere söylemek hoşa gidiyordu. (Eski sanatlara bakmak için iki mühim eser vardır. Birincisi Şems-i Kays'ın eseri: *el-Mu'cem fî Meâyîr-i eş'âri'l-acem.* İkincisi, daha eski olan Reşîdüddin Vatvât'ın 6. yüzyılda yazdığı *Hadâiku's-sihr* vardır.)

İran edebiyatı teşbihlerinde müşebbeh müşşebbehün bihi tefrik ediyor. (Yanak müşebbeh, gül müşebbehün bihtir.) İranlılarda tabiat hissi

yoktur, onların müşebbehün bihleri tabiat değildir. Alman edebiyatındaysa (ve Ruslarda) müşebbehün bih tabiattır; tabiattan alınır. İran şiirlerinde müşebbehün bihler hep saray hayatına aittir, harici hayata ait değildir. Hemen daima altınlar, bağlar, bahçeler veya padişahın yaptıkları ve cellatlardan bahsedilir.

İran tabiat hissi şöyledir: Her şey evvela insanın kullandığı aletlere veya bunlar insana ıtlak olunur. Buysa monotonluk doğurur. Divan edebiyatında hep böyledir. Nerede bir çiçek varsa ya sevgilinin gözü veya kadeh olur ve böyle bütün benzetilen şeyler hudut içine alınır, taayyün eder. Çünkü hayatları dardır. Diğer edebiyatlardaysa bilakis bir kadehi çiçeğe benzetirler. Onlar saraydan kaçmak, daralan şeyi genişletmek isterler. Acemlerse tabiatta olanları saray ve büyük şehir eşyasına ve vakalarına tahvil etmekten zevk alıyorlar [metnin aslında: alamıyorlar]. Bu hususiyet Araplarda Abbasilerden sonra yerleşmiştir. Ondan evvelki Cahiliye şiirinde tabiat ve çöl hayatı, yumuşaklık ve genişlik vardır. Bu hayat böyle dar değildir. Çöl Arabı yaşadığı tabiattan hoşlanır. Halbuki şehir adamı bir bahçe, bir nehir, bir çiçek veya altın kadehi ister; geniş ve vahşi tabiatın zevkini duymazlar. Bu bir hususiyettir.

Ebû Nasr'dan sonra *Kelile ve Dimne* Ahmed b. Muhammed et-Tûsî el-Kâni'î tarafından Konya'da tercüme edilmiştir. Kâni'î Celaleddin-i Rûmî'nin çağdaşıydı. Moğollardan Rum'a kaçmış ve İzzeddin Keykâvus için *Kelile ve Dimne*'yi nazmen tercüme etmiştir. Mevlânâ'dan sonra yaşamıştır. Çünkü Mevlânâ hakkında bir mersiyesi vardır. *Kelile ve Dimne* tercümesini takriben 658'de yapmıştır. Bundan mâada bir de manzum *Selçuknâme* yazmış. Fakat çok büyükmüş, bir deve yükü tutarmış. Bize gelmemiştir.

Kelile ve Dimne'nin British Museum'da 7766 numarada (Rieu, s.582-584) bir nüshası vardır.

Bir başka tercüme Hüseyin Vaiz el-Kâşifî'nin yaptığıdır. Kitabı Emir Nizam Ahmed Süheylî namına yazdığı için kitabın adı *Envâr-ı Süheylî* olmuştur. 910 da yazdığı bu kitap bir tercüme değil, daha ziyade bir redaksiyondur. Çok fazla musannadır ve bundan dolayı çok beğenilmiştir. Hatta Hintistan'da mektep kitabı olarak kabul edilmiştir. Hem Arapça ve hem de Farsça öğretir.

Hüseyin Vaiz Timuriler zamanında Herat'ta vaizdi. Her hafta vaaz verirdi. Baykara zamanında yaşamıştır. Envâr-ı Süheylî'den başka çok mühim eserleri daha vardır. Mesela *Ahlâk-ı Muhsinî* çok meşhurdur. Bu kitap Hüseyin Baykara'nın oğlu Ebû Muhsin için yazılmıştır, felsefidir.

Ahlâk-ı Muhsinî'ye benzer daha birçok kitaplar vardır. Bunu anlamak için biraz onlardan bahsedelim. Mesela Nasîruddin-i Tûsî'nin

Ahlâk-ı Nâsırî ve *sonra Ahlâk-ı Alâyî* böyledir. *Ahlâk-ı Alâyî* İbrahim Müteferrika matbaasında basılmıştır. Darülfünun mecmuası *Milli Tetebbular*'da bundan bahsedilmiştir.

Bu çeşit kitaplar Yunan felsefesinden alınmıştır. Yunan felsefesindeki ilimlerin sınıflandırılmasına göre ilim iki kısımdır: a. amelî, b. nazarî. Amelî üç kısma ayrılır:

1. Ahlâk ilmi, etik,
2. İlm-i tedbîr-i menzil, ekonomi,
3. Siyaset ilmi, politika.

Burada Aristo ve Eflatun'dan bahsedilmez. Daima Brus adı geçer. Bu adam Yeni Pitagorasçılardan Bryson (MS 100 yaşamış) adlı adam olsa gerek. Onun Yunanca bir tedbîr-i menzil kitabı vardır. Bu kitaptan bize iki parça gelmiştir. Eğer bu parçalarla İslami bu çeşit ahlâk kitaplarını karşılaştırırsak, arada pek fark olmadığını görürüz. Şu halde Brus bu Bryson'dan başka bir kimse değildir. Ahlâk kitapları da daima bunun kitabı taklit edilerek yazılmıştır.

Tedbir-i menzil birkaç kısımdır. Para kazanmak, para sarf etmek, kadına muamele usulü ve sonra çocuk terbiyesi. Bu şekil bütün ahlâk kitaplarına hemen aynen geçmiştir. İbn-i Sînâ'nın da bir ahlâk kitabı vardır.

Nasîr-i Tûsî (672'de ölmüştür) müstakil bir filozof değildir. O, kendinden evvel yazılan kitapları ihtisar etmiş, kolay anlaşılır, tedrise yarar bir şekle sokmuştur. *Ahlâk-ı Nâsırî* bu suretle meydana gelmiştir. Böyle kendinden evvel yazılanları toplayıp ihtisar ve terkip ederek yeni bir eser yazmak İslam edebiyatında çoktur. Mamafih bu ortaçağa mahsus bir hususiyettir. Latince'de de vardır; fakat Doğuda bazı yerlerde bu zihniyet hâlâ mevcuttur. Bu zihniyet belki sayısız muhtasarların edebiyatta hâkim olmasıdır. Bunlar ekseriya asıl kitabı, orijinali unuttururlar. Çünkü daha basit, daha vazıhtırlar. Bu suretle anlaşılmayan tarafları atılmış olur.

Nasîruddîn-i Tûsî'den sonra Celâleddîn-i Devvânî Uzun Hasan için bir *Ahlâk-ı Celâlî* yazdı. Nasîruddîn-i Tûsî'nin bundan başka eserleri de vardır. Hüseyin Vaiz'in *Ahlâk-ı Muhsinî*'si bundan sonra gelir. En sonuncusu Türkçe olan *Ahlâk-ı Alâyî*'dir. Fazla malumat için *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'ndaki makaleye bakınız. Bu makalenin bir yanlışlığı vardır. Makale sahibi *Ahlâk-ı Alâyî*'yi çağdaş İngiliz ahlâk kitaplarıyla mukayese etmiştir ki bu tamamıyla yanlış ve manasızdır. Bir eser ancak kendi zamanı ve muhiti içindeki eserlerle mukayese edilebilir.

Hüseyin Vaiz bir de *Ravzatü'ş-şühedâ* yazmıştır. Kerbela vakasını anlatıyor. Bu vaka hakkında da birçok kitaplar yazılmıştır. En eskisi 2.

yüzyıl tarihçilerinden ve Taberî'nin kaynaklarından olan Ebû Mihnef adlı bir Araba isnat olunursa da doğru değildir. Bu kitap başkasına aittir. Ondan sonra bu vaka için yazılan bütün eserler hep bu kitaptan alınmıştır.

Fuzulî *Ravzatü'ş-şühedâ*'yı *Hadîkatü's-süedâ* adı ile Türkçe'ye tercüme etmiştir. *Envâr-ı Süheylî* çok şöhret kazanmış, birçok lisana tercüme edilmiştir. Hüseyin Vaiz bu redaksiyonunda epeyi tadilat yapmıştır. Evvela üslüpta bir değişiklik yaptı. Başa başka bir mukaddime koydu. İbn-i Mukaffa'nın mukaddimesini çıkardı. Bu mukaddime şöyledir:

Çin padişahlarından Hümâyun Fam bir gün veziriyle gezerken bir karınca tümseği görüyor. Onlardaki nizam ve sükûn içinde yaşayışını görünce, "Onlar devletlerini ne güzel idare ediyor! Ben insanları böyle idare etmekten âcizim. Tahttan istifa edeceğim" demeye başlıyor. O zaman vezir; "Yapma, çünkü insanları idare yolu vardır" diyor ve anlatıyor: Hint padişahlarından Depşalm'a bir gece rüyasında, "Falan mağaraya git! Orada hazineler bulacaksın" denir. Depşalm ertesi gün o mağaraya gider, orada bir ihtiyar adam görür. İhtiyar ona bir kitapla birlikte altınlar uzatır. Fakat Depşalm yalnız kitabı alır ve altınları retdeder. Bu hikâyenin motifi *hermetique*'tir. Bu çeşit motifler çoktur. Hemen bütün simya ilmi kitapları, mukaddimeleri böyledir. Yalnız o kitapların başında ihtiyarın verdiği kitapta altın yapma sırrı vardır. Bu motif Mısır'dan çıkmıştır. Hüseyin Vaiz işte bu motifi almış, buraya tatbik etmiş. Fakat ihtiyarın verdiği kitap nedir? Bu kitap ilk insandan sonra gelen hükümdar Hûşeng'in vasiyetnâmesidir. *Şehnâme*'den adını öğrendiği Hûşeng'i Hüseyin Vaiz buraya sokmuş olacak. Bu vasiyetnâmede 14 nasihat vardır. Fakat bu nasihatler çok kesif olduğundan anlaşılmıyor; bunu şerh ettirmek lazım. Depşalm bunu aldıktan sonra şerh için âlim aramaya başlıyor ve bunu Serendib'de buluyor. Bu âlim Bidpay adlı bir Brahmandır. Ona nasihatları soruyor ve Bidpay da her nasihati şerh edebilmek, anlatabilmek için birkaç hikâye anlatıyor. İşte bunlar *Kelile ve Dimne* hikâyeleridir.

Hüseyin Vaiz'in Envâr-ı Suheylî'sinden sonraki bir başka Kelile ve Dimne redaksiyonu Moğollardan Sultan Ekber'in veziri Ebu'l-Fazl tarafından 996'da yapılmış ve *Eyyârdâniş (Eyyâr-i Dâniş)* adı verilmiştir. Eyyâr = Mehenk. Ebu'l-Fazl bu eserinde Envâr-ı Suheylî'nin mukaddimesini muhafaza etmekle beraber, Nasrullah'ın eski mukaddimelerini de ilave etmiştir. Ebu'l-Fazl'ın *Eyyâr-ı Dâniş*'ten başka *Âyîn-i Ekberî* adlı tarihi çok mühimdir. *Âyîn-i Ekberî* Sultan Ebû Ekber'in tarihi ve idaresini anlatır. Hint'deki Moğol ve Türk tarihi için bu eser çok mühimdir.

Kelile ve Dimne'nin Türkçe Tercümeleri

Nasrullah'ın tercümesi 730'da Kul Mesut tarafından Anadolu Türkçesine tercüme edilmiştir. Bunun bir de *Süheyl ve Nevbahar'ı* vardır. Avrupa âlimleri, bunu tercüme eden bir kişidir, diyorlar. Köprülü iki kişi olduğunu iddia etmektedir. Yani Fuat Bey, "*Kelile ve Dimne* mütercimi Kul Mesut ile *Süheyl ve Nevbahar* mütercimi Hoca Mesut ayrı ayrı şahıslardır" diyor.

Bu *Kelile ve Dimne* kısmen Zayaçkovski adlı bir Leh âlimi tarafından neşredilmiştir. Ash Laleli Camii kitapları arasında ve 1307 numaradadır. 730'da Umur Bey adına tercüme edilmiştir. Bu tercüme Birinci Murat (761-792) namına meçhul bir müellif tarafından nazmedilmiştir. Bunun bir kısmı Gota Kütüphanesi'ndedir. Bu iki tercüme söylediğimiz gibi Nasrullah'ın *Kelile ve Dimne* tercümesinden gelmektedir.

Bir de Envâr-ı Süheylî'den Hüseyin Vaiz'in kitabından tercüme edilen vardır. Bunun en meşhuru Ali Çelebi'nin Kanuni için yaptığı *Humayunnâme*'dir. *Humayunnâme* Bulak'ta basılmıştır ve doğubilimci Galland tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiş ve oradan da Cava ve Mala lisanlarına geçmiştir. *Humayunnâme'*yi müftü Yahya Efendi özetlemiştir. *Humayunnâme* özetleri hakkında Ethé'nin Beşinci Müsteşrikler Kongresi zabıtlarında bir makalesi vardır. Çağatayca'ya Nasrullah'ın tercümesi tercüme edilmiştir. Bugünkü Çağatayca'ya, Tatarca'ya, Kazanca'ya, Moğolca'ya, Habeşçe'ye Nasrullah'ın tercümesi çevrilmiştir. Sonra yine miladi 12. yüzyılda Rabb Joel tarafından İbranice'ye Arapça'dan tercüme edilmiştir. Bu mühim bir tercümedir. Çünkü ortaçağ Avrupa dillerine yapılan tercümelerin esasını teşkil etmiştir.

Ortaçağ Hıristiyan âlimlerinden Yahudi Jean de Capois bunu İbranice'den Latince'ye çevirmiştir. Avrupa dillerine buradan yapıldı. İlmi tercümeler son yüzyıllardadır. Miladi 11. yüzyılda Arapça metin Rumca'ya tercüme edilmiş, bu Rumca sonradan Latince'ye ve aynı zamanda bütün İslam lisanlarına geçmiştir. Tercüme edilmediği hemen hiçbir dil kalmamıştır. Tafsilatı Chauvin'de bulabiliriz. O bir cetvel yapmıştır.

Yalnız Farsçalarından bahsedeceğiz.

1. Merzubannâme (Merzbânnâme)

İran'ın kuzeyinde Mazenderan'da girilmesi zor dağlık bir vilayet vardır. Buraya düşman güçlükle girebilir. *Şehnâme*'de Keykavus'un buraya girmek isterken perişan olduğunu görüyoruz. Onu Rüstem kurtarmıştı. Tarihi devirlerde de bunu görüyoruz. Orayı fethe gidenler daima fevkalade güçlüklerle karşılaşmışlardır. Buranın ahalisi dağların tepelerine çıkar, gelenlerin başlarına taş atardı. Araplar burayı pek geç zapt edebildi. Bunun içindir ki İran asıllı hükümdarlar orada çok hüküm sürmüştür. Hicri 8. yüzyıla kadar orada İran asıllı Bâvendîler hüküm sürmüşlerdir. Bunların büyük ceddi Bav miladi 559-679'da ölmüştür. Enûşirvan'dan İspehbed lakabını almıştır. Bu sülaleden Karun adlı bir adam (*Şehnâme*'de adı geçer) hicri 240'ta İslamiyeti kabul etmiştir. İstiklallerini kaybettikleri de olmuştur. Bir müddet Zeyyârîlerin hükmü altında yaşamışlardı. Bunlar edebiyat tarihinde başka bir şeyden meşhurdur. Firdevsî Gazneli Mahmut'tan kaçtığı zaman bunların sarayına gitmiş ve hicviyesini Bâvendîlere takdim etmiştir. O zamanki Bâvendî hükümdarı hakkında ihtilaf vardı. *Çehâr Makale*'ye göre Firdevsî'nin sığındığı adam Şehriyâr Şervin'dir. Halbuki son etütler bunu çürütmektedir. *Düvel-i İslamiye*'ye göre o zamanki Mazenderan hükümdar sırası şöyledir:

Şervin (318-382)
Rüstem Şehriyâr
Dârâ Merzbân
Şehriyâr (358-396)
Rüstem (396-419)

Çehâr Makale'ye göre Firdevsî'yi kabul eden ilk Şehriyâr'dır. Halbuki *Şehnâme* 400'de Mahmud'a takdim edilmiştir. Bu zamana rastlayan Bâvendî, Rüstem'dir. Onu herhalde bu muhafaza etmiş olacak. İşte burada gördüğümüz ilk Rüstem'in oğlu Merzuban (Merzbân) 4. yüzyılın ilk yarısında yaşamıştı. Fakat âlimlerin dediklerine göre, onun yazdığı, Mazenderan şivesiyleydi. Bu sonradan Farsça'ya tercüme edilmiş ve bize bu tarzda gelmiştir diyorlar. Bugün eldeki redaksiyonlar 7. yüzyıla aittir. Bunlar iki şekil gösterir:

1. Bir defa Anadolu Selçuklularından Rükneddin Süleyman Şah (588-600) için 598'de yazılmış bir redaksiyondur. Müellifi Süley-

man Şah'ın kâtibi ve sonradan veziri olan Muhammed b. Gâzi el-Malatyavî'dir. Kitabın ismi *Ravzatü'l-ukûl*'dur. Konya'da yazılmıştır. Avrupa'da iki nüshası vardır, basılmamıştır. *Merzubannâme* mukaddimesinde Muhammed Kazvînî bundan bahsetmiştir.

2. İkinci kitap Sadeddin tarafından yazılandır. Burada şekil başkadır. Sadeddin Azerbaycan atabeklerinden Özbek b. Muhammed b. İldeniz'in (607-627) zamanında yaşamıştır. Onun veziri Ebu'l-kasım Rebîbüddin b. Harun b. Ali Sadeddin'in hamisiydi. 614'de Hârzemşah Muhammed batıya doğru sefer yaptı. Savaşta İldeniz kaçtı. Rebîbüddin esir edildi; fakat 622'de serbest bırakıldı. Celaleddin Menkübirtî hakkında yazılan meşhur *Tarih-i Nesevî*'den anlıyoruz. Nesevî onu şahsen tanımış; onun Tebriz'de büyük bir kütüphanesi varmış. (Buradaki Bel'amî tercümesinden bir nüsha Paris'e gelmiştir). Sadeddin bunun adamlarındandı.

Merzbannâme Türkçe'ye meçhul bir adam tarafından tercüme edilmiştir. Bu Türkçe'den iki Arapça tercüme gelmiştir. Bu tercümeden birisini İbn-i Arabşah yapmıştır. (Bu, Mısır'da fena bir şekilde basılmıştır.) Sonradan tekrar bir tercüme yaparak *Fâkihetü'l-hülefâ* adını vermiştir. Basılmıştır. Chauvin'de içeriği hakkında malumat vardır.

Merzbannâme'nin İçeriği

Mukaddime'de şöyle diyor: Şervin'in beş oğlu arasına kavga girmiş. Dârâ isminde oğlanı padişah olmuş. Fakat en akıllıları Merzbân'dı. Bu çok akıllı olduğundan, "Kardeşim benim bu kabiliyetimi bildiği için benden korkacak, beni padişahlık istiyor düşüncesiyle suçlayacak" diye endişe ediyor. Memleketten çıkıp bir başka yere giderek orada *Nasîhatülmülûk* adıyla bir siyasetnâme yazacak. Kardeşine bu suretle yardım edecektir. Fakat Dârâ'nın veziri, "Bu adam giderse bizim için fena olmaz. Yalnız, o söylediği kitapta kim bilir neler yazacak. Belki tenkit edecek, belki kendini akıllı göstererek, dolaylı olarak padişahhğa daha layık olduğunu ispata çalışacak. Bunu yazdırmak doğru değil. Eğer istifade edilecek şeyler yazacaksa, gelsin huzurumuzda söylesin" der. Ve vezirle aralarında şiddetli bir tartışma başlar. Vezir orada şiddet taraftarıdır. Merzbân tatlılığı tavsiye eder. Ve her ikisi de fikirlerini teyit ve tavzih için birçok hikâye anlatır. İşte bu kitap bundan husule gelmiştir. Acaba Merzbân bu kitabı yazdı mı? Rivayet yazdı diyor. Kitap da bundan bahseder. Kahraman odur. *Şehnâme*'de Keyhusrev'den bahsedilmiş gibi bunun da adı geçiyor. *Mukaddime*'de Merzban'ın yazdığı kaydı yoktur. Bu kitabı tabettiren Muhammed Kazvînî bundan şüphe etmiyor. Taberistan şivesinde yazdırılan şeyler de uydurma görünüyor. Belki bu eseri

tamamıyla başkası yazmıştır. Kitap 5. yüzyıldan sonra olduğuna göre, *Kelile ve Dimne* tercümesinden sonradır ve ihtimal sadece naziredir.

Başka bir *Kelile ve Dimne* naziresi daha vardır. *Ferâidü's-sülûk* adındadır. Ayasofya'da bir nüshası vardır. Yine Özbek b. Muhammed namına yazılan bu kitabın müellifi meçhuldür. *Merzbannâme*'den daha güzeldir. Bir Macar doğubilimci bunu neşretmiştir. Paris'te bir nüshasını bulmuştur.

Şu hale göre Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da bu şekilde üç *Kelile ve Dimne* naziresi vücuda gelmiş bulunuyor: *Ravzatü'l-ukûl* Konya'da, *Merzbannâme* Tebriz'de ve *Ferâidü's-sülûk*. Bunlar hep birbirine benzer. Bilhassa üslup bakımından aynı gibidir. Hepsinde bir manayı iki şekilde ifade etmek, birtakım sıfatlar ve beyitler koymak usulü vesaire aynıdır. Anlaşılan 6. yüzyılda bu çeşit nazireler moda olmuştur.

2.*Sindbâdnâme*

Bu da Hint asıllı bir kitaptır. Aslı Hintçe'dir. Kitabı bir çerçeve hikâye içinde 14 muhtelif hikâye teşkil eder. Mesûdî ve Hamza-i Isfahanî bunun Pehlevice'sinden bahseder. Maalesef elimize gelmemiştir. Bu Pehlevice nüshanın Aban el-Lâhikî tarafından nazmen Arapça'ya çevrildiğini biliyoruz. Fakat kaybolmuştur. Yine hicri 2. yüzyılda Musa el-Kisrevî tarafından Arapça yapılan tercüme de meydanda yoktur. Kilisli Rifat Bey İstanbul'da bir nüsha bulmuştur. Fakat bu nüsha acaba Musa'nın tercümesi mi, yoksa başka bir metin mi? Bilmiyoruz. (Ahmet Ateş Bey bunu travay olarak almıştır. Neticede *Sindbâdnâme* olup olmadığı ve yazanı anlaşılacaktır.)

Kaybolan Arapça tercüme de Süryanice'ye çevrilmiştir. Bu tercüme bize gelmiştir; fakat noksandır. İşte bu Rifat Bey'in nüshasıyla mukayese edilirse, Rifat Bey'in nüshasının mahiyeti anlaşılır. Bu Süryanice nüshadan Rum'da ya *Syntipas* adı ile tercüme edilmiş ve basılmıştır. Bize gelen ilk Farsça tercüme geçen sene arkadaşlarınıza vazife olarak verdiğim nüshadır. Mamafih diğer başka tercümeleri de vardır.

Ebu'l-Fevârisî Kanaverzî adlı bir zat Sâmânîler zamanında 4. yüzyılda bunu yeni Farsça'ya çevirmiştir. Taberistan'da Kanavers adlı bir köy bulamadım. Sicistan'ın cenubunda bir vilayet vardır ki merkezi Fenezber'dir. Acaba aslı bu mu? Sem'ânî'nin *Kitâbü'l-Ensâb*'ında Kanarz vardır. *Burhân-ı Kâtı*'da Fenaruz adı geçer. Semerkand'a yakınmış. Şarabıyla meşhurmuş. Bunlardan hangisi Kanaver'dir, belli değildir.

Bu tercüme kaybolmuştur. Azrakî (Selçuklular devrinin en eski şairi) bundan manzum bir tercüme, bir redaksiyon yapmıştır. Azrakî

527'de ölmüştür. Bunun oğlu Nişabur hükümdarı Doğanşah'tır; Küçük Selçuklulardandır.

6. yüzyılın ikinci yarısında mensur redaksiyonlar yapılmıştır. 1. Dekâik-i (Dakîkî-i) Mervezî tarafından yapılmıştır; fakat kaybolmuştur. 2. Bahaeddin Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Zahirî el-Kâtib'in yaptığı redaksiyondur ki bize gelmiştir. Bizim uğraştığımız tercüme budur. Bundan Süleymaniye'de, Fatih'te, bir de son günlerde Gündüz'ün Amasya'da bir nüshasını bulması üzerine bu kitabın üç nüshası mevcut bulunuyor. Amasya nüshası en eskisidir.

Ez-Zahirî el-Kâtib bu eserini Semerkand'da 5.-6. yüzyılda hüküm süren ilk hanlardan Alp Kutlu Bilge Ebu'l-Muzaffer Kılıç Tamgaç Han Arapça adıyla Ebu'l-Muzaffer Rükneddin Mesud b. Ali (1163-1178) namına yazmıştır.

Zahirî'nin *Sindbâdnâme*'den başka *A'râzu's-siyâse fî i'râzi'r-riyâse* adlı bir kitabı daha vardır. Avfî'nin *Lübâbu'l-elbâb*'ında bunun hakkında malumat vardır. Bundan sonra *Sindbâdnâme* muhtelif kitaplara sokulmuştur. Evvela Ziyâüddin-i Nahşebî'nin *Tûtînâme*'sine sokulmuştur. Ziyâüddin Tûtînâme'yi hicri 730'da yazmıştır. Bu kitapta 52 gecenin sergüzeşti anlatılıyor. Aslı Hintçe'dir. Sarı Abdullah Efendi ve Mahmed Kadiri tarafından ayrı ayrı Türkçe'ye çevrilmiştir. Bunda *Sindbadnâme* de vardır.

Bundan sonra *Sindbâdnâme, Binbir Gece*'ye geçmiştir. Yedinci ciltte de vardır. *Sindbâdnâme* de *Kelile ve Dimne* kadar hatta belki ondan daha fazla dile tercüme edilmiştir. Bunun hakkında da birçok etüt vardır. Chauvin'in sekizinci cildinde malumat vardır.

Sindbâdnâme'nin İçeriği

Bir padişahın bir oğlu olmuştur. Onu yetiştirmek ve terbiye etmekte güçlük çekerler. Sindbâd onun terbiyesini üzerine alır ve altı ayda ona her şeyi öğretmeyi taahhüt eder ve hakikaten ona devlet idaresinden zamanın bütün ilimlerine kadar her şeyi öğretir. Müddet bitince bir gün Sindbâd vaziyetin uğurlu olup olmadığını anlamak için yıldızlara bakar ve görür ki eğer çocuk bir hafta zarfında ilminden bir şey söyleyecek olursa, hem onun hem kendisinin başına büyük belalar gelecektir. Bunun için çocuğun yedi gün susması lazımdır. Çocuğa bunu anlatır ve kendisi ortadan kaybolur. Çocuk tabii huzurda bir şey söylemez. Padişah onu hareme hapsettirir; fakat burada başka bir bela ortaya çıkar. Padişahın cariyelerinden birisi çocuğa âşıktır. Onun nezaretini üzerine alır ve kendisini ona teslim etmek ister. Çocuk şiddetle reddedince, kızar, padişaha gidip iftira eder. "Çocuğun bana taarruz etti; bana malik

olmak istedi" der. Bunun üzerine padişah kızar ve onu öldürmek için emir verir. Lakin padişahın çok akıllı yedi veziri vardır. İşin içinde bilmedikleri şeyler olduğunu sezdiklerinden, bilahare padişahın yaptığına pişman olup kendilerini azarlamasından korkarlar. Onu her biri bir gün oyalamaya karar verirler ve hakikaten o günden sonra her vezir bir gün padişaha bir hikâye anlatır. İlk hikâye kadınların ahlâksızlıkları ve hileleri üzerine. İdam o gün kalır. Ertesi gün cariye tekrar gelir ve padişaha erkeklerin fenalıklarını anlatır. Bunun üzerine ikinci vezir gelir ve böylece yedi gün geçer. Müddet tamam olunca çocuk konuşur ve tabii her şey anlaşılır. Cariye cezalandırılır.

Sindbâdnâme'de bu esas çerçeve içinde birçok güzel hikâye vardır. Bunlardan çoğu uluslararası masallara geçmiştir. Mesela, Üç Hünerli Kardeş hikâyesi, sonra Ağlayan Köpek hikâyesi böyledir. Emil Volf bu Ağlayan Köpek masalı üzerine çalışmış, dünya edebiyatındaki muhtelif şekillerini göstermiş, motif üzerinde iyice işlemiştir. Sindbadnâme ortaçağda birçok şekil ve isim altında Avrupa'ya geçmiş ve orada uzun müddet okunmuştur.

İskendernâme

Anadolu'yu, Suriye ve İran'ı, Mısır'ı kısa bir zamanda fethederek o zamanki âlemi elde eden ve genç yaşında ölen İskender'in tarihi kendinden sonra gelen nesillere büyük bir etki bırakmıştır. Az zamanda hakkında menkıbevi ve mübalağalı sergüzeştler teşekkül etmiştir.

İskender fetihlerinde büyük muvaffakiyetler kazandığı için herkes onda siyasi hikmetin had gayesini buluyor. Dünyayı fetih sırrına malik olduğunu sanıyordu. Bundan dolayı siyaset âlemi, ordunun düzenlenmesi ve strateji hakkında yazılan birçok kitap ve risaleyi kendisine veya veziri zannedilen Aristo'ya izafe etmiştir. Bu çeşit risalelerden birçoğu Arapça'dan Latince'ye, Latince'den Arapça'ya tercüme edilmiştir.

İskender'in tarihi, yaşam öyküsü yerine menkıbevî hayatı geçirmiştir. Bunlara *Pseudo Callisthenes* denir. Yani bu kitap yanlış olarak

İskender'e atfedilir. Halbuki İskender romanı Ptoleme zamanında başlar. Bize gelen şekli çok karışık unsurlar ihtiva eder. Vakalar hiç de mahirane olmayan bir tarzda karmakarışık birbirine bağlanmıştır. Romanın iki üç varyantı vardır. Bir defa, bir halk varyantı vardır ki her nâşir buraya yeni bir unsur ekler veya eskilerin bir kısmını çıkarır. Hülasa, eser çok karışıktır.

Yunan P. Callisthenes takriben miladi 300 senesine aittir. Bunun enkazı ve eserlerini ondan sonra yazılan kitaplarda buluruz. Yunanca şeklin üç redaksiyonu vardır. Bunlardan α redaksiyonu en eskisi, en salih ve ilaveleri az olanıdır. β ise kısmen salihtir. γ redaksiyonunda çok ilaveler vardır.

α Redaksiyonu:

İskender'in babası hakkında Yunanlarda üç muhtelif fikir vardır. Bunlardan en tabiisi Philippos'tur (At seven) ki tarihidir. Araplarda bunun tahrip edilmiş şekli Filkos'tur. Nizamî'de de böyledir.

Diğer rivayet Zevs olmasıdır. Zevs bir ziya şeklinde annesine yaklaşmış ve ondan İskender olmuştur. Bu suretle İskender Zevs'in oğludur. Annesinin adı Olympos'tur. Büyük kahramanların neseplerinin Allah'a bağlanması eski zamanda, bilhassa Yunanlarda sık rastlanan bir şeydir. Herzfeld'e göre İskender'in bu dünyaya geliş tarzı İran'ın ikinci büyük fatihi Cengiz'e naklolunmuştur. Cengiz'in büyükbabası Buduntchar böyle doğmuştur. Buduntchar'ın annesi Alangova'dır. Herzfeld'e göre Alangova kelimesi Olympos'un tahrif edilmiş şeklidir. Bu mesele hakkında makalesi: *Der Islam*, VI/316-327. Alangua.

Üçüncü rivayete göre İskender'in babası Mısır'ın son padişahı Nektanebus'tur. Bu rivayet herhalde Mısır'da doğmuştur. Mısırlıların onurunu kurtarmaya çalışıyor. Aynı zamanda bu rivayet ikinciye bağlıdır. Çünkü Mısır'da Zevs-Amun diye bir ilah vardır. Yunan ilahları Mısır'a gelince Mısır'dakilerle bir zannedilmişlerdir. Amun koç demektir. Zevs-Amun iki boynuzlu koç şeklinde bir ilahtır. İskender İran'ı zapt etmeden evvel Mısır'a gelmiş ve Zevs-Amun'un kendi babası olduğunu propaganda etmiştir. İskender'in Zülkarneyn olması belki buraya bağlıdır. Bu rivayet İskender'i yarı ilah yapıyor.

Bir başka rivayet de şöyledir: Kısmen α ile γ birleştirir. Phylipos'un hiç oğlu olmamaktadır. Olympos bundan dolayı kocasının kendisinden soğumasını istemiyor ve bundan korkuyor. Bir sihirbaz kadın ona yardım ediyor ve diyor ki: "Mısır'dan gelen Nektanebus adlı bir sihirbaz buna çare bulacaktır." Kendini bir defa da ona gösterir. Nektanebus Yunanistan'a geldiği zaman Olympos'u görmüş ve sevmiştir. Konuşun-

ca der ki: "İlah Zevs-Amun yarın gelecek ve sana çocuk yapacaktır." Ve ertesi gün kendisi Zevs-Amun kıyafetine girer, dokuz ay sonra İskender doğar.

Bu hususta bir de İran rivayeti vardır. Buna göre; son Dârâ'dan evvelki Dârâ Phylipos'un kızıyla evlenir. Fakat bir gece sonra kızın ağzı koktuğu için geri gönderir. Halbuki kız ondan gebe kalmış ve İskender'i doğurmuştur. Şu hale göre Birinci Dârâ İskender'in babasıdır. İkincisiyse İskender'in kardeşi oluyor. Bu suretle İran bir yabancı değil, yine bir İranlı tarafından zapt edilmiştir. İskender çocukluğunda birçok fevkaladelikler yapar. Daha on dört yaşındayken hiç kimsenin zapt edemediği bir ata biner. Ermenistan papazlarından birisi babasına karşı isyan ettiği zaman İskender onu cezalandırır. Annesini biri kaçırmıştır, onu getirir. Babası ölünce önce Roma'ya ve oradan Mısır'a gider. Mısır'da Zevs Amun mabedinde ona genç yaşında öleceği haber verilir. İskenderiye şehrini kurduktan sonra Suriye'yi fetheder. Sur'u fethedince, ahalisi kaçıp Dârâ'ya haber verir, "Yakında buraya gelecek" derler. Bu suretle İskender'le Dârâ arasında tahkiramiz mektuplaşmalar başlar. Dârâ İskender'den haraç ister, bin altın yumurta ister. İskender haberi getiren elçiye, "Bunu yumurtlayan tavuk uçtu" der. Bunun üzerine Dârâ İskender'e bir değnekten at ile buğday dolu bir torba gönderir. Bununla, "Sen daha çocuksun ve benim askerlerim bu torbadaki buğday kadar sayısızdır" demek istiyormuş. İskender de, "Bu değnekle senin başına vuracağım" der ve buğdayları tavuklara yedirir. Böylece, "Senin askerlerini mahvedeceğim!" demiş olur. Bundan sonra İskender Yunanistan'a döner, orayı zapt eder, Atina'yı alır, Anadolu'ya geçer ve İran'a hücum eder.

Burada küçük bir hikâye vardır ki başka yerlerde naklolunmuştur. Hatta Dördüncü Murat zamanında Genç Osman'a naklolunmuştur. Sözde İskender İran'a hücum etmeden önce, bir sefir gibi Dârâ'nın yanına gider, düşman karargâhına girer. Bu motif birçok siyasi-tarihi romanlara geçmiştir. Savaşta Dârâ mağlup olur, kaçar. İki satrap tarafından yakalanır. İskender onu can çekişirken bulur. Dârâ ona der ki: "Anneme bak ve kızım Roxane (Ruşende) ile evlen." İskender evlenir.

Buraya kadar anlattıklarım bundan sonra gelen α'da yoktur. Burada İskender'in annesine bir mektubu zikredilir. Kitabın üçüncü kısmında İskender bütün İran'ı fethettikten sonra Hindistan'a gider. Çünkü onun meliki Kyros Dârâ'ya yardım vaat etmiştir. Fillerle mücadele etmek için bakır heykeller yapar, içlerine ateş koyarlar. Filler onları insan zannederek tutmak isteyince hortumları yanar ve muharebeden aciz kalırlar. Bundan sonra İskender Melik Porus ile tek başına mücadele eder;

onu öldürür, Hindistan'a girer. Hint'te birçok çıplak yaşayan filozofa rastlar. Bunlara *Gymnosophite* derler. İskender bunlarla felsefe meselesini konuşur. Bu konuşmalar felsefe tarihi için ehemmiyetlidir. Mesela felsefeci, İskender'e "Bizimle savaşmak gerekli değildir. Bizim hikmetimiz kılıçla fetholunmaz" der. İskender, "Ben sizinle savaşmayacağım, size iyilik edeceğim. Mesela sen benden bir şey iste" diye cevap verir. Felsefeci, "Bize ölmezlik ver!" der. O zaman İskender, "Ben bundan acizim" der.

Bundan sonra İskender gayet garip memleketler görür. Çok güç gidilen yüksekliklerden ilerler, nehirlerinde suaygırı, akrepleri kol kadar büyük olan memlekete gelir. Burada yabani domuz dişleri iki metredir. Sonra altı kollu orman insanlarına rastlar. Öyle bir ormana rastlar ki ağaçları öğleye kadar büyümekte, öğleden sonra küçülmektedir. Hülasa, acayip mahluklarla dolu bir iklime varır.

Acayip mahluk romanları, İskender romanına bağlıdır. İslamda Muhammed Kazvinî'nin *Acâibü'l-mahlûkât*'ı meşhurdur. Bunların minyatürleri yapılır, tasvir edilir. Kazvinî'nin eserleri son hicri 600 sıralarında yazılmıştır. Bunların minyatürlü nüshaları çoktur. Fatih'te birkaç nüsha vardır.

Sonra bir ağaca rastlar. Bunun üstünde bir "ferr" vardır. Bu Anka'dır. Nihayet "Mandakis" adlı melikesi bulunan bir memlekete gelirler. Melike bir ressama gizlice İskender'in resmini yaptırır. Bu melikenin Kandanles adlı bir oğlu vardır ki düşmanlar karısını kaçırmıştır. İskender'in veziri Ptolemeos'a gelip şikâyet eder. "Karımı düşmanlarınız kaçırdı" der: "Onu kurtarınız!" Vezir tahta oturur ve İskender'e Cantigones adıyla hitap ederek kadını kurtarmasını emreder. İskender gider. Çocuğun karısını kaçıran adamın şehrini tahrip eder ve kadını kurtarır. Bunun üzerine çocuk çok sevinir. "Gel, seni anneme takdim edeyim" der. İskender melikenin kasrına gider. Melike onu resminden tanıdığı halde bir şey yapmaz. Onu evin en gizli yerine götürür. Çünkü Kandavalus'un İskender'e dargın olan bir kardeşi vardır. Çünkü o Porus'un damadıydı. Melike bunu İskender'e haber verir. İskender bir çare bulup kaçmaya muvaffak olur. Bu epizot hikâyeye iyi bağlanmamıştır. Kandavalus İskender'i bir mağaraya götürür. Orada ilahlar vardır. İskender ne vakit öleceğini sorar. İlahlar cevap verirler.

İskender ondan sonra Amazonlar memleketine gelir. Nihayet Babil'e gelir ve orada köleleri tarafından zehirlenir; 33 yaşındayken ölür.

Şimdi Olympos'a yazılan meşhur mektuba gelelim. Bu mektup fasıl II, 23-43'tedir. İskender gayri meskûn memleketleri görmek ister. Altı aylık azıkla yola çıkar, birçok garip yer, acayip mahlukat görür. Üç gün

kum, üç gün su akan bir nehre gelir; bunu çıkar, buradan başka bir âlem başlamaktadır. Kısa boylu adamlar memleketine gelir. Bunların boyları bir buçuk arşındır; fenalık yapmazlar. Nihayet kılavuzların bildiği son diyarlara gelir. Artık bundan sonra karanlıklar ülkesi başlar. İskender âlemin sonunu merak etmektedir. Vardığı karanlıklar ülkesinde daha ileride bir denize rastlar. Dibini görmek ister, cam bir fıçıyla dibe kadar iner ve orada birçok tuhaf şey görür ve buradan saadet ülkesine geçer.

Yunanlılara göre dünyanın bir tarafında daimi gençlik olan mesut bir diyar vardır. Fakat karanlıklar ülkesine geldiğini söylüyor. Bu saadet diyarı acaba bu karanlıklar ülkesinde midir? Bilmiyoruz... Sonra karanlıklar ülkesine girmek ister. Mektubun bir kısmına göre, İskender bu memlekete girmiştir. Karanlıklar ülkesine vardığı zaman sol tarafa giden bir yol görür. Güneş olmadığı için zaman tayin edilemez. Korkarlar ve gittikleri mesafeyi iple ölçecekleri için geri dönerler. İskender, "Yanımda gençler bulunsun, yollar meşakkatlidir" der ve bu gençlerle beraber sağ taraftaki yola gider. Fakat yolu bulamazlar. O zaman İskender, "Keşke bir ihtiyar olsaydı, ona sorardık" der. Halbuki onunla beraber gizlice bir ihtiyar da gelmiştir. Bu ihtiyar nasihat verir, meseleyi kısraklarla halleder. (Dördüncü Murat Bağdat'ı fethetmek için, bıyığı olanları almak istememişti.) "Kısrakların yavrularını burada bırakalım, kendilerini yanımızda götürelim. Hem onlara bineriz hem dönmek icap ederse, onlar kokuyla burayı bulurlar" der. Böyle yaparlar ve karanlıkta ilerlerler. Nihayet bir çeşmeye varır ki bu çeşme şimşek gibi parlaktır. İskender acıkmıştır. Aşçısı Andreas'a yemek pişirmesini söyler. Aşçı yanındaki kuru bir torik balığını alır, çeşmede yıkamak ister; balık birden canlanır ve aşçının elinden kaçar. Aşçı bu sudan içer; kimseye söylemeden bu sudan bir şişeye koyar ve yanına alır. İskender ilerler; insan yüzlü kuşlara rastlar. Bunlar ona, "Dön" derler: "Sen harissin, mesutlar memleketine giremeyeceksin!" derler. İhtiyar, "Karanlıklar ülkesinde yolda bulacaklarınızı cebinize alın!" demişti. Öyle yaparlar; yolda alınanlar hep mücevherdir.

İskender balığın canlanmasını duyduğu zaman çok kızar ve Andreas'ı kamçılar. Lakin o ölmez olmuştur ve hatta İskender'in kızkardeşi Nerecis'i sevdiği için, şişedeki suyu gösterir. Vermek vaadiyle kandırmıştır. İskender bunu işitince büsbütün kızar, kızı kovar. Kız da çöle gider. Ölmez olduğu için Nerecis adlı iblis olur.

Andreas'a gelince, o başına bir değirmen taşı bağlanarak denize atılır. Andreas deniz iblisi olur ve atıldığı deniz adına izafetle Andriatik Denizi adını alır. Gerek Nerecis, gerek Andreas çok elim ve acıklı bir hayat geçirmektedir. Bu mektup γ redaksiyonunda tamamdır.

Bir şey unuttuk: İskender bir aralık göğe yükselmek ister. Kuşlar onu göğe yükseltir. İskender yeri küçük bir şekilde görür. Etrafında yılan gibi bir şey vardır. Bu denizlerdir.

Aslında bu hikâyeler çok karışıktır, tertipsizdir. Anlaşılıyor ki Âb-ı hayvân hikâyesi bu parçada değildir. Çünkü İskender ona tesadüfen rastlıyor. Yani o kitabın uzvi bir parçası değil, olsa da olur. Halbuki romanın en esaslı bir unsuru olmalıdır. İskender dünyayı zapt ederek beşeriyeti aşmak ve ölmez olmak isteyebilirdi. Dünyaya hâkim olduktan sonra, bu ölmezliği aramaya çıkabilirdi. Sonunda bunu başkası bulur. Fakat o da mesut olamazdı. Bu şekilde külli bir çerçeve romana daha iyi gelirdi. Halbuki böyle değildir. Romanda İskender ölmezlik değil, bilmek istiyor. Onu tahrik eden âmil her şeyi görmek, bilmek, öğrenmek arzusudur. Denize iniyor, çıkıyor, dünyanın sonunu araştırıyor, hep bunun için. Romana üçüncü bir motif karışmıştır. Mesutlar memleketine girmek. Bu ayrı bir hikâyedir. Bu suretle romanda her şeyi bilmek, ölmezlik istemek ve mesutlar diyarına girmek motifleri birbirine karıştırılmıştır. Birincisi İskender'in büyüklüğünü göstermek istiyor. Diğerleri sıhhat ve saadet meseleleridir.

Âb-ı Hayvân Hikâyesi

Bu hikâye müstakildir. İskender âlemi terk ettikten sonra bir de ölmezlik istiyordu. Karanlıklar ülkesinde bir çeşme vardı; suyu ölmezlik veriyordu. İskender gençlerle beraber, çok çeşmeli bir memlekete gider. Hangi çeşme olduğunu bilemezler. Çünkü tayin için çare bulamazlar. İskender'in aşçısı yemek pişirirken bunu keşfeder; girer, banyo yapar, ölmez olur. Lakin kendisi bundan haberdar değildir. Oradan döndükten sonra aşçı bu hikâyeyi anlatır. İskender kızar ve onu denize attırır. Aşçı deniz iblisi haline gelir. Bu kıssadan bir hisse, en büyük adamlar bile ölmez olamazlar; bu olsa bile saadet vermez.

Bu hikâyenin aslını müstakil olarak bulmuşlardır. Hikâye tamamen başka bir şahsiyete bağlıdır. Glaukos (yeşil) isminde bir balıkçı vardı. O bir gün ölü balıklardan birisinin bir ota değerek canlandığını görür. Kendisi de o ottan yer ve bir şeytan olur. Ölmezlik onun için bir lanettir. Her sene dağları, uçurumları, ah ah ederek dolaşır, bu ölmezlikten kurtulmak ister. İşte bu Glaukos hikâyesi İskender romanına sokulmuştur. Zaten bu romanın bir toplama olduğunu söylemiştik.

Mesutlar Ülkesine Girmek

Bu da ayrı bir şekilde bulunmuştur. Yahudilerin, Talmutların, Süryanilerin kitabında vardır. Cennet Yahudice ve İslamca mesutlar memleketinin ismidir. İskender bütün dünyayı fethettikten sonra bir gün cenneti de fethetmek ister. Cennetin kapısına gelir ve "Bana haraç verin!" der. Onlar "Pekiyi!" derler ve kapıdaki delikten bir küçük taş verirler. Bu taş göze benzemektedir ve bir terazinin tepesine konduğu zaman öbür taraftaki her şeyi çeker. Bütün altınlardan ağır gelir. Ancak biraz toprak ondan ağır gelebilir. Bunun manası şudur: İnsan haristir ve bu hırsı hiçbir şey söndüremez. Fakat insan ölünce her şey mahvolur, ölüm bütün arzulara nihayet verir. Bir avuç toprak her şeye üstün bir hale gelir. Bunu gören İskender teşebbüs ve fetihlerinden vazgeçer.

Bu lejandın en eski şekli Talmut'ta vardır ve İskender romanının Doğu rivayetlerinin hepsinde bulunur. Buna Arapça bir darbımesel, belki de bir hadis bağlıdır:

Lâ yemle'u ayne'bni âdeme ille't-turâb
[İnsanoğlunun gözünü ancak toprak doyurur.]

Richard Hartman'ın bu hikâye hakkında bir makalesi vardır.

Âb-ı Hayvân Meselesi

Bunun Kuran'da bir yansıması vardır, (Kehf Sûresi, 59-63) "Musa hizmetçisine, 'Ben denizlerin içtima ettiği yere varmayınca dinlenmeyeceğim' dedi. Fakat oraya vardıkları zaman, balığı unuttular ve balık bir yeraltı kanalından denize kaçmıştı. Epeyi daha gittikten sonra Musa hizmetçisine, 'Yemeğimizi yap' dedi. Hizmetçi, 'Gördün mü başımıza geleni? Kayaya sığındığım zaman balığı unuttum. Bunu şeytan unutturdu' dedi. O zaman Musa, 'İşte istediğiniz oydu' dedi ve geri döndüler." Bunun bu meseleye ait olduğunu ilk gören Nöldeke'dir.

Bu ayetten sonra Kuran'da başka bir mesele geliyor. Musa'nın maksadı ölmezlik değildir. Herhalde açıklık yoktur. Mecma'ül-bahreyn'de bir adam vardır. Musa ile beraber yola çıktı. Bu adam Musa'dan akıllı olduğunu ispat eder, marifetler yapar, gemileri deler batırır. Yıkılan duvarları düzeltir. Müfessirlere göre bu adamın ismi Hızır'dır. Hızır ölmez bir peygamberdir. Denizde ve karada yolunu şaşırmış Müslümanlara yardım eder. İskender'in aşçısı ile Hızır arasında münasebet olsa gerek. Taberî diyor ki: "Hızır İskender'in veziriydi. Âb-ı hayvanı bulup ölmez

oldu." Aşçılık bir peygambere yakışmayacağı için, belki burada vezir yapılmıştır. İbn-i Abbas, meşhur müfessir diyor ki: "Musa'nın hizmetçisi ölmezlik suyundan içti, ölmez oldu ve denize gönderildi." Anlaşılıyor ki Musa'nın hizmetçisi olarak gösterilen, Hızır'dır ve daha deniyor ki Musa'nın aradığı Mecmaü'l-bahreyn'dir. Demek ki Kuran'dakiler İskender romanındakilere tekabül ediyor. Hızır yeşil demektir. Glaukos da yeşil demektir. İkisi de denize atılır ve deniz şeytanı olur. Demek Glaukos hikâyesi Doğu'da müstakilen tanınmamıştır:

Glaukos
Andreas Hızır
Hızır'ın Hizmetçisi

İskender romanında Andreas geçer ve Doğu'da ancak bu roman vasıtasıyla o bilinmişti.

İskender romanının Doğu rivayetleri kaybolmuştur. Pehlevice'si yoktur. Süryanice'si vardır. Onda bu rivayet yoktur. Bu motifin menşeini takip çok müşküldür. Doğu'da bir de Hızır'la beraber İlyas'tan bahsolunur. İlyas ateşten bir arabaya binerek göğe yükseldi.

Hızır Yunanlılarda bir deniz şeytanı olmuştu. İslamlarda deniz işleri vekilidir. Halbuki İlyas kara işleri vekilidir. Hızır İlyas bazen bir şahıs olarak gösterilir ve bayramlar yapılır. Suriye'de bu isimde makamlar vardır. Orada dualar yapılır, adaklar adanır.

Şimdi bütün bunları toplayacak olursak şöyle diyebiliriz: Hızır İslam öncesi bir şahsiyettir. Adı deniz şeytanı Glaukos'tur. Bu motif İskender romanına sokulur. Roman Arapça'ya tercüme edilince buradan Hızır alındı, İslamlaştırıldı. Kuran'da bu tamamen ayrılmıştır. İskender yerine Musa, Hızır yerine adı söylenmeyen bir adam geçti. İslam ananesinde Hızır bazen ayrı, bazen İlyas ile beraber gösterilir. İslamlarda Hızır'ı İskender'in veziri olarak gösteren rivayet de vardır ve "Hızır denizcilerin yardımcısıdır" deniyor. *Heft Peyker*'deki Mahan hikâyesinde bir çocuk çölde yolunu şaşırır ve cinler tarafından aldatılır. Fakat dua eder, Hızır gelir, evine götürür.

(Harb-i Umumide ben karargâh-ı umumide zabittim. Basra istihbarat zabitinden bir telgraf aldım. Burada deniyor ki bir ihtiyar kadın buğday öğütmek için değirmene gidiyor. Yolda merkep kapaklanmış, torba yere düşmüş. Kadın onu kaldıramadığı için Allah'a dua eder. O zaman yeşil elbiseli bir zat gözükür, ona yardım eder ve der ki: "Torbayı aç, bak, içinde un vardır." Kadın bakar; hakikaten un var. O zaman kadın, "Sen Hızırsın", demiş. "Şu halde söyle; savaş ne zaman bitecek?" Hızır,

"Üç ay sonra" demiş. Kadın işaret istemiş. Kadının elleri tutulmuş ve üç ay sonra savaş bitmiş ve elleri açılmış.)

İskender romanı Pehlevice'ye 6. yüzyıl ortası veya sonlarında çevrildi. Bu Pehlevice'den Süryanice'ye ve Arapça'ya çeviriler yapılmıştır. Nizamî, "Ben muhtelif kitaplar gördüm; bunlardan ayrı ayrı şeyler aldım" diyor. Nizamî âb-ı hayvan hikâyesini dört yerde zikrediyor ve her birini Yunanca'dan, Arapça'dan vesaireden aldım diyor. Yeni Fars edebiyatında İskender romanı etkisi Firdevsî'de görülüyor. Bunlara halk rivayetleri de girmiş olduğundan unsurlar karışmıştır.

Daha sonrakiler Nizamî'yi taklit etmişlerdir. Mesela Husrev-i Dihlevî, Câmiî böyledir.

Ahmedî'nin yazdığı Firdevsî'ninkine yakındır.

İskendernâme için Bibliyografi:

Nöldeke, *Beiträge zer Geschichte des Alexandrromans*, 1890 Spiegel, Die Alexandrsage legenden Orientalen.

Friedländer, *Die chadirlegende und der Alexandrroman*, 1913.

A.S. 3003-3004 (İskenderiye Tarihi diye yazılı).

Bunlar Taberî, Firdevsî, Nizamî ve İbn-i Bâbe'ye bakmışlardır. Arapça'sıyla meşgul olmamışlardır. Halbuki Ayasofya'da bir nüsha vardır; bunu kimse bilmiyordu. Tetkik edilmemiştir. İskender Arap ve İran edebiyatında Zülkarneyn lakabını taşıyordu.

Arap edebiyatında bu isimde iki şahıs vardır. Birisi İskender, diğeriyse Yemen padişahlarından birisi ki buna Tubba' denir. Bu adam İslam öncesi Seba'da hâkimmiş. (Yemen hakkında İslamiyette yazılan kitaplar güvenilir değildir.) Yemenliler her şeyi kendilerinden gelir zannederlerdi. Hatta Yemenliden büyük yalancı olmaz derlerdi. Ve Yemen krallarının adları "zû" ile başlardı. Belki bundan dolayı Zülkarneyn'in başında da bir "zû" olduğunu görünce onu kendilerinden saymışlar, kendilerine mal etmişlerdir.

İskender'e Zülkarneyn lakabının verilmesi şundandır: 2. yüzyılda yazılan bir kitapta deniyor ki İskender Allah'a hitap etti: "Yarab, bana boynuzlar ver de koçlar gibi dünyaya vurayım!" Bu boynuzlar mecazidir. Mamafih bir de İskender'in Jüpiter Amon'un oğlu olması rivayeti, bu "boynuzlu" lakabını ona taktırmış olabilir. Çünkü bu ilah iki boynuzluydu. Yunan rivayetlerinde de Zülkarneyn yoktur.

Yecuc ve Mecuc

Bu da İslam öncesi bir şeydir. Yahudi eskatologyasında mevcuttur. Burada âlemin kuzeyinde olan iki milletten bahsolunur. Adları Gog ve Magog'dur. Bunlar kıyamette kalkacak, batıya doğru yürüyerek dünyayı harap edecek; fakat neticede kendileri de mahvolacaklardır. (Deccal'in görünmesi gibi bu da kıyamet alametlerindendir.) İskender romanının Süryani rivayetindeki daha doğru *recension*'larında ve Kehf Suresi'nde, "Böyle bir rivayet îrâd etti" sözüyle bu rivayetler yazılır. Her müellif bir adamın ağzından bir vaka hakkında izahat vermeye başlıyor. (Kitaplardaki farklı rivayetlere *variante* denir. *Recension* ise yazılmış bir kitabın başka bir müellif tarafından değiştirilerek alınmasına denir.) Bu rivayette şöyle deniyor: Kuzeyde bir millet vardır, Yecuc ve Mecuc. İskender'den bunlara karşı bir set çekilmesi rica ediliyor. İskender çekiyor. Kuran'da da deniliyor ki: Yecuc ve Mecucler bu seddi her gün deler; fakat akşamleyin kapanırdı. Kıyamette tamamıyla delecek ve dünyaya yayılacaklardır. Bu set Çin Seddi olsa gerek. Batıya bu meşhur setten efsanevi bir haber gelmiş ve ilkel kavimler ona böyle bir mana vermiş olacaklar, diye bir fikir ileri süren De Goe'dir (*İslam Ansiklopedisi*).

Son Destani Eserler
Binbir Gece Masalları

Doğu'nun en meşhur kitabıdır. Avrupalılar Doğu'yu bu kitapla tasavvur ederler. Hemen her dile çevrilmiş olan bu kitap, 18. yüzyılın başlangıcında önce Fransa'ya geldi ve oradan Avrupa'ya yayıldı. Bu kitabı ilk Avrupa'ya tanıtan Arapça bilen bir edip olan Galland'dır. Bu kitabı tercüme etmiş, 1704'te Paris'te neşretmiştir. Galland sefaret kâtibi olarak Doğu'yu gezmişti. Ona Şam'da dört ciltlik bir kitap göndermişler. Bu en eski ve en kıymetli *Binbir Gece*'dir. Tercümesi biraz Avrupa zevkine göre tadil edilmiştir ve on iki küçük cilt olarak neşretilmiştir. İlk iki ciltte hikâye başları vardır. İkinci ciltten sonra bu fıkra başları kalkıyor, birkaç edip bu fıkrayı beğenmemiş, romantizmin etkisiyle ilerleyen Doğu araştırmaları önceleri hor görülen bu kitap hakkında da tetkikat yapılmasına sebep olmuştur.

Arapça metin ilk defa Kalküta'da 1814-1816'da basıldı. 200 geceyi ihtiva ediyordu. Mısır'dan gelen bir nüsha üzerine Kalküta'da 1830-1842'de basılmıştır ve bin gece tamdır. Bunu Macnoghten adlı bir İngiliz neşretmiştir. İlk basımı da bir İngilizle beraber bir Doğulu yapmıştır.

Üçüncü olarak 1835'te Muhammed Ali tarafından tesis edilen Bulak Matbaası'nda basılmıştır. Bin gece tamdır. Bundan sonra 1825-43'te Habicht ve Fleischer tarafından Almanya'da Breslau'da basılmıştır. Bunun bir Tunus nüshasına göre basıldığı söyleniyorsa da yanlıştır. Bu basım bir toplamadır; iyi bir basım değildir.

Nihayet Beyrut'ta Yahudilerin bastığı bir nüsha vardır ki burada açık hikâyeler kaldırılmıştır. Yeni basmalarsa, bu eski basmaların taklididir. Yazmalardan en güzeli Galland'ın nüshasıdır. Amerikalı MacDonald onu basmak istiyormuş.

Alaeddin ve Sihirli Lambası, Ali Baba ve Kırk Haramiler Doğu basımlarında yoktur. *Ali Baba*'nın yazmasını Oxford'da Amerikalı MacDonald bulmuştur. *Binbir Gece* üzerine birçok doğubilimci tetkikat yapmıştır. Mesela Zotenberg, Chauvin, Oestrup (Felemenk), Horovitz (bu zat *Binbir Gece*'deki beyitlerin sahiplerini aramış ve ekserisinin Ebû Nüvâs'a ait olduğunu bulmuştur. Hikâyelerin nasıl vücuda geldiğine dair de bir makale yazmıştır).

İlmi bir tercüme iki kişi tarafından yapılmıştır: 1. Lane tarafından yapılan tercümedir. Mısır'da bulunmuş olan bu adamın Arapça-İngilizce bir lügati de vardır. 2. Littman tarafından Kalküta basımına göre Almanca'ya çevrilmiştir. 3. Tauer de İstanbul kütüphanelerinde çalışarak Çekçe'ye çevirmiştir.

Telif Tarihi

Birinci yazma, en eski olan Galland yazması hicri 934'te (miladi 1536) yazılmıştır. Fakat bu istinsah tarihidir. Kitabın içindeki hikâyeleri, bunlarda birkaç *terminus post quen* vardır. Mesela bir Kambur hikâyesi muhakkak Bağdat'ın sükûtundan sonra yazılmıştır. (Bağdat Yahudiler tarafından fethedildi.) Nureddin ve Bedreddin hikâyesindeki kayıtlar da Melik Zahîrüddin Baybars (658-676) zamanında yazılmış olduğunu gösteriyor. Mısır topografyasına ait bazı bina isimleri vardır ki bunlara nazaran 745'ten sonra yazılmış olmalıdır. Mesela bir camiden bahseder ki 745'ten sonra yapılmıştır. Herhalde 800 tarihlerinde Memlûkler zamanında ve Mısır'da yazılmış olmalıdır.

İkinci yazma, 200 hikâyeyi ihtiva eden Kalküta basımının esasını teşkil ediyor. Bu yazma 1794'te mevcuttu. Zira bu tarihte Halep vilayetinin tabii coğrafyası ve tabiatı hakkında yazmış olan patrik Russel bu kitabında bu yazmayı tarif ediyor. Markuart birinci Kalküta basımının bu nüshadan alındığını ispat etmiştir. Bundan başka bütün basmaların (II Kalküta, Bulak ve taklitlerini) esası kaybolmuş bir redaksiyondan

alınmıştır. Bu yazmayı adı meçhul bir şeyh Mısır'da yazmıştır. Bunu Zotenberg ispat etmiştir. Bütün bunlardan şunu çıkarabiliriz ki Galland metni 16. yüzyıla ve ondan sonrakilerse 18. yüzyıla aittir.

Binbir Gece'de bir çerçeve hikâyesi vardır. Şehrazad her gece hikâye söyler. Fakat çerçevesiz Arap kitapları vardır ki bunlar daha eskidir. Bunlardan bir tanesini Ayasofya'da ben buldum. Bu kitap büyüktür ve içinde 16 masal vardır. Halbuki başındaki mukaddimede 42 tane olduğu yazılıdır. Bu nüshanın ikinci cildini bulamadım. Bu kitap, Arapça'da *Binbir Gece* şeklinde en eski hikâyeleri ihtiva eden en eski kitaptır. İçinde *Binbir Gece*'den dört hikâye vardır. Nüsha tarihsizdir. Fakat kitabın şeklinden ve yazısından tahminen hicri 8. ve 9. yüzyıllara aittir. *Binbir Gece*'den bazı hikâyeler eski edep kitaplarında vardır. Eğer benim bulduğum eser 700'lerde falan yazılmışsa, 8. yüzyılda *Binbir Gece*'ye ait birkaç hikâye mevcut olduğunu biliyoruz demektir.

Binbir Gece'nin eskiliğini tayin için maziye bakalım. En eski kayıt Hammer tarafından bulunmuştur. Mes'ûdî *Mürûcüzzeheb*'inde –ki 947'de yazılmıştır– diyor ki: Bir kitap var. Hep efsane. Bu kitap Farsça'dan çevrilmiştir. Halk bu kitaba *Binbir Gece* diyor. Bu kitapta padişah, vezir ve vezirin kızı ve dadısından bahsolunmaktadır.

İbn-i Nedim *el-Fihrist*'inde (590'da yazılmıştır. Şehit Ali Paşa'da bunun çok eski bir nüshasını buldum; fakat yalnız ikinci cildi. Birinci kısım Londra'da bulunmuştur. Bugün *Devlet Matbaası*'nda basılmaktadır.) diyor ki: "İlk hikâye kitaplarını yazan Acemlerdir. Filhakika destan yazmak ruhu İranlılarda vardır. Bu destanlar sonradan Arapça'ya çevrilmiş ve süslenmiştir. Bunların eskisi *Hezâr Efsane*'dir. Telifinin sebebi şuydu: Eski padişahlardan birisinin bir âdeti vardı. Her gece yanına bir kadın alır ve sabahleyin başını vurdururdu. Bir gün Şehrazad isminde bir kızla evlendi. Bu zeki bir kızdı. Padişaha her gece bir masal söylediğinden sonu ertesi gece gelecekti ve padişah onun başını kestirmedi. Böylece Şehrazad bin gece ölümden kurtulmaya muvaffak oldu. Çocuğu oldu, padişah o fena âdetinden vazgeçti. Bu padişahın bir de hizmetçisi vardı, Dünyazad isimli. Bu kitap Behmen'in kızı Huma için yazılmıştır. Keyânî padişahları arasında bir Humay vardı."

Sonradan ilave ediyor: "Ben bu kitaptan birçok yazma gördüm. Bu kitap saçmadır, safsata doludur ve *Kitâbülvüzerâ* sahibi Çehşiyârî bir kitap yazmaya başladı. Rumlardan, Araplardan, Acemlerden bin hikâye topladı; bunları zamanın meddahlarından topladı. Bunlar güzel hikâye kitaplarıydı. Bu suretle 482 gecelik hikâye husule geldi. Sonra öldü. Bundan birkaç cüz gördüm."

Biz bu Çehşiyârî'yi biliyoruz. *Kitâbülvüzerâ* bulunmuştur. Hatta Mezeika tarafından fotoğrafla neşredildi. Bu adam hicri 331'de ölmüştür. İşte en eski malumat budur. Anlaşılıyor ki bu yüzyıldan önce Farsça'dan *Hezâr Efsane* isminde bir kitap çevrilmiştir ve büyük bir rağbet görmüştür. Bunda 420 gün vardır ve sonra çerçeve hikâyesi bugün okuduğumuz *Binbir Gece* çerçevesine benziyor.

Kitabın Adı

Hezâr, bin demektir. Halbuki hikâyenin meşhur adı *Binbir Gece*'dir. Bunun sebebini iki muhtelif şekilde tefsir ediyorlar: 1. Araplar bin gibi toparlak rakamları sevmez. Bunun için onu Binbir (Elf leyle ve leyletun) şekline sokmuşlardır. Bu hikâye uydurma geliyor. İkinci rivayet bana göre daha mantıklıdır. Buna göre *Binbir Gece* olması Türklerin etkisiyledir ve Memlükler zamanında olmuştur. Eski *Hezâr Efsane*'nin içinde ne vardı, bilmiyoruz. Çerçeve hikâyesi yukarıda gösterdiğimiz şekilde Mes'ûdî ve Nedim'de biraz malumdur. Bugünkü çerçeve hikâyesi şöyledir:

Semerkand padişahlarından Şahzaman kardeşi olan Hint padişahı Şehriyar'ı ziyarete gider. Dönüşte karısını bir zenciyle yakalar. Derhal öldürür. Dertli bir halde tekrar kardeşine gider ve onun da karısını bir zenci ile görür. Biraz rahatlar. "Demek ki bela yalnız benim başımda değilmiş" der ve güler. Kardeşi sebebini sorunca meseleyi anlatır. O zaman ikisi beraber, "Bu vefasız dünyadan vazgeçelim, dünyayı dolaşalım, bakalım bizden bedbaht mahluk var mı?" der ve yola çıkar. Bir çeşmeye varırlar; su içerken bir dev görür ve korkudan bir ağaca tırmanırlar. Dev gelir, başında yedi kilit olan bir kutu vardır. Çeşme başında bu kutuyu açar, içinden güzel bir kız çıkarır ve "Uyumak istiyorum, biraz yatayım" der ve uyur. O zaman kız ağaçta bizim padişahları görür ve onları kendisi ile münasebette bulunmaya çağırır. Padişahlar razı olmaz. O zaman kız onları devle tehdit eder. İnmeye ve onunla yatmaya mecbur olurlar. Kadın da onlardan yüzüklerini alır ve bir ipe bağlar ki bu ipte 500'den fazla yüzük vardır. Bu yüzükler onun o zamana kadar münasebette bulunduğu erkekleri göstermektedir. Ve kız ilave eder: "Bu dev benim kocamdı. Ben zina yapmayayım diye bu yedi kilitli kutuya kilitledi. Halbuki işte yine yapıyorum." Padişahlar oradan ayrıldıktan sonra memleketlerine döner ve evleneceğimiz kadınların başlarını keselim diye sözleşirler. Hakikaten de öyle yaparlar. Fakat nihayet vezir kızı Şehrazad kurtulmaya ve onu bu karardan vazgeçirmeye muvaffak olur. Burada kadınlar aleyhinde dehşetli bir cereyan vardır.

Hindistan'da daha birkaç hikâye vardır ki hep böyle kadın aleyhindedir. *Sindbâdnâme*'de de aynı şey vardır. Mamafih Doğu edebiyatında kadına bu kadar düşkün mevki verilmekle beraber onu yükseltmeye çalışan, ona kıymet veren eserler de vardır. Mesela *Vîs (Veys) ü Râmin* bu çeşit hikâyelerdendir.

Anlattığımız çerçeve hikâyede üç motif vardır:

1. Kadının kocasını aldatması ve kocanın kaderi.
2. Kocanın dert ortağı bulması.
3. Birlikte karar vermeleri.

Bu motifler başka hikâyelerde de vardır. Sonra kutuda saklama motifi de başka hikâyelerde vardır. Nihayet zeki bir kızın baba ve kardeşlerini kurtarma motifi de bilhassa Hindistan hikâyelerinde çok bulunur.

Bu çerçevenin içine giren hikâyelerden hangisinin eski olduğunu tayin etmek zordur. Netice olarak şöyle söyleyebiliriz:

Masalların esası Hint'tir. Bilhassa çerçeve hikâyesi üslup bakımından Hint asıllıdır. Mevcut masallardan birçoğu Hint edebiyatında mevcuttur. Hint hikâyeleri belki Enûşirvan belki de Sâsânîler zamanında Pehlevice'ye, oradan daha sonra 3. yüzyılda Arapça'ya çevrilmiştir. Bu masalların Hint'ten gelenleri için *İslam Ansiklopedisi*'nde Elf Leyle ve Leyletun maddesine bakınız.

Hikâyelerden birkaçı İran asıllıdır. Bu hikâyeler peri hikâyeleridir. Lakin bu periler tılsımsızdır. Tılsımlı periler ölmez, bunlarsa ölür. Esas bu Hint ve Fars masalları olmakla beraber bir de Bağdat'ta ilave edilmiş Harun er-Reşid'in şahsıyla alakadar hikâyeler vardır. Bu hikâyelerden birinde Harun Reşit veziriyle tebdil-i kıyafet ederek geceleyin gezmeye çıkar ve başlarına birçok hadise gelir. Harun Reşid'in şairi Ebû Nüvâs (Nuvvaz) hakkındaki hikâyeler bu nevidendir ve hep Bağdat'ta ilave edilmiştir. Mahir hırsız, yankesici hikâyeleri ise Mısır'da ilave edilmiştir. Eskiden beri hırsızlara ait hikâyeler Mısır'dan çıkmıştır. Herodot'ta eski bir Mısır hırsız hikâyesi vardır. İslam öncesi bile halk hırsız hikâyeleriyle eğleniyordu. *Binbir Gece*'de bunlar epeycedir. Birkaç tane olan cadılık hikâyeleriyse Chauvin tarafından ispat edildiği üzere Mısır'da yaşamış bir Yahudi tarafından yazılmıştır.

Birçok hikâye başka kitaplardan alınmıştır. Mesela *Sindbâdnâme*'de olduğu gibi, *Binbir Gece*'ye sokulmuştur. Buzurcmihr lejandı, Ahikar lejandı da buraya geçmiştir. Şu hale göre *Binbir Gece*'ye her yüzyılda birçok ilave yapılmıştır. Hint ve İran çekirdeği etrafında Bağdat hikâyeleri, çöl ve bedevi hikâyeleri ve nihayet Mısır hikâyeleri toplanmıştır. Eser son şeklini herhalde Mısır'da almıştır. Fazla malumat için Chauvin'e bakınız. Elimizdeki şekli Memlükler zamanında 8. yüzyıl

sonunda almıştır. Bugünkü birçok basımın esasını teşkil eden bu redaksiyon İran şairlerinin eserlerindeki hikâyelerine bakılmadan yapıldığı için mesela Attar'daki birçok hikâye *Binbir Gece*'de vardır.

Andarz (Enderz)

Şimdi destanlardan ayrılarak İran edebiyatının ikinci şekline kısaca bakacağız. Enderz, pend nev'idir. İran padişahları adi birer şahıs değildir. Onlar aynı zamanda kendi devirlerinin yenilikçileridir. Halkın bu padişah idealine göre; bu hükümdar bozuk ve karışık bir devirden sonra gelir, memlekete nizam verir, refah getirir, düşmanları yok eder, adaleti tesis eder, memleketi imar eder, serveti artırır. Aynı zamanda bu padişah memleketinin en büyük hâkimidir. Tahtında otururken yahut öleceği zaman oğullarına veya vezirine, halka bol bol nasihatler verir. Bu pendler genç padişahın ve halkın vazifelerini gösterir. Bu cins kitaplar Sâsânîler zamanında pek çok yazılmıştır. Bunlara enderznâme veya pendnâme denir. Arap edebiyatında nasîhatülmülûk adıyla meşhurdur.

Pehlevice yazıyla on beş pendnâme bize gelmiştir. *el-Fihrist*'te kırk kadar pendnâme adı varsa da diğerleri kaybolmuştur. Birkaç tanesini Arapça-Farsça tercümeden biliyoruz. Bu nev'i edebiyatın İslami edebiyata büyük etkisi olmuştur. Siyâsetnâme, kâbusnâme vesaire gibi edep, ahlâk, nasihat kitapları hep İran'ın bu eski enderz tarzının devamıdır. Ondan gelişmiştir. Sâsânî devrine ait kitapların birkaçından bahsedeceğiz. Bunların çoğu kaybolmuştur. Bazıları fıkra halindedir. Fazla malumat için İnostransef'in *İran' ın Arap Edebiyatı Üzerine Etkisi* adlı eserine bakınız. Rusçası nadirdir. Fakat bir Hintli Bombay'da 1918'de İngilizce'ye çevirmiştir.

Tansar mektubu

En meşhur pendnâme budur. Tansar tarihi bir şahsiyettir. Sâsânîler zamanında Erdeşîr devrinde mûbed veya herbedlerin (ateşgede reisi)en büyüğü Tansar'dır. Bu adam dağınık Avesta'yı toplattı, bir kanun haline getirdi. Bu mektup işte bu Tansar'a isnat edilir. Taberistan padişahına yazılan bu mektupta, padişaha diyormuş ki: "Eski devir geçti, yeni bir adam geldi. Bu yenilikçidir. Bunun hükümetini kabul et!" Burada uzun uzun Erdeşir'in siyasi, sosyal teşkilatını anlatıyor.

Bu kitabın Yeni Farsça'sı Taberî tarafından yazılmıştır ve Gibb neşriyatı arasında neşredilmiştir. Taberî tarihinde bulunan Tansar mektubundaki ayrıntılı malumata dayanarak Christensen bu eserin Erdeşir zamanında olamayacağını, Husrev Enûşirvan zamanına ait olduğunu söyler. Çünkü eserde Mazdek isyanına ufak bir ima vardır. Bundan son-

ra ilk defa Christensen'in dikkat ettiği gibi bir hususiyet daha vardır. Hususi bir zahitlikten bahsedilir. Müellif diyor ki "Beş sene zahit olarak yaşadım." Bu zahitliğe eğilimi Burzoe'nin *Kelile ve Dimne* mukaddimesinde de görüyoruz. Bu kitapta servetten vazgeçilmesi, zahitliğe kapanılması söyleniyor. Demekki Husrev zamanında zahidane yaşamak bir modaydı ki o zamanda yazılan birçok kitapta bu fikri buluruz. Bu da kitabın Erdeşîr zamanına değil, Husrev zamanına ait olduğunu gösterir.

Kitabın sonunda bir anakronizm vardır. Burada deniyor ki tasvir ettiğim teşkilat da Enûşirvan zamanına kadar ayakta kaldı. Bu mümkün değildir. Bir adam henüz dünyaya gelmeden onun geleceğini nasıl bilirdi? Anlaşılan eser Enûşirvan zamanında yazıldı. Böyle Erdeşîr'e isnat edilen üç Enderznâme daha vardır. Birincisi Şâpur'a hitaben yazılmıştır. Metni *Şehnâme*'de ve İbn-i Kuteybe'nin *Uyûnü'l-ahbâr*'ında vardır. *Uyûnü'l-ahbâr*'da doğrudan doğruya Farsça kitaplardan istifade edilmiştir. Bu kitapta kaybolmuş Pehlevice parçalar vardır.

Erdeşir 78 yaşına gelince ölümünün yaklaştığını anlıyor, oğullarını yanına çağırıyor ve onlara nasihat ediyor. Bu kitap Erdeşîr'in zamanına değil, Sâsânîlerin son devrine aittir. İkinci enderznâme de Buzurcmihr'e isnat edilir. Buzurcmihr de tarihi bir şahsiyet olmadığından bu da Sâsânîler devrine aittir.

Bu kitaplardan bazılarının Erdeşîr'e isnat olunması onun Sâsânîler'in kurucusu olmasındandır. Erdeşîr hükümeti tesis etmiş, yani teşkilat kurmuştur.

Âyinnâme

Bu kitaptan son senelerde çok bahsedilmiştir. Bu kitabın İbn-i Mukaffa tarafından Arapça'ya çevrildiğini biliyoruz. Bundan birkaç parça *Uyûnü'l-ahbâr*'da vardır. Bu parçalara *Ahlâkü'l-mülûk* da denir. Bunlar Sâsânîler zamanındaki sosyal tabakaları tasvir ediyor. Huzura girme adabını, muhtelif sınıfların yemekte nasıl oturmaları lazım geldiğini anlatır. Padişaha en yakın şehzadeler, sonra sıra ile asılzadeler, muganniyeler, hocalar vesaire. Bütün memlekette halk dört tabakaya ayrılır: 1. Şehzadeler. 2. Mûbedler ve âlimler. 3. Tabipler ve debîrler. 4. Esnaf, halk ve köylüler. Bundan başka Nevruz, Mihrigân bayramlarında ne gibi eğlenceler yapılır? Padişah seyahate çıktığı zaman etrafındakiler nasıl hareket edecek, ne gibi eşyalar alınacak? Elçilere yapılan merasim, teşrifat, siyasiyat hakkında bahisler vardır.

Sâsânîlerin kültürü şıvalıresktir. Büyük adam olmak için ne lazımdır? Satranç, okuma yazma bilmek, ata binmek, *gûy ü çevgân* oyna-

mak, ava gitmek, epeyce şarap içmek gibi şeyler bu kültüre dahildir. Bu, feodalizmin idealidir. İşte Sâsânîler zamanında bu fikir ihya ediliyor. Bu zamanın şairlerinde bu eski ideallerin akisleri vardır. İşte bu şıvaliye hayatına ait münferit kitaplar, âyinnâmeler vardır. Mesela savaş yapmak, ava çıkmak, *gûy ü çevgân* oynamak hakkında kitaplar vardır. Askeri strateji ve ordu konuşlandırma kitapları da vardır ki bunların malumatı Bizans'tan alınmıştır. Ata binmek de ayrıca bir sanattı. Araplar ata binerler, lakin çölde at ve binici bir terbiye görmez. Halbuki Sâsânîlerde atın çok başka rolleri de vardır. At bir defa savaşta çevik olmalıdır, sonra *gûy ü çevgân*'da da çeviklik lazımdır. Bunun içindir ki fazla talimle yetiştirilmesi lazımdı. İşte bu çeşit sistematik at terbiyesi hakkında kitaplar vardı. Arapça'ya çevrilmişlerdir. Birkaçı bize gelmiştir. İstanbul'da bunlardan buldum. En eskisi Abbasilerden Mu'temed'in imrahoru İbn-i Ahi-i Hezzam'ın (Hezzam da bir imrahordur) yazdığı kitaptır. At terbiyesi Hippologie hakkındadır. At terbiyesine riyâzet, terbiye edene de râyiz derler. Râyiz sırf bu manada kullanılır. Bu kitabın adı da "râyiz"dir. At terbiyesi bir meydanda, manejde oluyor. Bu adam bu sanatın Sâsânîlerden geldiğini söylüyor. Arapların istilaları üzerine Sâsânî râyizleri Belh'e kaçtılar, sonra Bağdat'a geldiler. Biz de bu sanatı onlardan öğrendik.

Bu kitaplar henüz tetkik edilmemiştir. İslam öncesi at zırhları biliniyordu. Bu at zırhları Sâsânîlerden gelmedir ve ta Afrika'ya kadar yayılmıştır.

Bu çeşit kitaplar Mısır'da büyük bir rağbet görmüştür. Fâtımîlere ithaf edilen böyle kitaplar vardır. Memlükler zamanında da bu anane ihya edilmiştir. Hatta belki de en parlak zamanı bu devirdir. Avrupa'ya bunlardan geçtiğini söylerler. At terbiyesine ait terimler hep Farsça'dır. Kapak gibi bazı Türkçe kelimeler de vardır. Bu kelimelerin çoğu, Türklerin at oyunlarına ait isimlerdir; fakat bu kitaplar tetkik edilmemiştir.

Şıvalıresk eğlencelere ait Sâsânîler zamanında adap kitapları yazılmıştır. Bunlara da âyinnâme derler. Satranç ayinnâmesi, av ayinnâmesi gibi. Bunlardan *Kitâb-ı Dağ* vardır. İbn-i Mukaffa tarafından Arapça'ya çevrilmiştir. Bunda Husrev-i Perviz'in hikmetleri var. Bize pek az parçası gelmiştir. Enderznâmeler Arap-Acem edebiyatında pek çoktur. Bunların kaynağı Sâsânîlerden gelmedir. *Nasîhatülmülûk* adıyla yazılan bu kitapların aslı İbn-i Mukaffa yoluyla İran'a gider. Gustave Richter, *Furstenspiegel* şıvalıresk eğlencelerden bahseden bu kitap Seminer'de vardır.

Kâbusnâme

316-470 arasında Taberistan'da, Cürcan'da bir hükümet vardır: Zeyyârîler. Bunlar yarı bağımsızdır. Sâsânîler bunlara hâkimdi. Bunlar Deylemlilerle, Gaznelilerle mücadele etti. Nihayet Selçuklu sultanı Melikşah bunları ortadan kaldırdı. İşte bu Zeyyârîlerin yedinci hükümdarı, Unsurü'l-meâlî Kâbûs bin Dârâ bin Veşmgîr (Voşmgîr) adlı biriydi. 441-462 arasında hükümdarlık etti. Oğlu Geylanîlerin son padişahı Geylan Şah için bu kitabı yazdı. *Kâbusnâme* ayrıntılı bir ahlâkî ve siyasi kitaptır. Bu da çok meşhur olmuştur. Tahran'da basılmıştır. Fransızca, Almanca, Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu da Sâsânîlerin ananesini devam ettiriyor.

Siyâsetülmülûk

İkinci kitap *Siyâsetnâme* = *Siyâsetülmülûk*'tür. Nizâmülmülk'ün eseri olan bu mühim kitap başka tiptedir. Nizamülmülk, devrinin, Alpaslan ve Melikşah'ın veziriydi. Fakat padişah gibi hüküm sürüyordu. Kitapta düşünce ve tecrübelerini yazıyor, sultana nasihat veriyor. Nizamülmülk 462'de Hasan Sabbah'ın fedailerinden biri tarafından öldürüldü.

Siyâsetnâme Schefer tarafından yalan yanlış basılmıştır. Bu kitap da ötekiler gibi bir öneme sahiptir. Burada Selçukluların siyasi ve idari teşkilatını öğreniyoruz. Nizamülmülk gördüklerini yalnız tasvir etmiyor, aynı zamanda tenkit de ediyor. Sultanı bilhassa Hasan Sabbah'tan korkmaya davet ediyor, diyor ki: "Bunlar memleketin en büyük düşmanıdır" ve bir münasebetle tarihi misaller getiriyor. Husrev Enûşirvan zamanındaki Mazdeklerden bahsediyor ve kaybolmuş bir Mazdeknâmeden iktibaslar yapıyor veya İçeriğini kaydediyor. Nihayet diyor ki: "Fakat maalesef sarayda benim uyarılarıma rağmen ehemmiyet verilmiyor." Kadınların siyasi işlere karışmamasını istiyor. Melikşah'ın karısı Karahan Türkan Hatun onun düşmanıydı. Çünkü o üçüncü oğlunu veliaht yapmak istiyordu. Nizamülmülk ise Berkyaruk'u tutuyordu. Nizamülmülk'ün Bâtınîler hakkındaki sözlerinden öyle anlaşılıyor ki bunlar Selçuklu saraylarında entrikalar çevirmişler. Saraya daha fazla varidat getireceklerini söyleyerek nüfuz etmişlerdir.

Siyâsetnâme'de birçok tarihi hikâyeler vardır; fakat bunlar dikkatli yazılmamıştır. Birçok yanlışlıklar vardır. Mamafih *Siyâsetnâme* yeni Farsça ile yazılmış en güzel kitaplardan birisidir. Üslup anlaşılırdır. Sonra mühim bir hususiyet bu kitapla artık Sâsânî etkisinden ayrılır.

Arap etkisine giriyoruz. Bundan sonra Arap edebiyatının İran edebiyatı üzerindeki etkisinden bahsedeceğiz. Bunun için biraz Arap edebiyatından bahsedelim.

Arap Edebiyatı

En eski Arap şiiri İslamdan takriben 150 sene evvel inşâd edilmiştir. Şiirin sanat vazifesinden başka bir de sosyal vazifesi vardır. Çünkü bir şiir yalnız ferdi tecessüsleri ifade etmez, cemiyete hitap eder. Bir şair şiir yazmakla kendi duygularını ifade etmiş, kendisini boşaltmış olur. Okuyucu hayalinde şairin söylediklerini canlandırır ve bundan zevk alır. Acaba İslam öncesi şiirlerde vaziyet nasıldır? Bunlarda esas ferdî duygular değil, sosyal duygulardır. Bu toplumun en küçük birimi kabileydi. Fertte kabile hissiyatı hâkimdir. Bu hissiyatın esası şunlarda toplanır:

1. Savaşta, mücadelede cenkçilik şerefi ve histir. Yani savaşta kazanmak ve buna bağlı hisler. Fakat Arapların düşmanları yabancılar değildir. Yine kendi ırklarından diğer kabilelerdir.

2. İkinci his mürüvvet ve cömertliktir. Bu his çölün yarattığı bir duygudur. Çünkü çölde tehlike vardır, insan kaybolur. Binaenaleyh birbirine yardım lazımdır ve cömertlik vazifesi bazen çok ağır olur. Çünkü çöl fakirdir, sermaye devedir ve herkes fakirdir. Mamafih cömertlik Araplar için şereftir. Bir misafir gelse, Arap tek devesi olsa, bunu keser, etini misafirine ikram eder.

3. His. Aynı kabileden olan bir kimseye kayıtsız ve şartsız hiçbir tahkikat yapmadan yardım etmek. Kabile her ferdini bütün diğer kabile fertlerinden üstün tutar. Bu hisse "asabiyyet" denir. Bugün nasyonalizmi de aynı manada kullanmak istiyorlar. Fakat arada bir fark var. Bu, haklı haksız kabileye mensup olanı müdafaa ve himaye etmek vazifesi sadece kabile fertlerine inhisar etmez. Eğer bir kimse kabileye komşu olursa; eğer bir adam gelir, şeyhin çadırına "dahîlek" diye girerse, artık o kabiledenmiş gibi sayılır. Ona yardım ve onu müdafaa şarttır.

Bir hikâye meşhurdur. Bir gün bir şeyhin çadırına bir adam geldi ve "dahîlek" dedi. Bu adam şeyhin oğlunun katiliydi. Şeyh onu üç gün himaye etti ve üç gün sonra, "Haydi kaç!" dedi. İşte şairin vazifesi bu ahlâki faziletlerle kabilesini övmek, diğer kabileleri batırmaktır. Buna "fahr" denir. Ve birkaç kabile şairi bir araya gelerek fahriye müsabakası yaparlarsa, buna da müfâhare (karşılıklı övünme) denir. Fahrın zıddı hiciv'dir. Bu başka bir kabilenin veya yabancı bir şahsın batırılmasıdır. Bu müthiş bir şeydir. Çünkü o zaman herhangi bir söz çabucak yayılırdı ve çok etkili olurdu.

Sonra hiciv savaşta manevi bir yardımcıdır, yüreklendiricidir. Bugün bunun yerini propaganda tutuyor. Bunda eski bir telakkinin izleri vardır. Daha iptidai olan bu telakki sihrin kuvvetidir. Hicvetmek, lanet etmek sihirsel bir menşeye maliktir. Bir adamın bir şahsa veya kabileye lanet etmesi majiktir. Bunu yaparken sihirsel merasimler yapılır. Mesela bir ayakkabıyla lanet edilir. Araplar eskiden şiirin majik etkisi olduğunu zan ve iddia ediyorlardı. Şair insanüstü bir ilimden haberdar olandır. Zaten şiir, şair bilmek manasına olan "şi'r" den gelir. O bu majik ilmi bilir. Binaenaleyh ondan çekinmek lazımdır. Bu sihirsel telakki çabucak kayboldu ise de izleri şaire, şiire böyle kıymet verdirecek derecede olsun, kaldı.

Bunların ilhamı hakkında bir iddia vardır. Bu iddia her milletin şairlerinde görülmüştür. Şair yazdıklarını kendisine dışarıdan bir şeyin fısıldadığını iddia ediyor. Bunun böyle olduğu ispat edilmiştir. Büyük şair hakikaten dışarıdan bir şeyin fısıldadığını iddia ediyor. Araplar bu hariçten ilham veren kuvvete cin, şeytan veya tabi adlarını verirler. Her şairin kendisine mahsus cini veya şeytanı vardır. Bunların bazılarının adlarını biliyoruz. Mesela Ferazdak'ın cinlerinin adı malumdur. Sonra, her şairin bir râvîsi vardır. Şair kaside yapar ve onu inşâd ederdi. Ukkaz'da kabilelerin panayırları olurdu. Burada her kabile şairi şiirler söyler, bu suretle güzel şiirler diğer kabilelere de dağılırdı.

Râvîlerin de büyük nüfuzu olsa gerektir. Bilhassa hafızaları dehşetliymiş. Bir râvînin yüz bin beyit bilmesi bir şey değilmiş. Bu mübalağalı değildir. Bugün bu hal Habeşistan'da aynen mevcut gibidir. Orada bir kabile var, Tigre denir. Bedevidir. Sami bir lisan konuşurlar. Bunlardan Nefber adlı bir râvî vardı. Bunu, benim hocam Litmann Almanya'ya getirdi ve onun ağzından altı cilt şiir topladı. Bu koca bir kabilenin şiir hazinesidir. Bunu bir tek insan biliyor.

Şairler bazen savaş esnasında irticalen bir şey söyler, bazen savaştan sonra böyle şeyler söylenir. Böyle günlere "eyyâmülharb" derler. Bu savaşların hatıraları şiirlerde yaşar. Derler ki Arap'ın arşividir.

Arapların şiiri kısadır ve bunlarda öznel unsurlar çoktur. Vukuat anlatılmaz, daima kadhedilir. Sujeden hiç ayrılmayız. Bundan dolayıdır ki buna sübjektif diyeceğiz. İran'da ise diğer unsur destansal, nesnel unsur kuvvetlidir. Araplarda ise daima insanın kendisi merkezdedir. Bunun içindir ki Arap şiiri ekseriya liriktir. Onların istidadı liriktir. "Eyyâmülharb"da savaşlardan bahsederken bile bu lirik unsur kaybolmaz.

Arap Şiirinin Şekli

Vezin

En eski irticalen, düşünmeden söylenilmiş şiirlerin vezni recezdir. Bundan sonra meşhur vezinler gelir. Tavîl çok kullanılır. Sonra kâmil, vâfir, basît, mütekârib bundandır. Hezec ve muzâri' eski Arap şiirinde hemen hiç yoktur. Recezler irticalen söylenir. Hikâyelerde de bu münasebetle bir vezinde beyitler söylenir.

Kaside

Arap edebiyatının en büyük şekli kasidedir. Doksan beyte kadar çıkabilen bu şekilde kafiye tektir. Arap lisanı çok zengin olduğu için bu şekil orada yayılmış, en esaslı bir hale gelmiştir. Kaside başka dilde yapılamaz. Kasidenin ne vakit yaratıldığı malum değildir. Bize gelen ilk kasidelerde bile bir şematik tertip vardır. Bunların arkasında uzun bir anane olduğu belli oluyor. Bu şekilde serbestlik yoktur. Bu kadar kesinleşmiş bir şeklin herhalde uzun bir tarihi ve ananesi olmalıdır.

Bir kasidede muayyen parçalar vardır ki bunlar sırasıyla yer alır. Önce "nesîb (tasvir kısmı)" gelir. Burada muhakkak bir aşk meselesi söz konusudur. İlkbaharda muhtelif kabileler birbirlerine yakınlaşır, her tarafta ot biter, develer her tarafta ot bulabilir. Bu birleşme zamanında muâşaka başlar. Fakat bu devir kısadır. Bir iki ay sonra çölün yakıcı güneşi her şeyi yakar, soldurur; otlar kurur, kabileler geçimlerini sağlamak için başka başka yerlere dağılır. Sevgililer birbirinden ayrılır. Artık âşıkların ağlama mevsimi gelmiştir. Artık âşık vakti ile sevgilisini gördüğü yere gider; orada çadır kazıkları, kazan konulan taşları görür. Bunları alır gelir ve daima ağlar. Fakat yanında daima bir arkadaş vardır. Bu arkadaş ona, "Yürü onları arayalım!" der ve seyahat başlar. Şair bu seyahatten bahseder. Sevgiliyi aramaya çıkmıştır. Önce bindiği devenin vasfı verilir. Bunda dehşetli teferruat vardır. Bu, kısmen iptidai kabilelerde müşterektir, kısmen de Samilere aittir. Afrika'da Bantuların şiirinde ince nüanslara dikkat olunur. Bantularda öküz, Arapların devesinin yerini tutar. Bu teferruatı bir âlim ezberleyemez.

Kumların renkleri çeşit çeşit sayılır. Bu şiirlerde bir nüans vardır. Hess adlı bir doğubilimci bir Bedevinin renk hakkındaki kelimelerini tespite kalkmış, iki yüz çeşit kahverengi ismi yazmış. Şair bu nüansları bir bir tarif eder. Deveden sonra vahşi hayvanlardan bahsedilir. Bunlar ekseriya vahşi inek (*Oryx Antilope*) ve yabani eşektir. Bu vahşi hayvan hemen sadece bu iki hayvana inhisar ettiğini bilmiyoruz. Bu tasvirler çok hoştur.

Bundan sonra artık şair asıl maksada gelir, yani medih veya hiciv. Kasideler birbirlerine çok benzer. Farklar pek azdır.

Bu sosyal koşullar çok sürmedi. İslamiyet Arapları çölden çıkardı, şehir hayatına girdiler. Siyasi kuvvet artık çölde ve kabile şeyhinde değil; Şam'da, Bağdat'ta toplandı. Şair artık şehre indi ve onun şiirine etki eden şartlar tamamıyla başkalaştı.

Eski çöl hayatı demokratikti. Orada tek şahsa bağlılık yoktu. Şeyhin sözü ancak müşavereyle geçerdi. Şimdi ortada kalmış bulunuyor. Artık şair de fahr yapmaz. Bunu değiştirmesi, padişahın gözüne girmesi lazımdır. Binaenaleyh konu değiştirmek lazımdır. Ve fahr yerine medih başladı. Artık şair kendisini değil, padişahı metheder ve kasidenin gayesi kabilenin methi değil, hükümdarın hoşlanmasıdır.

Yavaş yavaş çöl hayatı unutulur, o hayatı bilen kalmaz. Şehir adamlarının zevki değişir. Onlar artık bahçeyi, meyhaneyi ve ilkbahar çayırlarını seviyorlar. Binaenaleyh vasıfların konusu da değişecektir. Artık devenin şehirde ehemmiyeti kalmamıştır. Yabani eşek gören kalmamıştır. Artık elmaslar, mücevherat, kadeh yani cansız şeyler ehemmiyet kazanmıştır. Bunlar vasıflandırılır.

Abbasiler zamanında bu vasıflarda bir maharet gösterilir. Ve kasidenin eski parçaları ayrı şekil alıyor. Artık avlardan bahsolunuyor. Bedeviler çölde çok avlanmazdı. Onlar devenin etini yiyor, sütünü içiyorlardı. Av yapmak şehirlilerin işidir. İşte av şiirlerine "tardiyat" denir. Av için köpek ve doğan lazımdır. Binaenaleyh onlar da şiire girecektir. Abbasi şairleri köpeği tasvirde büyük bir maharet gösterir. Bu şairler şarabı da över. Bu çeşit şiirlere "hamriyat" deniyor. "Nesib" müstakil oluyor, yani aşk hakkında ayrı şiirler yazılıyor. Böyle yalnız aşka mahsus şiirler Bedevilerde yoktu. Şehrin bu aşk şiirlerine "tegazzül" denir.

Ve sanatın şekli de biraz değişir. Bedevi şair nüansları ve teferruatı sayardı. Abbasi şairse artık teşbihler ve istiareler kullanmaya başlamıştır. Vasıf yerine istiare ve teşbih koymuştur. Mesela bahçe, şairin şiirinde istiaridir. Çiçekler mücevherat olmuştur. Yağmur damlaları inci haline gelmiş. Artık bu şairler takdir edecekleri şeyi tahvil ediyorlar, bir başkasına benzetiyorlar. Bu hal Abbasiler zamanında olmuştur. Bu devirde retorik (bedî') de başlıyor. Bedî', "yeni" demektir. Abbasiler zamanında bu tarz yeniydi. Retorik cinaslar, tezatlar yaparak Arap şiirini bozan Ebû Temmâm'dır diyorlar. Bu zat Arap şiirine bedî' sanatlarını sokmuştur ve artık şiir sanattan ibaret bir hale gelmiştir.

Retoriğin orijinal olduğu veya dışarıdan geldiği hakkında münakaşalar vardır. Yunanlılardan geldiğini iddia edenler vardır. Bunu bazıları da kabul etmiyor. Ben Yunanlıların sanat listesi ile Arapların meşhur sa-

natlar listesini mukayese ettim. Bunlar aynıdır, fark yoktur. Avrupa'nın Latince terimleri ile Arapların terimleri aynı manadadır. Araplar bunları lafızları değiştirerek Yunanlılardan almıştır. Arap şairlerinin bazıları Rumdu, köleydi. Belki bunların etkisiyle bu tarz Arap şiirine girmiştir. Bu sanatların çoğalmasında dahili bir sebep de vardır. Kaside çok yeknesaktır, daima bir şahsı metheder. Bu bıktırıcı bir şeydir. Râvî bunu bayramda okuyacak. Halbuki 50-100 beyitte râvî daima bir adamı övemez. Şiire bir çeşitlilik vermek lazımdır. Bunun için şairler başka şeyler yapmıştır. Konuyu değiştiremez. Şu halde şair çeşitliliği birtakım sanatlar yaparak temine çalışacaktır. Beyitler işleniyor ve artık gitgide konu aranmıyor; maharet sanatlara geçiyor, gaye sanat oluyor. Teşbihler, istiareler ve diğer sanatlar üzerinde duruluyor.

Cahiliye ve İslam Devirlerinde Yetişen Şairler

Arap şairleri üç tabakaya ayrılır: 1. Cahiliye. 2. Muhadremîn. 3. İslamûn. Mamafih bunlar arasında pek o kadar fark yoktur. En büyük edebi inkılap Abbasiler zamanında yapılmıştır. Çöl hayatı terk edildiği için artık "çöl edebiyatı" da bırakıldı, hatta bununla alaya bile başlandı. Şair artık şehirde yapılan "sabûh" âlemlerini tasvir ediyor. (Güneş doğmadan evvel şarap içmeye sabûh derler. Sabah serindir. Develerle uzaklara gidilir, bezm yapılır.)

Artık şairler kırlarda gördükleri şarap tulumu bakiyelerinden ilham alarak deve yerine şarap kadehlerini tasvire başlar. Ebû Nüvâs'ın vasıflandırdığı şarap kâseleri Sâmânîler devrine ait tasvirlerde görülen kadehlere çok benzer. Bu gibi kadehlerden birkaçı Rusya'da bulunmuş, Simirnof tarafından resimleri neşredilmiştir. Bu kâselerin içinde ekseriya Husrev'in resmi var ve bunun yanında vahşi hayvanlar, süvariler bulunur.

Şiirde vasıf tarzı kalmakla beraber, konu değişiyor. 3. ve 4. yüzyıllarda metotlar da değişmeye başlıyor. Ebû Nüvas kadehi bütün teferruatıyla tasvir ediyordu. Bilahare teferruat yerine retorik sanatları kaim oldu. Mesela sevgilinin yüzü bile hep istiarelerle vasfolunuyor. İstiareler yüzün unsuru yerine kaim oluyor. Hatta bu teşbihler o kadar kesinleşiyor ki herhangi bir şeyin nelere benzetilebileceği konusunda lügatler yazılıyor. Zülüf, gece ve kement oluyor. Çene çukuru âşığın içine düştüğü kuyuya benzetiliyor, kirpikler ok oluyor. Bu tarzın ne vakit başladığı belli değildir. Bunu İran'da Arapça şiir yazan, Acemce şiir yazan şairlerde aramalıyız. Şiirlere o kadar tuhaf manalar gelmiştir ki bunlar aslen Araplarda var mıydı? Bilmiyoruz. Mesela bir âşık, sevgili-

sini taranırken görüyor. Ondan bir kıl alıyor, eve geliyor. Babası kıl ile oğlunu tefrik edemiyor. Delikanlı âşık olunca o kadar değişmiş.

Kaside şekli muhafaza olunmuştur. Kaside şarap içilirken söylenir. Fakat artık kısım kısım ayrılmıştır. Hepsi birden okunmaz. En güzel kısmı kesilir, belki sazla müştereken söylenir. Sonra bir kısım müstakil olur ve ayrı bir nazım şekli haline gelir. Abbasi şairlerinden bazıları divanlarını kaside, mersiye, hamriyat, tardiyat kısımlarına ayırmıştır. Cahiliye şairlerinde ava ait şiirler yoktur. Çünkü onlar daima av içinde yaşadıklarından bu hayat onlara fevkalade görünmüyor. Halbuki şehir içinde bunalan kimseler için ara sıra da olsa kırlara çıkarak avlanmak, tabiatla karşılaşmak fevkaladelikti.

Divanda bir de vasıf bahsi ayrılıyor. Burada kâse, sevgili, gece vesaire vasfolunuyor. Şuurla aranan sanatları bulmak, kullanmak ayrıca bir sanat oluyor. İlm-i bedî' başlıyor. İbn-i Mu'tez (296'da halife oldu ve bir gün hüküm sürdü.) buna ait ilk eseri yazdı. *Kitâbü' l-bedî'*. Bu kitap Kraçkovski tarafından neşredilmiştir. İbn-i Mu'tez çok iyi bir şairdi. Kitabında diyor ki, "Bedî' sanatı yeni şairlere mahsustur." Bu şairlere Muvelledûn veya Muhtesûn deniyor. Bunların zihninden çöl şiirleri tamamen silinmiştir. Mu'tez'e göre Muvelledûn'da bu yeni sanat bulunmaktadır. Bunların öyle beyitleri vardır ki burada falan sanat yapıldığı seziliyor ve şair onu sırf bunun için yapıyor. Şüphesiz Cahiliye şiirlerinde de sanat vardır. Lakin onlarda böyle tekellüf ve süs yoktur. Muhayyile kendiliğinden tabii olan teşbihleri bulmaktadır.

Bedî'den başka bir de "ilm-i beyân" icat olunmuştur. Bu ilim, sanatların tahlilini yapar. Onun iyisini kötüsünü ayırır, farklarını gösterir, kıymet takdir eder. Bu hususta en eski kitap Abdülkâdir-i Cürcânî'nin *Esrârü' l-belaga*'sıdır. Bu kitap bu sahada yazılan kitapların esasıdır. Bundan sonrakiler hep ona naziredir. İçeriği sonradan sistematize edilmiş, medresede okunacak hale getirilmiştir. Bu suretle son zamanlara kadar medreselerde klasik kitap olarak kalmıştır. Cürcânî aynı zamanda gramercidir. Sonra ayrıca ayrıntılı bir tefsir yazmıştır. Sa'deddin-i Taftazânî'nin *Mutavvel*'ini şerh etmiştir. Bu kitap medresenin en yüksek sınıfında okunurdu. Bu kitaplar Türkçeleştirilmiştir ve "Belagat-ı Osmâniye"ye tatbik edilmiştir. Bugün Mısır âlimlerinden Taha Hüseyin ilm-i bedî'in Yunanlılardan geldiğini iddia ediyor. Ona göre, bu hususta bilhassa Aristo'nun eserleri esas alınmıştı. Bizce evvelce söylediğimiz gibi bu çeşit kitaplardaki sanatlarla Latin ve Yunan sanatları mukayese edilirse, aralarında fark olmadığı görülür. Fakat bu sanatlar her lisanda ayrı menşeden olmakla beraber, aynı suretle meydana gelebilir. Bununla beraber henüz kesin bir hüküm verilmemiştir. Bedî' kitapları belki

müstakildir, belki de Yunan'dan gelmiştir.

İlm-i bedî' ve ilm-i beyân gelişince şairlik artık bir sanat, bir ilim oldu. Müvelledlerin şiirlerini anlamakta bir güçlük daha vardır. Onlara göre, güzel sözlerle konuşulan lisan yüksek şiire yakışmaz. Şair fevkalade hallerden seçme kelimelerle bahseder ve bunun için ayrıca bir şiir lügati meydana geldi. Garip kelimeleri toplamak ve kullanmak şairlerin esas meşgalesi oldu. Şair olmak isteyen bir adam bu şiir lügatlerini ezbere bilmeliydi. Fakat bu da kâfi değildi. Onun bedî' ve beyân da bilmesi lazımdır. Bu suretle şairlik yalnız münevver tabakaya inhisara başlıyor. Bu mühim bir merhaledir. Şairlerin çoğu yüksek memur, münşî oluyor. Kuvvetli bir tahsil lazım geliyor. Ve bu hal mesela bizde halk edebiyatı ile divan edebiyatını ayırıyor. Sâmânî zamanı şiirleri hep aristokratların hayatını aksettiriyor. Orada yalnız büyük emirlerin, padişahların, saray hayatının tasviri vardır. Diğer tabakalara ait malumata rastlanmaz. Abbasiler zamanında şiir bu tarzda gelişti ve bu tarz İran'a da girerek etkili oldu.

Önceki derslerde eski İran şiirlerinin, mesnevilerin, destanların Arap edebiyatına etki ettiğini söylemiştik. Şimdi de Arap üslubu İran şairlerine etkiye başladı. Araplar İran'ı zapt edince Acemler lisanlarını birdenbire unutamadı; fakat yavaş yavaş yüksek zümre Arapça'yı öğrenmeyi menfaatlerine muvafık buldu. Çünkü onlar Arap hükümdarlarıyla yakından temasa gelmek istiyorlardı. Ve Acemler Arapça'yı o kadar güzel öğrendiler ki birçok Arapça eser yazdılar. Taberî, Buhârî, Sîbeveyhi hep İranlıdır. Fevkalade Arapça yazıyorlar. Fakat biz İran edebiyatını Farsça yazan şairlere hasrettiğimiz için bunlardan bahsetmeyeceğiz.

Arapça bilmek o zamanın münevveri için lazımdı. Bertels bunu Rusya'da 18. asırda Fransa'nın hâkimiyetine benzetir. Saâlebî Arapça şiir yazan İran şairlerini *Yetîmetü'd-dehr*'de kaydeder. Bu şairler kısmen Farsça yazmışlardır. Bunun için böyle iki dilde şiir söyleyenlere "zû lisâneyn", "ebû lisâneyn" deniyordu.

Mamafih âmiller yavaş yavaş değişti. Doğu İran vilayetleri, bilhassa Horasan yavaş yavaş Bağdat'tan ayrıldı. Buraların münşileri artık Bağdat'a giderek Arap kültürünü almaya lüzum görmediler. Eski İran kültürünü ihyaya çalıştılar. Sâsânî etkisine aksi etki yaptılar. Bu vaziyet siyasi bir vahdet içinde olarak ilk defa Tahirîlerde başladı. (Tahir bir ordu kumandanıydı. Memun'a halife olması için yardım etti. Ödül olarak Horasan Valiliği'ni aldı ve yavaş yavaş orada müstakil bir vaziyet kazandı. Tahirîler hicri 205-259 tarihleri arasında hüküm sürmüşlerdir.) Artık buradaki münevverler hilafete önem vermemeye başladılar. İran ananesini canlandırmaya koyuldular. Horasan'da bir merkez teşekkül

etti. Bu merkez Bağdat'tan büyüktü. Tahir zamanında Arap olduğu halde Farsça şiirler yazmış büyük şairler yaşadı. Bunlar arasında Hanzala-i Bâdgîsî'den (ölümü 222) Nizâmî-i Arûzî *Çehâr Makâle*'ye (makale 2) bir kıt'a almıştır. Ahmed bin Abdullah-i Sicistanî bu şiirden ilham alarak Hûzistan'da isyan etmiş ve 268'de katlolunmuştur. Eski Pehlevi edebiyatı küfür addolunuyordu. Böyle bir zihniyetten dolayı belki bu Pehlevice eserler bize kadar gelmemiştir. Unsurî tarafından Yeni Farsça'ya çevrilenler bile gelmedi. Tahirîler zamanında Pehlevice eserler vardı herhalde.

Tahirîlerden sonra Saffârîler geldi. Yakub bin Saffar Sistanlıydı ve Sistan'dan başlayarak Herat, Belh ve Toharistan'ı fethetti. Bir sülale kurdu ki 254-296 arasında hüküm sürmüştür. Saffar halife Mu'temed ile savaştı, mağlup oldu, Hûzistan'a çekildi. 265'te koleradan öldü. Halefi olan kardeşi Ömer Yakub bin Leys daha kudretliydi. Horasan'ı, Taberistan'ı, Cürcan'ı, Rey ve Fars'ı zapt etti. Maveraünnehir'i fethe teşebbüs edince Sâmânîlerin kurucusu İsmail bin Ahmed tarafından esir edildi. 278'de Bağdat'a gönderildi. Torunu Tahir de bir Türk kölesi tarafından esir edilerek Bağdat'a gönderildi. Sülale bundan sonra dağıldı. Biraz sonra Sistan Emirliği'ni almaya muvaffak oldu. Nitekim 4. yüzyılda Sâmânîler zamanında Sistan'ın bunun elinde olduğunu görüyoruz. 311-352 arasında Ahmed bin Halef bin Leys isminde bir adam burada validir ki bu adam Saffarîlerdendir. Bunun zamanında da Rey'de Sistan sipehsâlârı isyan etti. Reis Makân'ı esir etti. O zaman Sâmânî hükümdarı Nasr bin Ahmed, Makân'ı sevmediği için esir edildiğini duyunca, bir cam içmiş, bir cam da İbn-i Halef'e göndermiş. Bu hediye ile beraber bir kaside de yollamıştır ki bunu yazan Rûdekî'dir. Bu kaside şöyle başlıyor:

Mâder-i mey râ bekerd bâyed kurbân
Beççe-i û râ girift u kerd zindân

[Şarabın anasını kurban etmeli, çocuğunu tutup zindana tıkmalı.]

Bu kaside Rûdekî'nin bize gelen yegâne kasidesidir. Rûdekî'nin bir kasidesi daha vardır. Dişlerinin düşmesinden bahseder. Denison Ross ve Kazvînî bu kasidelerinden bahsetmiştir. JRAS *Çehâr Makâle*'nin birinci bölümünde Makân hakkında malumat vardır. Bu malumat sırf Makân kelimesinin yok demek olmasından vücuda getirilen bir îcazı anlatmak için alınmıştır. Makân'ın üzerine giden adamın yanında bir münşî vardı. Bu münşî savaş neticesini bildirecekti. Münşi muciz bir haber göndermişti. Bu bir mısradır.

İbn-i Halef'den mâada oğlu Halef b. Ahmed de mühimdir. Bu Bedîüzzamân-ı Hemedânî'nin (ki Makâmât denen türün mucididir) hamisiydi. Halef b. Ahmed, Gazneli Mahmud tarafından esir edilmiştir. Sultan kelimesini bir şahıs için ilk kullanan bu Halef b. Ahmed'dir. Bundan evvel Sultan hükümet manasına geliyordu. Ahmed 395'te esir edilmiş, 399'da ölmüştür.

Tahirîler ve Saffârîler zamanına ait şairlerden bize birkaç kitap gelmiştir. Bunlara ait şiirler Avfî'nin *Lubâbu' l-elbâb*'ındadır. Ethé bu zamanın eserlerini bir makalede toplamışsa da Avfî'dekilerden fazla bir şey bulamamıştır. Esedî'nin lügatinde de birçok şairin ismi gösteriliyor. Belki İstanbul'da bu zamana ait eserler vardır. Avfî, Fîrûz-i Şerefî, Ebû Suleyk-i Curcânî gibi bir iki isim söylüyor ve her birinden iki beyit getiriyor. Mamafih *Târîh-i Sîstan* bulunduğundan beri bize gelen şairlerin sayısı artmıştır. Birkaç sene evvel Tahran'da basılan bu kitabın birinci kısmında birkaç yeni şairin ismi geçer. Bu kitapta diyor ki: "Yakub b. Saffâr 209'da Herat'ı fethedince bu vakayı yüceltmek için Arapça kasideler yapılmıştır. Fakat o Arapça bilmediği için bana anlamadığım şeyleri okumakta ne mana var?" Bunun üzerine Muhammed b. Vâsıf adlı bir adam yeni Farsça beyitler yazmış. İlk yeni Farsça şiir buymuş. Bu beyitlerin birkaçı *Târîh-i Sîstan*'da vardır. Sonra Bessâm-ı Kurt isminde bir şair de bu yolda şiir yazmış. Nihayet üçüncü olarak Muhammed b. Muhallet isminde bir şair gösteriliyor. Muhammed b. Vâsıf'ın şiirlerinde Saffâr'ın muzafferiyetleri gösteriliyor. 292-299 arasında hüküm süren Leys b. Ali isminde bir Saffârî için de kasideler var. Bu şair takriben 300'de ölmüştür. Bu adam Rûdekî'den evvel yeni Farsça yazan en eski şairdir. Şimdiye kadar en eski şiir söyleyen Rûdekî sayılırdı.

En parlak Yeni Farsça şiir devri Sâmânîler devridir. Bu zamanda eski İran ananeleri canlandırıldı. Bunlar eski Sâsânî padişahlarına mensup olduklarını iddia ettiler. Sipehsâlârlar, valiler bile kendilerine birer nesep uydurdu. Köklerini Sâsânîlere kadar çıkardılar. Sülalenin kurucusu Sâmân Hudat'tır. Mamafih bu kurucu değil, cettir. Sâmân Belh'te bir köy adıdır. Hudât efendi demektir. Bu adam bir dihkan olsa gerek. Behrâm-i Çûbîn'in torunu olduğunu söylüyordu. Bu Sâmân Hudât İslamiyeti kabul etti ve oğluna Arapça Esed adını verdi. Esed'in dört oğlu vardı ve bunlar Tahirîlerin valileriydi. Bunlar içinde en mühimi Ahmed'dir. Ahmed'in de yedi oğlu içinde en önemlisi Nasr'dır. Yani Nasr b. Ahmed b. Esed b. Sâmân Hudât.

Nasr b. Ahmed 261'de Halife tarafından Mâveraünnehir Valisi olarak atandı. 267'de sülalenin başlangıcı oldu. Nasr kardeşi İsmail'i Buhara sipehsâlârı yaptı. O zaman Buhara'da anarşi vardı. İsmail ora-

yı zapt etti. Sonradan Nasr isyan etti, esir etti. Nasr 279'da öldü. İlk Sâmânî emiri bu adam sayılır. Sülale şöyledir: Nasr b. Ahmed (261-279), kardeşi İsmail (279-295), Ahmed b. İsmail (295-301). Bu sonuncusunun meşhur iki veziri vardır. Birisi Ebu'l-Fazl-i Bel'amî (Taberî'yi tercüme eden Bel'amî'nin babası) ki 329'da ölmüştür. Diğeri Muhammed b. Ahmed Ceyhanî'dir. Bunun coğrafyaya ait eserleri vardır. Parçaları bize gelmiştir.

301-303 arasında ikinci Nasr b. Ahmed hükümdardır. Bu adam Rûdekî'nin hamisiydi. *Çehâr Makâle*'deki meşhur hikâye (Bûy-i cûy-i mûliyân âyed hemî) bunun için yazılmıştır. Nasr b. Ahmed Karamite, Batini propagandası etkisi altında kalmış, onlara eğilim göstermiştir. Bunun için hocalar sınıfı askerlerle birleşerek onu izaleye çalışmışlardır. Fakat oğlu Nuh emir olur ve Bâtınîler mahvedilir. Nizâmülmülk *Siyasetnâme*'sinde de Nasr b. Ahmed'den bahseder, onun akıbetini ibret olarak gösterir.

Nuh b. Nasr 331-343 arasında emirdir. Bunun zamanında sipehsâlarları Çağan isyan eder. (Bu Çağâniyân sülalesi edebiyat tarihinde mühim rol oynamıştır.) Ferruhi bu Çağâniyân'a intisap etmiştir. Ve Nuh muvakkaten Buhara'dan kaçtı. Abdülmelik b. Nuh 343-350 zamanında Sâmânîler çöküşe geçer. Küçük emirler, ordu kumandanları gittikçe kuvvet kazanır, iktidar onlara geçer. Zaten Nuh öldüğü zaman hangi çocuğunun padişah olacağı hakkında kavgalar olmuştur. Gaznelilerin kurucusu meşhur Alptekin onun sipehsâlârıydı. Mansur b. Nuh (350-365) zamanında Alptekin kuvvetlenir. Horasan ve Tus sipehsâlârları da Ebu'l-Mansur Abdürrezzak b. Tus'tu Bu adam edebiyatça mühimdir. Dört mûbedi toplamış ve mensur bir Şehnâme yazdırmıştır, 346'da. Fakat bunun ancak mukaddimesi bize gelmiştir. Mirza Muhammed Kazvînî *Bîst Makâle*'de bunu basmıştır. Bu mukaddime bize gelen en eski nesir parçasıdır. Bu adam da kendisine Sâsânîlere varan bir nesep uydurmuştu. İsyan etti, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Sîmcûrî üzerine gönderildi. Onu mağlup ederek öldürdü, yerine Horasan sipehsâlârı oldu. Veziri Ebu'l-meâlî Muhammed b. Bel'amî'dir ki asıl Bel'amî budur, Bel'amî-i Isfahanî denir. 352'de *Taberî Tarihi*'ni özetleyerek yeni Farsça'ya çevirmiştir. Bu tercüme bize gelmiştir ki yeni İran edebiyatında ikinci nesir parçasını teşkil ediyor.

Mansur'dan sonra Sâmânî devleti büsbütün çöker. Nuh b. Mansur (365-378) on üç yaşında tahta geldi. Hükümet annesi ve Abdullah b. Ahmed-i Utbî adlı vezirin elindeydi. (Bu Utbî'nin oğullarından biri Gazneliler tarihini yazmıştır.) O zaman sipehsâlârlar çok serbestti. Ebu'l-Hasan Sîmcûr entrikalar döndürür, 371'de azledilir. Yerine Taş adlı biri

gelir. Sîmcûr kızdığı için vezir Utbî'yi katlettirir. Kendisi de 378'de ölür. Fakat oğlu Ebu Ali babasından daha fenadır. Amuderya güneyindeki vilayetlerde müstakil olup ilk hanlardan Buğra Han'la ittifak eder ve Sâmânî memleketini taksime uğraşır. Buğra Han Buhara'ya gider. Çünkü emir, sipehsâlârı olan Sîmcûr'u ona karşı göndermiş, o da kasten mağlup olmuştu. Fakat Buğra Han dönüşte yolda ölünce Nuh tekrar Buhara'yı alır. Sîmcûr kaçar, Âl-i Büveyh'e sığınır. Orada da entrikalar çevirir. Büsbütün kuvvetsiz kalan Nuh Gazne'ye çekilen Sebüktekin'i çağırır. O da gelir, Sîmcûr'u mağlup eder. Karahanlıların hücumunda Sebüktekin'e birçok yardımlar yapar, barış olur. Fakat memleketin bir kısmı Karahanlıların ele geçer. Sebüktekin günden güne kuvvetlenir, emirin hiç nüfuzu kalmaz. Sâmânîlerin bir belası da şair seven ve siyasi olan Halef b. Ahmed'in isyanıdır. Nuh bunu bastıramaz. Ancak sonradan Mahmud bastırdı. İkinci Mansur b. Nuh (387-389) zamanındaysa daha fenadır. Emir iktidarsızdır. Faik adlı sipehsâlâr Buhara'yı alır. Emir payitahttan kaçar, tekrar döner, Buhara Valiliği için sert tartışmalar başlar. O esnada Faik İkinci Mansur'un gözlerine mil çektirir. Bundan sonra İkinci Abd.. geçer, bir sene hüküm sürer. Bu zamanda Sebüktekin'in halefi Mahmud Horasan valisidir. Karahanîlerden İlik Han Nasr Buhara'ya girer. "Gelin, Türklere mukavemet edin" diye halka hitap etmiş, kimse icabet etmemişti. Kendi has alayı da düşmana iltihak etmiş ve Buhara Karahanlılara geçerek Sâmânîler dağılmıştır.

Sâmânî şairleri

İran şiiri iki üç asırlık bir uykudan uyandığı zaman şekil ve tarzı çok değişmişti. Bunun sebebini söylemiştim. Arap istilası, Arapça öğrenmenin lüzumu ve faideli olması ve münevverlerin bu menfaati sezerek aynı zamanda dini duyguların sevkiyle Arapça öğrenmeleri uzun zaman Farsça'nın terk edilmesine sebep oldu. Farsça yalnız halk lisanı oldu. Arapça'yı münevverler hatta konuşuyorlardı (18. yüzyıl Rusya'sında Fransızca'nın hâkimiyeti gibi). Bu devirde ilk şairler büyük şair değil, büyük memurlardı. Onların bir münşî ideali vardı. Münşî olmak, süslü bir mektup yazmak, sanattır. Bu devlet memurları arada şiir de söylerdi. Yavaş yavaş hükümdarlar münşîliği büyük şairlere vermeye başladı. Şairlik bir meslek olmaya başladı. İran toprağında İran ırkından şairler Arapça yazıyordu. Saâlebî bunları toplamıştır. Bunlar bazen züllisâneyn

oluyordu. Sâmânîler devrinin ilk şairi Şehîd-i Belhî, Husrevî, Serahsî-i Cendî gibi şairlerdir. Bunlar züllisâneyndiler. Bunlardan *Lubâbu'l-elbâb*, ikinci cilt başlarında bahsedilir. (*Lubâbu'l-elbâb*'ın ilk cildi hükümdar ve şehzade şairlerin şiirlerini toplar. Fakat maksadı her ne kadar böyle şiir toplamaksa da burada tarihi malumat da vardır. İkinci cilt asıl şairlerden bahseder. O zaman Farsça'dan Arapça'ya tercüme yapmak moda olmuştur.)

Hicri 2. ve 3. yüzyıldan sonra Arapça'ya Pehlevice'den tercümeler yapıldı. Bunu İbn-i Mukaffa ve Ebânü'l-Lâhikî yapıyordu. Pehlevice'den yeni Farsça'ya geçme safhasını bilmiyoruz. Çünkü İslamın 1. ve 2. yüzyılına ait eserler bize gelmemiştir. Bu iki üç asırdan sonra eski edebi anane değişmiş, dil başkalaşmış, sarf değişmiş, şiirlerin mahiyeti değişmiştir; fakat bu değişmenin safhaları malum değildir. Avfî, *Lubâbu'l-elbâb*'da Arapça'dan Yeni Farsça'ya tercümeler yapan şairlerin adını yazar. Mesela bunlardan Salih ve Elgazıcı'nın bir iki beytini alıyor. Ebû Şekûr-i Belhî'den de rivayet olunur ki bir "âferînnâme" mesnevisi yapılmıştır. Bundan Esedî'nin *Lügat-ı Furs*'unda iki beyit vardır. Bu kitap herhalde *Kelile ve Dimne* mahiyetinde bir şey olacak. Avfî'ye göre bu kitap Ebu'l-Feth-i Bustî tarafından Arapça'ya çevrilmiştir. O zaman Farsça darbımesellerin Arapça tercümeleri de hoşa gidiyor. *Yetîmetu'd-dehr*'de buna dair misaller vardır.

Züllisâneyn meselesi bir moda değildir. Bu, ırkların karışmasından doğar. İstilacı Araplar halis Araptılar. Fakat çocukları İran kadınları aldı, birçok cariyeleri oldu ve kanları karıştı. Yeni çocuklar annelerinden Farsça, babalarından Arapça öğrendi. Bunları hangi ırktan sayabiliriz? Tarihi ırklara dayandırmak doğru olmaz. Zaten İslamiyet milliyetleri mahvetmiştir. (Bir tarihçi Horasan Araplarından İranlılık güttükleri için, İran kültürünü tercih ettikleri için dilleri bozulmuştur, diye şikâyet ediyor. Bunlar hakikaten böyledir. Irklar çok karışmıştır.) Yalnız Farsça şiir söyleyen şairler de herhalde Arap şiirlerini de biliyorlardı. Rûdekî bile meşhur "Mâder-i mey" kasidesinde Arap şairleri olan Cerîr'den, Hassan'dan bahsediyor. O bunları okumamış olsa bile, herhalde malumatı vardı. Sırf Farsça şiirlerde Arap kasidelerinin taklitleri vardır. Hatta bunları birisi tespit etmiştir. Hintli Davut Cota (Pota) bu Arap etkisi hakkında bir makale yazmış ve göstermiştir. Kitap halinde 1934'te basılmıştır. Burada meşhur Farsça kasidelerin Arapça asılları bulunmuştur.

Abbasiler zamanında (şiir bilgisi) ilm-i aruz, ilm-i beyân, ilm-i bedî', ilm-i lügat gibi garip şeyler kazandı. Yeni devir şairleri için bunları bilmek, okumak şarttır. Artık şiir yazmak ayrıca bir tahsile bağ-

landı. *Çehâr Makâle*'de o zamanın şartları gösteriliyor. Deniyor ki bir şair gençken hiç olmazsa yirmi bin beyit ezberlemeli. Her gün divan okumalı, ilm-i beyân, ilm-i aruz, ilm-i lügat-ı garib, sirkat (bir şairin diğer bir şairden mana, ifade ve teşbih çalması ilmi) ve terâcim-i ahval (biyografi), yani şairin hangi münasebetle, hangi vaka dolayısıyla şiir söylediğini bilmeli. Nakdü'ş-şiir (Tenkit: Beyitlerin iyi veya kötü olması için sebep göstermek. Bugünkü tenkitte sebep gösterilmez, zevke bırakılır. O zamanın ediplerinde yüksek bir zevk vardı ve bu beğenmelerinin sebeplerini güzelce ifade ediyorlardı.) bilmeli. Böyle bir tahsil, profesyonel şair olmak için lazımdı ve Sâmânîlerden sonraki şairlerin ekserisi böyle profesyoneldir. Bu münasebetle şairin iktisadi vaziyetinden bahsedelim:

Sâmânî şairleri iktisaden kendi memduhlarına bağlıdır. Çöl şairleri ise başkadır. Bir kuyu için savaş yapılır. Şairler de bu gazâlara iştirak eder ve memduhundan para almaz. Zaten memduh şahıs değildir; kabile övülür. Sâmânîlerde artık hükümdarlık başlamış, çöl demokrasisi bozulmuştur. Mesela *Çehâr Makâle*'de o zamanki bir şairin tipik hayatını alalım; mesela Ferruhi.

Ferruhi

Sistan vezirlerinden Emir Halef b. Ahmed'in kölesinin oğluydu. Önce çok alçak bir tabakadan olan bir dihkânın hizmetindeydi. Ondan câmegî (muntazam maaş) ve icra (elbise, buğday vesaire) alıyorlardı. Evlenmek isteyince fazla para lazım geldi. Dihkâna müracaat etti; alamayınca daha büyük bir adam aradı. Sordu ve Çağâniyanların sarayını öğrendi. Bir kaside hazırlayarak Kethüda Emir Esad'a gitti, "Kaside yazdım" dedi. O, köylü kıyafetinde bir adamın kaside yazacağına inanmadı; fakat sonradan kabul etti ve hükümdara takdime fırsat beklemeye başladılar. Nihayet bir av münasebetiyle tanışıyor, kendini emire beğendiriyor. O zamanki vaziyeti umumi olarak toparlarsak, şairlerin para meselesini şöyle görebiliriz:

1. Şairlerin muntazam maaşları vardı.

2. Büyük şiir söylerlerse, ayrıca mükâfat alırlardı. Güzel bir söz söyleyen şairi yatırıyor, ağzını altın, gümüş veya inciyle dolduruyorlardı. Bu suretle şair oldukça büyük servete malik oluyordu. İlik Han şairlerinden Amik'in rivayetine göre, bazı şairlerin köleleri ve altın eyerleri vardı.

Rûdekî'nin servetini 400 deve ile taşımak lazımmış. Şüphesiz her şair bu kadar servet yapamaz. Saraylarda şairlerin bir başları olur. Bu zümreye girmek isteyen şair bu baş şaire müracaat ederek onun aracı-

lığıyla emire takdim edilirdi. Arûzî-i Semerkandî böyle bir vasıtayla şairlerin sultanı Muizzî aracılığıyla Sultan Sencer'e takdim edilişini anlatır. Muizzî onu teşvik etmiş ve kendi başından geçen bir hikâyeyi anlatmıştır. Muizzî'nin babası Burhânî ölünce câmegî ve icrası kendisine verilmeye başlanmış; fakat bu maaş azmış. Emiri uzaktan görür; fakat önünde şiir okuyamazmış. Nihayet damadına müracaat etmiş ve bir ramazan yeniayı görme münasebetiyle Sencer'in önünde şiir söyleyerek iltifatını kazanmış.

Görülüyor ki bütün bu vasıfların merkezinde daima memduh vardır. Mesela burada şair ayı evvela yâre benzetiyor, oradan hemen memduha geçiyor. Bu devir şairlerinde, İran şairlerinde, destanlarda daima şiirin merkezi; cahiliye şiirlerindeki merkezi teşkil eden şairin kendi şahsına mukabil, memduhtur. İktisadî, siyasi ahval icabı şiir bu şekle girmiştir. Avlarda, bezmlerde bulunur. Tabii bu çok masraflıdır. Elbise temiz olmalı, iyi olmalıdır ve daha birçok şey lazımdır. Hele şair ihtiyarlarsa, hali çok fenadır. Şarap meclislerine iştirak edemez. Onu kimse görmek istemez. Tabii güçlükler başlar. Rûdekî bile ihtiyarlıktan şikâyet ediyor (*Suhan ve Suhanverân*'a bakınız.)

Şiirin Konusu

Sâmânîler zamanında şiirde bahsedilen mevzular o zamanın idealleridir. Bu idealler bezm ve rezm'den ibarettir. Bezm şarap içmek ve sevmektir. Rezm ise savaştır. Cahiliye ile bu şiirler arasında fark şudur: Rezm bir kabile husumeti değildir. Kavga artık iki sultan arasındadır yahut da bir asiyle mücadele edilir. Bir şehir kuşatma altına alınır. Bezm'e gelince, o da değişmiştir. Eskiden nehir kenarındaki meyhanelerde şarap içilirdi. Abbasilerde sabah vakti Samera'ya veya bir manastıra gidilir, içilirdi. Sâmânîlerde ise artık deveye binip manastıra gitmek yoktur. Şarap evlerde içilir. Haram telakkisi etki etmez. Artık eski İran ananesini gizlemeye lüzum görülmez. Sâmânîler zamanında cemiyet şıvalıreskti. Burjuvazi onlara karışmazdı. Daha sonra vaziyet tamamen ayrıldı. Mesela sonra gelen şairlerden Hafız dini bir memurdu. Şarap

içtiği için kendisini savunmaya mecburdu. Onun şiirinde şarabın müdafaası bundandır. Sâmânîlerde bu yoktu. Tamamıyla hür ve serazad bir şekilde yaşıyorlardı. Yasakçı, sofu vesaire yoktu. Şiraz gibi Türk şehirlerinin güzelleri meşhur oldu. Şiir artık onlardan bahse başladı. Abbasiler zamanında böyle bir konu yoktur. O vakit sevgili bir muganniyye veya cariyeydi. Bazen şair padişahın cariyelerine yahut manastırdaki genç rahibe âşık olur. Hafız zamanında vaziyet değişti. Şehrin etrafında harâbat vardı. Orada muğlar bulunur ve şair onlarla muaşaka ederdi.

Vasıflandırmaya gelince, tasvir konusu çölün devesi, yabani eşeği, fırtına veya yağmur vesairesi yerine bahçe ve şarap kadehidir. Bütün güzelliğin merkezi memduhtur. Her şey onun etrafında döner. Asıl şiir kasidedir ve kaside metheder. Her şey fevkalade gösterilir, her şeyde kemâl görülür. Bu, şiir usulünü değiştirmiştir. O zamandan beri vasıflar idealize edilmiştir. Arapların Cahiliye şiirleriyse, karakterize ediyor, incelikleri ifade ediyordu ve Arapça buna elverişliydi. Halbuki Sâmânîlerde şair etrafındakilerin karakteristiğini göstermeye değil, idealize etmeye çalışıyor. Ve mübalağa ediyor. Bu mübalağa zevki daima devam edip gitmiştir. Teşbihler hem idealdir hem fevkaladedir. Mübalağada kız huri olur, çiçekler altın. Bu hal Hafız'a kadar devam etmiştir.

Sâmânî şairleri parlak bir hayat yaşamışlardır. Şiirleri de parlak ve nikbindir. Bu zamandan kalma bir iki bedbin şiir de vardır. Filologlar bunu hikmet bölümüne alıyorlar. Şehîd-i Belhî'nin bu şiirlerinden bir iki örnek alalım:

Eger gam râ çu âteş dûd bûdî
Cihân târîk bûdî câvîdâne
Derin gîtî serâser ger begerdî
Hiretmendî neyâbî şâdmâne

[Gam dediğin ateş gibi dumanlı olsa,
Dünya ebediyen karanlıkta kalırdı.
Şu dünyayı dolansan bir uçtan bir uca,
Keyfi yerinde bir akıl sahibi bulamazsın.]

Bu gibi karamsarlık barındıran şiirleri hikmetten saymak doğru değildir. Bunlar ancak o zamanın parlak hayatının tenkididir. Bu demektir ki şaire az para vermişlerdir, memduh derya kadar cömert olmamıştır. Eğer şiirdeki gibi cömert olsaydı, iyi söylenirdi. Muvaffakiyetsiz şairler layıkıyla takdir olunamıyor. Tabii bunlar vaziyetlerinden şikâyet

ediyorlar. Bilhassa ihtiyarlayınca parlak zamanları geçmiştir, karamsar oluyorlar.

Kasidenin zıddı hicviyedir (hecâ). Hecâ çölde hususi bir vazife görürdü; bunu gördük. Burada artık hicviyenin bambaşka iki vazifesi vardır.

1. Hayali bir memduha karşı. Firdevsî'nin Mahmud'a hicviyesi gibi.

2. Meslektaşlara karşı. Bir sarayda on şair varsa, aralarında kavga da var demektir. Boyuna hicviye yazılır. En fazla hicvî beyitler Tabîb-i Horâsânî'den kalmıştır. *Lügat-ı Furs*'ta 34 beyti vardır. Hicviye kasidenin zıddıdır. Arada gayri tabii yükseltilen adam burada aynı gayri tabiilikle alçaltılır, hatta bunlarda amme lisanı tatbik olunur.

Rivayet

Rivayet bir şiirin ne zaman ve nerede okunduğunu gösterir. Cahiliyede şiirler panayırlarda okunurdu. Sâmânîlerde büyük kasideler resmi kabuller, büyük bayramlarda halk toplanınca, emirler halka görününce, emir için kasideler okunurdu. Fakat kasideler şeklen de eskiden ayrılır. Nesiblerin konusu değişmiştir. Hatta bazı kasideler nesibsizdir ve kasîde-i mücerrede adını alır. Sonra vasıflar da değişir. Seyahat yerine, çöldeki arazi yerine ilkbahar ve sonbahar tasvir edilir ki bunun sebebini Bertels Nevruz ve Mihrigân bayramlarında buluyor. Belki de bu mevsimlerde yapılan büyük resmi kabullerde okunuyorlardı. Nevruz ilkbahar bayramıdır, Mihrigân ise sonbahar bayramı. Bu bayramlarda resmi kabuller yapılırdı ve tabii mevsimi de tasvir eden kasideler okunurdu. Kış tasvirleri, iftariye gibi diğer dini bayram kasideleri sonradan girmiş olmalıdır.

Gazel

9-11 beyitten ibarettir. Sonunda mahlas vardır. İçeriği ise âşıkanedir. Bertels gazel teriminin Sâmânîler zamanında mevcut olduğunu tespit etmiştir. Fakat biliyoruz ki Abbasiler zamanında da kasidenin aşktan bahseden kısmına "gazel" denirdi. Fakat mahlas kullanma 13. yüzyılda gelişmiştir. Sâmânîler zamanında yoktu. Sâmânîler zamanında bulunmayan gazele klasik şeklini veren, Sadî'dir. Bertels gazel tarihi için mühim olan kaside nesibinin kısmen gazel olabileceği iddiasını ileri sürüyor ve Unsurî'nin kasidesinden bir beyit gösteriyor:

"Gazel ve güzellerin naatını söylemekten ne çıkar? Memduhun vasfını ve kudretini niye söylemiyorsun?"

Gürizgâh olan bu beyit nesibden sonra gelmektedir. Demek ki nesibe gazel ismi verilmektedir. Sonra Ferruhi'nin de bir beytini alıyor. Burada şöyle denmektedir:

"Her zaman kendi mutriblerinden, bezm'de kendi şairlerinin gazelini ister."

Bundan anlaşılıyor ki gazel bezm'lerde mutribler tarafından söylenilmektedir. Şimdi bu iki misalin neticesini birleştirirerek bundan a) Nesibe gazel denildiğini, b) Gazelin kasideden ayrı olup, şair tarafından okunmadığını, mutribin söylediğini çıkarabiliriz. Gazelin meşhur 9-11 beyitlik kaidesi bu ikinci iddiayı teyit ediyor. Hülasa olarak gazel kasideden ayrılmış ve terennüm edilen nesibdir, diyebiliriz.

Rübai:

Eski İran halk şiiri şeklidir. Hususiyeti bir şaire isnat olunmasıdır. Avrupa halk şiirleri de böyledir. Ömer Hayyam'ın rübaileri böyledir. Ona isnat edilen rübailerin bir çoğu diğer şairlerin divanlarında bulunur. Bugün bir rübai yazmamış tek bir İranlı yoktur. Tamamıyla popüler bir şiir tarzıdır (Bizdeki mani gibi).

Bize Sâmânîlerden bir tek rübai kalmıştır. Gaznelilerde divanlarda rübai kısmı çok azdır. İlk büyük rübai mecmuasına sûfilerde rastlıyoruz. Takriben 400'de yaşayan meşhur sûfi Ebû Said Ebülhayr'ın menakıbnâmesinde rübailer vardır.

Sûfilerin etkisi alçak tabakadan esnaf ve köylülere olur. Bundan dolayı onların şiirleri halka ait şekillerledir. Sâmânîler zamanında yüksek şiir şıvalıresk cemiyet şiiriydi. Ne sûfi ne esnaf bu cemiyet üzerine etki edemedi. Halbuki Timurîler zamanında Semerkand ve Herat'ta sûfiler, emirler tarafından büyük bir hürmet ve itibar kazanmışlardır. Her emir bir sûfiye bağlanırdı. Rübai yüksek şiir sayılmıyordu. Yüksek edebiyata girmesi sonradandır.

Destan:

İran kaynaklı bir şekildir. Sâmânîler zamanında yazılmış destanlardan Dakîkî'nin şehnâme parçası, kısmen Gazne devrine ait, Firdevsî'nin *Şehnâme*'si ve *Lügat-ı Furs*'ta birçok destani beyitler Ebû Şekûr-i Belhî'nin *Âferinnâme*'si (Esedî bunun nazmediliş tarihini 336 olarak gösteriyor) hep bu nev'e girer.

Böyle birkaç beyti bize gelen bu mesnevileri ikiye ayırabiliriz.

1. *Heroique*, 2. *Didaktique*. Mesela *Kelile ve Dimne* ahlâkî bir mesnevidir. Bu kahramane ve ahlâki nev'i Sâsânîler zamanında da vardı ve gelişme halindeydi. Kahramanlık destanları, enderznâmeler, pendler, nasîhatülmülûkler... Sâmânîler zamanında bu İran kaynaklı anane devam etmiştir. Diğer taraftan da Arapların kaside ve gazelleri gelişme ve yayılmaya başlamıştır.

Gazneliler devrinde aşka dair mesneviler görüyoruz. Unsurî (Mahmud'un saray şairiydi) *Vâmık ve Azrâ*'yı tercüme etmiştir. Bu mesnevinin bize ancak Türkçe tercümeleri gelmiştir. Lâmiî ve Câmi'î tercümeleri. Bunlar da yüksek tabakaya aittir. *Veys u Râmîn* Selçuklular zamanında yapılmış eski İranca bir mesnevidir. Burada da yüksek tabaka söz konusudur. Sâmânîlerden sonra gelen devirde bu parlak şıvalıresk devir kayboluyor. Bir Kürt çobanı (*Heft Peyker*'deki şahıslar), fakat asıl Behrâm-ı Gûr yine şahtır. Geleneksel bir tabaka değildir.

Sâmânîlerin şiiri de gelenekseldir. Bütün memduhlar birbirlerine benzerler, yumurtalar gibi. Fakat *trait individuel*'leri yoktur. Nizamî'deki şahıslarınsa hususi çizgileri, birtakım meziyetleri vardır. Orada her şahıs ayrılabilir.

Bertels ilk olarak sosyal bakış açısıdan bir İran edebiyatı tarihi yazmaya başladı. Şimdiye kadar Sâmânîler devrine ait bir kısım çıkmıştır. Fiş usulüne göre yapıyor. Şiirlerdeki konuları fişe alıyor, sonra bulunan materyalleri bölümlere ayırıyor. Mesela şu kısımları ayırmıştır:

1. Tabiat: Sâmânîler zamanında tabiat duygusunun merkezi bahçedir. Bahçeye teşbih edilen şeyler mabet, cennet, ressam addedilen Mâni'nin kitapları gibidir. Çiçekler ekseriya parlak ve göze çarpan şeylere teşbih edilir. Bu adamlar mücevheri, elması çok seviyor. Göz için eğlence arıyorlar; kulak iştirak etmiyor. Modern bir şair, gözüyle görünenleri pek sevmez bile. O gizli küçük şeylere bakar. Sâmânîlerin şiir bahçesi parlar, göze çarpar. Sonra Bertels benzetilenleri toplamıştır. Mesela bahçe gezmek için değil, şarap içmek içindir. Onlar vahşi tabiatın güzelliğini idrak edememişlerdir. Cahiliye şiirlerinde bazen dehşetli bir fırtınada, yıldırımların teşbihleri bulunur. Fakat Sâmânîlerde memduha parlaklık vermeyen teşbih unsurları hiç bulunmaz.

Şark vahşi tabiatın güzelliğine varamamıştır. Tabiat bir bahçe içine sıkışmış, zayıflamıştır. Burada artık çölün muhtelif renklerinden, manzaralarından bahsedilmez. Yıldızlar ve seyyareler esas mevkiyi alır, lakin bunlar da hemen sadece memduhu methetmek içindir. Mesela Ay, hilal şeklindeyken memduhun atının nalıdır. Bertels bu çeşit teşbihleri toplayarak maddi kültürü göstermektedir. Bunlar esb, kitap, satranç, mey, târ gibi şeylerdir. Bunlardan başka medine hayatına ait mücevherattan, güzel kumaşlardan, lüks hayat icaplarından bahsedilir. Bir üçüncü olarak da dini kültür etkileri gelir. Bunlar mesela faziletlerden, eski zamana ait şecaat, cömertlik, mürüvvet, kerem, hırs, izzet-i nefis, hûbnejatlık (asilzadelik) gibi şeylerdir. Dini hayattan alınmış fikirler azdır. Astrolojinin yasalarından bahsedilir ve geçen yıldız isimlerinin ekserisi hatta hemen hepsi İranî şekildedir. Arapça isimler yoktur. Mesela Zühre için Behram denir.

Dördüncü bölüm aşkiyattır. Fakat burada en çok erkeklerden bahsedilir ve bu erkeklerin çoğu Şiraz, Harlu (Karluk) şehirlerindendir, köledirler. Bundan mâada Rum çocuklarından pek nadir olarak da Zerdüştîlerden bahsedilir. Maşukun güzelliğini medih esas teşkil eder. Fakat benzetilenler hükümdarın lüks hayatına ait şeylerdir. Âşığın duygularından pek bahsedilmez. Hafız'da âşık kendi duygusundan çok bahseder. Bu hal mutasavvıflarda da vardır ve iyice dinleştirilmiştir. Aşk hissi ancak tasavvufun etkisi altında gelişebildi. Sûfilerde insanın ruhi hayatı sistematik bir surette kontrol ediliyordu. Çünkü nefsi kontrol etmek ve bunu şeyhe söylemek âdetti. İradet kaydedilirdi. Yani ruhani bir rafiniman yapılır ki uzaktan Hintlilerin riyazetlerine benzer. Herhangi bir sûfi kitabında daima şu kaideyi görebiliriz: Müridin aklına halvette ne gelirse, şeyhe hepsini söyleyecektir. Tabiidir ki bu suretle aşkın şiiri değişecektir. Şair müritler kendilerini dinleye dinleye asıl kendi duygularından bahsedeceklerdir.

Sâmânîler zamanında sûfilerin etkisi henüz yayılmadığından bu çeşit aşk şiirleri yoktur. Hatta o zamanın sûfilerinin daha çok tercih ettikleri ifade tarzı olarak rübai yüksek edebiyat ürünlerinden sayılmıyor. Şimdi Sâmânî devrindeki edebiyatı hülasa ederken şöyle söyleyebiliriz: Bu zamandaki şiir, o devirdeki Arap şiirinden ayrı olarak söz konusu olmaz. Bu iki şiir arasındaki fark sadece dildir. Birisi Arapça, diğeri Acemce yazılmıştır. Farsça'dan Arapça'ya tercümeler yapılıyor, Arapça kasideler Fars şairlerine örnek oluyor. Yeni Farsça edebi lisanı teşekkül ediyor ve Doğu İran'da bilhassa Sâmânîler zamanında yaşayan aristokraside bu dil gelişiyor. Mamafih bu gelişme Doğu İran'ın Bağdat'tan ayrılmasından sonradır.

Bu zamanda hükümdarlar kendilerini Sâsânîlerin sülalesinden addederek hilafeti hiçe sayıyor. Arapları haklarını gasp eden bir istilacı addederek eski İran toprağının meşru hâkimlerinin kendileri olduğunu iddia ediyorlar. Bu siyasi mesele İranî sahada yazılan eserlere ehemmiyet verdiriyordu. *Şehnâme*'nin siyasi maksadı da böyledir. Firdevsî ispat etmek istiyor ki Fars ve Gazne'deki hükümdarlar haklarını eski İran ananesinden almaktadır. Sâmânî şiiri teşbih teferruatına kadar o zamanki aristokrasi hayatını aksettirir. Gazel bu devirde müstakil bir tarz olarak mevcut değildi. Daha kasidenin nesibi olmaktan kurtulamamıştır; esas kasidedir. Gazel şarkı gibi mutribler tarafından söylenir. Halbuki kaside büyük bayramlarda okunurdu.

Kasidelerin eski şekli değişmiş, çöl ve deve vasfı yerine ilk ve sonbahar tasviri kaim olmuştur. Nesiblerde aşk kısmında güzel bir çocuktan bahsedilir. Nevruz ve Mihrigân bayramlarında okunur.

Edebiyat nev'ilerinden kasidenin zıddı hicviye vardır. Bundan başka müstakil bir büyük şekil olarak mesnevi vardır. Kıt'a, gazel büyük şekillerin kısımlarıdır.

Kasidenin dahili yapılışına gelince: Bu şiirlerin memduhun vasfında gösterilmek istenen kemâl fikri her şeyi idealize etmeyi icap ettirmiştir. Bunun neticesi olarak şiirde şahsilik kalmadı. Hepsi birbirine benziyor. Gayri şahsi oldu. Bir şiirde portre yoktur, soyut ideal bir hal vardır ve bugüne kadar devam etmiştir. İdealize ettirmek eski Yunan sanatıdır. Romalılardan sonra edebiyata biraz portre girmiştir. Avrupa'nın güzel sanatlarını anlamak için yalnız Yunan sanatını anlamak kâfi değildir.

Mesnevi didaktik ve erotik olmak üzere iki koldan devam etmektedir. Rübai halk edebiyatına münhasırdır. Sûfiler sayesinde yükselerek edebiyata girmiştir. Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr'ın rübailerinde *literaire* bir mahiyet vardır.

Vukuat Şiirleri

Bezm ve rezm. Bu şiirlerde barışa ait motifler savaştan fazladır. Bunun sebebi, elimize geçen metinlerin hep İkinci Nasr zamanına ait olmasıdır. O zaman henüz Sâmânîlerin düşmanları çoğalmamış, Karahanîler taarruza başlamamışlardı. Muharebe azdı. Dini motifler Sâmânî şiirinde azdır. Aristokrasi hayatı buna mânidir; dini hisler az gelişmiştir. Mesela şarap haram değildir, çünkü Zerdüştîlikte mübahtır.

Şairin iktisadi ve sosyal vaziyeti birbiriyle zıttır. O memduhun aşk meclislerine devam edecek; fakat asilzade olmadığından kendisine lüzum kalmayınca saraydan uzaklaştırılacaktır. Yani esnaf zümresi arasına girecektir.

İktisadi vaziyetiyse memduhun cömertliğine bağlıdır. Asilzadenin akarları, çiftlikleri vardır. Şairse bağışlarla yaşar ve ihtiyarlayınca tabii gözden düşer. Bunun için şiirlerde ekseriya ihtiyarlıktan şikâyet edilir. Yani bu Sâmânîler zamanının şiiri hususi bir sosyal tabakanın şiiridir. Yeni motifler başka taraftan verilir. Ancak sûfilerin karışmasıyla edebiyat genişler.

İlk Sâmânî Şairleri

İlk Farsça şiir söyleyen (Eski kitapların başında daima böyle bir bölüm vardır; ilk şairi arar.) *Târîh-i Sîstan*'a göre Yakub b. Saffar'ın Herat'ı fethinde bir kaside okuyan Muhammed ibn-i Vâsıf'tır. *Lubâbu'l-elbâb*'a ve Devletşah'a göreyse Behrâm-ı Gûr'dur. Behrâm-ı Gûr bir gün avlanırken bir aslan tutmuş ve ona bir şiir söylemiştir:

Menem an şîr-i gele
Menem an fîl-i bele
Nâm-i men Behrâm-i Gûr
Ve kunyetem bû hîle
[O sürünün aslanıyım ben.
O güçlü filim ben.

Adım Behrâm-ı Gûr.
Künyem hilenin Babası.]

Fakat buna imkân yoktur. Çünkü Sâmânîlerde yeni Farsça yoktu. Zaten bu rivayet daha eskidir. İbn-i Hordâzbih *el-Mesâlikü' l-memalik*'inde 232'de yazılmış biraz başka şekilde yazılmış haliyle şunu kaydediyor:

Menem şîr-i şelenbe
Menem bebr-i tele

Behrâm-ı Gûr'a Arapça şiirler de isnat olunuyor. Çöle gitmiştir, gençliğini Araplar arasında geçirmiştir. Bunun için mümkündür. Avfî Buhara'da Behrâm-ı Gûr'un Divanını gözüyle gördüğünü iddia ediyor. *Mürûcüzzeheb*'de Arapça ve Farsça şiir söylediği kaydedilir. *Târîh-i Sîstan*'da da bir kayıt vardır. Garşâsb Huş adlı ateşin memurları bir ilahi söylüyorlar ki Garşasb'ın ruhu bu ateşte temsil ediliyormuş. Bu ilahinin vezni "Mefâilün feûlün" olup Arapların veznine benzemez. Lisanı eskidir, her mısraın kafiyesi vardır. Pehlevice'den sonra, Yeni Farsça'dan önceye ait bir lisanın mahsulü olabilir.

Başka bir rivayet de şöyledir: Muaviye zamanında vali olan Ziyâd b. Ummihi'nin (belki Muaviye'nin kardeşidir) oğlu Ubeydullah b. Ziyâd veya Abbad Sistan'a bir sefer yapmıştır. Orada Yezid b. Muferre' el-Hamîrî adlı bir şair vardı. Ona nesebine kadar hücum eden bir hicviye yazdı. Bunun üzerine âmil (vali) tarafından hapsedildi. Bir ilaç verdiler, yüzü simsiyah oldu. Çocuklar "şebestin şebestin" diye alaya başladılar. O zaman onlara manzum olarak cevap verdi:

Âbest u benîzest
Ve usârât-ı zebîbest
Ve donbe ferbih u piy est
Ve şîmehem rûspî est

[Su var, rakı var.
Kuru üzümün suyu var.
Koyun kuyruğu var, içyağı var.
Bir de valinin fahişe anası var.]

Bu olay 66 senesindedir. Taberî'de bu rivayet vardır. Fakat biraz değişmiştir. Üçüncü mısra yoktur. Dördüncü mısra,

Siyeh rûy sepîdest = [Kara yüz aktır] şeklindedir.

Başka bir rivayet: 119'da Esed b. Abdullah adlı bir Arap emiri Türk hakanına malik oldu. Tahtından çekilirken Belh ahalisi hiciv beyitleri söylemişlerdir:

Ez hatalân âmedî
Berû tebâh âmedî
Âbâre bâr âmedî
Hoşk u nizâr âmedî

[Oyuna geldin;
Yüzün mosmor geldin.
Avare oldun geldin.
Kurudun, çelimsiz oldun geldin.]

Bu rivayet birçok yerde vardı.

Başka bir rivayete göre de ilk şiir söyleyen adam Abbas adlı bir şairmiş. Memun 193'te Merv'e geldiği zaman ona bir şiir söylemiş. (Avfî, I/21).

El-Mu'cem fî me'âyîri eş'âri'l-acem'deki bir rivayete göre de ilk şair Ebû Hafs Hakîm b. Ahvaz-ı Sogdî'dir. Bu, "şehrud" adlı bir aleti icat etmiştir. Takriben 308'de yaşamış. Fârâbî bundan bahseder:

Âhû-yi kûhî der deşt çigûne devezâ
Yâr nedâret, zi pey-i yâr çigûne revezâ

[Dağda yaşayan ceylan ovada nasıl koşsun?
Sevdiği yok ki sevdiğinin peşinden nasıl gitsin?]

İlk Farsça şiir hakkındaki rivayetler bunlardan ibarettir.

Avfî'de otuz kadar şairin zikri geçerse de pek az şiir bize gelebilmiştir. Bu gelenlerin bir kısmı tazmin, bir kısmı iktibas yoluyladır. Avfî hayatları hakkında gayet az malumat veriyor. Bazen daha sonraki şairlerden bunlar hakkında malumat alabiliriz. Mesela Gazne şairleri Sâmânî şairlerinden kısmen bahseder. Kendileriyle mukayese yoluyla yapılan bu bahisler pek nadirdir.

Şehîd-i Belhî

En eskisidir. Avfî'de Rûdekî'nin buna yazdığı bir mersiye vardır. Züllisâneyndi. Avfî'nin verdiği parçalardan başka, *Lügat-ı Furs*'ta da birkaç beyit vardır. Karamsar bir şairdir. Sevgilisi kendisinden daha yüksek olduğu için gölgede kalmış; bundan şikâyet eder.

Ebû Abdillah Muhammed b. Musa Feralâdî

Avfî'deki metinler bazen şüphelidir. Bunun hakkında Rûdekî'nin bir beyti vardır:

Şair-i şehîd u Ferâlâdî
Dîgerân cumle heme râvî
[Bir şair varsa, o da şehit olan şair Ferâlâdî'dir. Bunun dışındakiler ise tümü ancak râvidir.]

Avfî bunun hakkında *Tabakâtu' ş-şuerâ*'da, "Zikri varsa da şiirleri kibrît-i ahmer gibi nadir imiş" diyor.

Ebû Şuayb Salih b. Muhammed el-Herevî

Avfî bundan oldukça bahseder. Hıristiyan çocuğunu söylediği bir şiir için. Şiirinde pek çok bedî'î sanat varmış.

Rûdekî

Ebû Abdullah (Cenz ?) b. Muhammed el-Rûdekî zamanının en büyük şairi. Sonraki şairler büyüklüğünü takdir eder. Kör doğmamış, sonradan kör olmuş. (Rûdek Semerkand civarındadır.) Musikişinasmış. Hayatının sonuna doğru Rûdek'e dönmüş, 329 veya 330'da ölmüştür. Rûdek'e Fâtımîliğe meylinden dolayı çekilmek zorunda kalmış. İsmailîliği metheder bir beyti vardır. Ya Nasr b. Ahmed bundan dolayı onu azletmiş yahut asıl hamisi olan Bel'amî 329'da öldüğü için köyüne çekilmiştir. Eyyâr adlı bir sevgilisi varmış. Avfî şiirinin yüz defter doldurduğunu söyler. Belki de mübalağalıdır. Bize pek az bir şey gelmiştir. Kasideleri Katran'ınkilere karışmıştır. Ethé, D. Ross ve Muhammed Kazvînî bunları ayırmaya çalışmışlardır. Altı mesnevi yazmıştır. *Kelile ve Dimne*'yi nazmetmiştir. İki mesnevisinin adı malumdur: *Devrân-i Âfitâb*, *Kelile ve Dimne*. Gurgânî Tahran'da bastırdığı *Kelile ve Dimne* mukaddimesinde bundan bahseder. Said Nefîsî'nin Rûdekî hakkında üç ciltlik kitabı vardır.

Ebû Şekûr el-Belhî

336'da bir Âferinnâme yazmıştır. *Lügat-ı Furs*'ta bir tane beyti vardır. Bundan başka Avfî'de de birkaç beyti vardır.

Ebû Tâhir-i Husrevânî

Bir beytini Firdevsî *Şehnâme*'de tazmin etmiştir. Orada ihtiyarlıktan şikâyet eder. Bir başka beytinde de maşuku Gazi'den bahseder. *Mecma' u' l-fusehâ*'ya göre 342'de ölmüştür.

Lûkerî

Lûkâr Mervrûd Irmağı'nda vaki bir şehirdir. Yâkût-i Hamavî zamanında (616'da) buradan yalnız bir minare kalmıştır. Nuh b. Mansur zamanında yaşamış bir Türk çocuğu hakkında yazdığı kasidesinden bir parça bize gelmiştir.

Ebu'l-mueyyed el-Belhî

Avfî'nin misalinde biraz aranmış sanatlar vardır. Fena Arap şairlerinin sanatlarına benziyor. Dakikî'den evvel bir şehnâme yazmıştı. Bir de Esedî'den önce Garşasbnâme yazmıştır. Bu kitap belki de *Şehnâme*'nin bir kısmını teşkil ediyordu. Tamamını bilmiyoruz. Yalnız *Târîh-i Sîstan*'da bahsediliyor.

Ebû Mansur Ummare el-Mervezî

Son Sâmânî İsmail (395'te öldürüldü) hakkında bir mersiye yazmıştır. Gazne ve diğer zamanlara kadar yaşamıştır. Sâmânîler zamanında şiirperest olan daha birtakım sülaleler vardır. En meşhurları Zeyyârîler, Salih b. Abbad, Çağâniyan sülalesi şairleri himaye ediyorlar.

Çagâniyan Şairleri

Çagan, Amuderya'ya dökülen bir nehirdir. Araplar buna Sagan derler. Bütün bu nehir boyuna Çagan deniliyordu. Merkezî Çagâniyan şehri Tirmiz'den üç gün mesafedeydi. Bugün bu nehir kurumuştur. İşte bu mıntıkada Sâmânîler zamanında Âl-i Muhtac adlı bir sülale hüküm sürüyordu. Hükümdarlar pek belli değildir. Bunlardan en meşhuru Ahmed b. Ebûbekir b. Muzaffer 335'te Sâmân b. Nuh'a isyan etti ve onu muvakkaten Buhara'dan kaçırdı. İşte bu sülale ve bilhassa bu adam sayesinde birkaç şair ismi de bize gelmiştir. Onlar da şairleri himaye ediyorlardı.

Tirmizli Mencik (Muncik)

377'de ölmüştür. Bu sülaleden Tahir b. Fazıl için methiyeler yazmıştır. Avfî'de (II/13) ondan bazı parçalar vardır ki hep vasıftır. Bir defa Mihrigân bayramı vasfında at vasıflandırılıyor. İkinci bir parçadaysa iki renkli gül tasvir ediliyor. Bunun şiirlerini anlamak güçmüş. Çünkü Nâsır-ı Husrev (meşhur İsmailî) seyahatnâmesinde Tebrizli Katran'ın bunun yanındayken Muncik'in şiirlerini anlamayıp manasını kendisinden sorduğunu, Nâsır-ı Husrev'in ona bir şerhi bulunduğunu, 5. yüzyılda Tebriz'de onu anlamakta güçlük çekildiğini yazıyormuş. Bu mümkündür. Belki lisanı çok eskiydi.

Bedî el-Belhî

Bu da Tahir b. Fâzıl için şiirler yazmıştır. *Pendnâme-i Enûşirvan* adlı bir mesnevisi varmış. İhtimal Pehlevice bir kitaptan tercüme edilmiştir veya Pehlevice bilen birisinden ilham almıştır. Şarap ve aşktan bahseden Arapça ve Farsça mülemmaları vardır.

Çagâniyan'dan başka Âl-i Büveyh de şairleri himaye ediyordu. Mesela meşhur Âl-i Büveyh veziri Sahib b. Abbad kendisi de şair ve edip olmakla beraber şairperestti. Avfî'de onun himaye ettiği iki şairden bahsedilir.

Cüneydî

Züllisâneyndi. Sahib b. Abbad'ın yanındaydı. Onun hakkında Arapça bir şiiri vardır. Âl-i Büveyh zamanında vilayetlerin coğrafi vaziyeti Arapçaya revaç verdirecek haldedir. Bunun için Abbad Arapça da bilirdi. Cüneydî'nin şarap için Farsça bir vasfı gelmiştir.

Mantıkî

Bu da züllisâneyndi. Mübalağalı birkaç beyti bize kadar gelmiştir. Mesela âşık olan çocuğu elinde sevgilisinin saçından bir kıl ile eve gelince baba çocuğu kıldan tefrik edemez. Bu Abbad'ın hoşuna gitmiş ve hemen Bedîüzzamân-ı Hemedânî'ye, "Bunu Arapça'ya tercüme et" demiş. Bedîüzzamân Arapça makâmat şeklinin mucididir. Arap edebiyatında mühim bir mevki tutar. *Makamat*'ta çok iyi söz söyleyen, yazan, şair, edip; fakat serseri mizaçlı, dolandırıcı, daima seyahat eden, herkesi aldatan bir kimsenin sergüzeştinden bahsedilir. Böyle malumatı, serseri ediplerin hayatını toplayan ve gösteren makameler vardır. Mesela *Makâmat-ı Harîrî* çok mühimdir. Farsça'da da *Makâmat-ı Hamîdî* vardır.

Ziyârîler Sülalesi

Taberistan'da ve Cürcan'dadır. Bunlardan Şemsü'l-meâlî Kâbus b. Voşmgîr (416-470) de şairleri himaye eder. Fahrüddevle kendisine antlaşma ve yardım teklif etti. Fakat beraberce mağlup olarak Horasan'a kaçtılar. Fahrüddevle'nin 388'de ölümünden sonra Kâbus Taberistan'a döndü. Çok hiddetliydi. Birçok kimseyi öldürdü, nihayet onu da 403'te öldürdüler. Kendisi de edipti. Risaleleri vardır. Ölünce yerine oğlu Minûçihr geçti. Kâbus zamanında onun yanında yaşayan şairlerden Husrev-i Serahsî vardır. Arapça ve Farsça şiirleri vardır.

Şehnâme

Hudâynâme Sâsânîlerin resmi tarihidir. Üçüncü Yezdicerd zamanında (590-628) bir redaksiyon yapılmıştır. İki mûbed, Furuhan ve Ramin tarafından yapılmıştır. İbn-i Mukaffa, Musa el-Kisrevî Arapça'ya tercüme etmişlerse de bize gelmemiş; ancak iktibasları elimize geçmiştir. Bu iktibaslar Hamza-i Isfahanî'nin *Mücmelü't-tevârîh*'inde, Taberî ve Taberî Tercümesi, Bel'amî'de vardır.

Firdevsî'den Önce Şehnâmeler

İlki Ebu'l-Mueyyed el-Belhî'ninkidir. Kâbusnâme mukaddimesinde ve Bel'amî'nin Taberî tercümesinde bundan bahsedilir. (Kâbusnâme Keykâvus b. İskender-i Voşmgîr'in torunu 428'de oğlu Geylanşah için

yazılmıştır. İki defa Türkçe'ye tercüme edilmiştir.)

Târih-i Sîstan'da bahsedilen Şehîd-i Belhî'nin *Acâibü'l-bahr ve'l-berr* adlı bir kitabı da vardır; bize gelmemiştir.

Ebû Ali Muhammed b. Ahmed-i Belhî de şehnâme yazmıştır. Bîrûnî bundan bahsediyor. Ebû Ali de belki Şehîd-i Belhî'dir. Bir de manzum şehnâme yazılmıştır. Mesud el-Mervezî adlı biri tarafından. Bundan Saâlebî-i Fergânî *Gureru'l-ahbâri mulûk-i Furs* adlı eserinde bahsediyor. Bunu Zotenberg bastırmıştır. (Paris, 1900). Eser 4. yüzyılda yazılmıştır. Seminer'de vardır. Ve sonra Makdisî'nin yazdığı *Kitâbü'l-Bida ve Tarih*'te –ki Cl. Huart tarafından basılmıştır– bahsedilir. Bu şehnâmeden bize iki beyit gelmiştir. Fakat vezin değişkendir. Bir beyit hezec, diğeri mütekâribdir. 346'da Ebû Mansur b. Abdurrezzâk-i Tûsî bir mûbede mensur bir şehnâme toplattırdı. Tûsî amirine karşı isyan etti ve 351'de zehirlenerek öldürüldü. Yerine geçen Ebû Hasan el-Sencûrî ahlâksız bir adamdı.

Abdurrezzâk'ın edebiyat tarihinde iki rolü vardır. 1. Ebû Mansur Muammerî'ye şehnâmeyi toplatması için emir vermesi. O da Sistan'a, Herat'a adam gönderdi, iyi bilen dört mûbedi toplattı. Bunların adı Şeş Puser-i Horasânî, Yezdandad Puser-i Şâpur, Mâhuy-i Hurşid Puser-i Behram, Şadan Puser-i Rûzî'ydi. 346'da toplattı. Bu şehnâmenin bize mukaddimesi gelmiştir. En eski yeni Farsça metin budur. İkinci en eski yeni Farsça metin Bel'amî'nin Taberî tercümesidir. 368'de yapılmıştır. Bu hususta Rosen'in bir makalesi vardır. Muhammed Kazvînî de *Bîst Makale*'de bunun mevcudiyetini göstermiştir. Bazı eski şehnâmelerin mukaddimesinde bu mukaddime aynen mevcuttur. Bu suretle iki mukaddime husule geldi. İkinci mukaddime Baysungur'un mukaddimesidir ki burada Firdevsî hakkında verilen malumat menkıbevidir. Topkapı Sarayı'nda 700'de yazılmış bir şehnâme vardır ki orada her iki mukaddime de vardır. Bu mukaddimede birkaç dikkat çekici şey var. Burada İran-merkezli bir coğrafya vardır. Bu ananevi coğrafyadır. Bîrûnî Batlamyus'u daha mantıklı buluyor. Bu İran âlem telakkisi Arapça kitaplara da geçmiştir.

Abdurrezzâk-i Tûsî de devrinin telakkilerine uyarak, şeceresini Behram-ı Çûbîn'e kadar çıkarır. Abdurrezzâk'ın şehnâmesi kaybolmuştur. Fakat ondan alınarak vücuda getirilmiş iki şehnâme vardır. 1. Saâlebî, *Gureru'l-ahbâr-i Mulûk-i Furs*, 2. Dakîkî ve Firdevsî'nin şehnâmesi. Bunun böyle olduğu ispat edilmiştir. İki nüshayı mukabele edebiliriz. Sonra Firdevsî'de öyle şeyler vardır ki eski *Hudâynâme*'de yoktur.

Ebû Mansûr-i Dakîkî

Önce Çagâniyanların hizmetindeydi. Avfî onun Muhammed Muzaffer el-Muhtac için olan bir yazısını zikreder. Sonra Sâmânîlerin hizmetine girmiş. Avfî'de Mansur b. Nuh'u metheden bir kasidesi vardır. Nuh b. Mansur (365-378) zamanında *Garşasbnâme* veya *Şehnâme*'yi nazma başlamış. Bir şey yapmamış. Firdevsî onun yazdığı *Şehnâme*'yi almıştır. Gazneli Mahmud zamanında Zerdüştî bir hükümdar olan Guştasb'ı methetmek güç olacağından hazır olan bu bin beyitlik parçayı aynen almıştır. Dakîkî'nin Zerdüştî veya Müslim olduğu belli değildir.

Dakîkî çâr haslet bergozeşt
Begîtî heme hûbî yu zištî
Leb-i yâkutreng u nâle-i çeng
Mey-i hûnreng u dîn-i zerduştî

[Ey Dakîkî; şu dünyada iyisiyle kötüsüyle dört şey geldi geçti. Yakut renkli dudak, çeng iniltisi, kan renkli şarap ve Zerdüşt dini.]

Nöldeke yazdığı bir makalede, "Dakîkî'nin Zerdüştî olduğunu iddia edemeyiz. *Guştasbnâme*'deki vaziyeti ve sözleri onun Zerdüştî farzları bilmediğini ve sevmediğini gösteriyor. O bunu zamanın İranî şeyleri sevmek modasına uyarak yazmıştır. Romantik bir adamdır" diyor. Diğer bir kısım, "Mey-i hûnreng (kan renkli şarap) Zerdüştîlikte serbest olduğundan Dakîkî o dini beğenmiştir" diyor. Jacob, "O zaman sathî Müslüman vardı; eski âdetler devam ediyordu. Dakîkî de Zerdüştî olabilir" diyor. Bu hakikate yakın bir fikirdir. Sâmânîlerin dininde de böyle eski âdetlerin devamını görmekteyiz. Dakîkî de Zerdüştîliğin romantik cephesini sevmiş olabilir.

Dakîkî 365'te sevdiği kölesi tarafından öldürülmüştür.

Firdevsî

Dakîkî'nin yarım bıraktığı işe devam etti. Asıl ismini bilmiyoruz. Künyesi Ebu'l-Kâsım'dır. Bac'da doğmuştur ki burası Tus'un bir kısmıdır. Firdevsî'nin hayatı hakkında *Çehâr Makâle*'de, Câmî'de, Avfî'de anekdotlar vardır. Fakat en hakiki malumatı Abdülvehhab Azzam veriyor. *Şehnâme*'nin birkaç sene evvel Arapça tercümesi Bundârî tarafından yazılmış ve Azzam bunu bunu neşreterk en bizzat eserden malumat çıkararak hayatı hakkında bir mukaddime de ilave etmiştir. *Şehnâme*'de Firdevsî Keyhusrev-Efrasiyab mücadelesinin başında, "Mahmud müstakil olduğu zaman benim yaşım 58'di diyor ki Mahmud'un 387'de müs-

takil olduğu malum olduğuna göre Firdevsî de 329'da yani Rûdekî'nin öldüğü tarihte doğmuştur. Anlaşılan, Mahmud'a *Şehnâme*'sini takdim ettiği zaman (400'de) çok ihtiyardı. 71 yaşındaydı. "Bunu yazmak için 35 sene çalıştım" diyor ki 365'te başlamış olacaktır, yani Dakîkî'nin öldüğü sene.

Firdevsî'nin ölüm tarihi de ihtilaflı olacaktır. Azzam, "411'de öldü" diyor. Küçük bir dihkândır. *Şehnâme*'sinin birkaç yerinde tarlasını tarif eder, soğuklardan bahseder. Bir yerde, "Haraç vergisi iskât edildi" diye seviniyor. Zengin değildi. Çünkü *Şehnâme*'yi yapabilmek için dostundan yardım talep etmiştir. Mahmud'la olan münasebeti mühimdir. *Şehnâme*'ye Mahmud'dan evvel (Mahmud 387'de müstakil oldu) başladı. Mahmud'un emriyle başladığına dair hikâye yanlıştır. Zaten Mahmud'un ismi ilk defa Keyhusrev-Efrasiyab bahsinde geçer ki bu eserin orta kısmıdır. Bundan sonra diğer taraflarda Mahmud'un ismi on dört defa kadar geçer. Anlaşılan parçalarda Mahmud'dan bir caize alabileceğini ümit etti. Mahmud'un adı en fazla Sâsânîler kısmında geçer. Kitabın bu Efrasiyab-Keyhusrev bahsine kadarki kısmı Mahmud'dan evvel yazıldığı için buradan hüküm çıkarabilirse de eserde bazen takdim ve tahirler vardır. Kitapta evvel gördüğümüz kısmı daha sonra nazmetmiştir. Nazım tertibi ile kitap tertibi aynı değildir. Zaten kitabı Mahmud'a kısım kısım göstermiştir. Bir devir tarihini nazmettikten sonra ona göndermiştir. Çünkü bazen Mahmud'un alakasızlığından bahsediyor. Husrev ve Pervin'den, Kelile ve Dimne'den bahsederken diyor ki, "Aşırıların saiki ile Sultan benim kitabıma bakmıyor." Muhtelif yerlerde Mahmud için methiyeleri vardır. Fakat Mahmud çok hasis davranmıştır. Nihayet Firdevsî parça parça göndermekten fayda çıkmadığını görerek, kendisi tamamlayıp götürmeye karar verdi ve 400'de eserini tam olarak Mahmud'a takdim etti. Bu takdimden sonra onun veziri Hasan-ı Meymendî'ye müracaat etmiş, Meymendî caize için Mahmud'a sormuş, Mahmud, "Elli bin dirhem verelim" demiş. Meymendî itiraz ederek, "Râfızîlik ve itizal ile meşgul olan bir adama bu çoktur. Ona yirmi bin dinar verelim" demiş ve öyle yapmışlardır. Firdevsî bunun üzerine aldığı parayı fukkai ve hamamcı arasında taksim etmiş.

Bu rivayet tenkit edilebilir. Şu muhakkaktır ki Mahmud umutsuzluğa kapılmıştı. Bu rivayeti şöyle izah edebiliriz: Meymendî'den evvel Ebu'l-Abbas Fazl adlı bir vezir vardı ki Mahmud'un arası onunla açıktı. Çünkü sefer için lazım olan parayı bulamıyordu. Bunun üzerine azledilip hapse atıldı ve 404'te halk tarafından öldürüldü. Bu vezir Arapça bilmediği için Farsça'ya ehemmiyet veriyordu. Firdevsî Mahmud'la be-

raber onu da metheder. Fakat son gelişinde Meymendî vezir olmuştu. Padişaha lazım olan parayı güçlükle buldu. Böyle bir sıkışık vaziyette gelen şair için bir başka aksilik daha çıktı. Meymendî Arapça biliyor ve Farsça'dan daha çok ona ehemmiyet veriyordu. Sonra bilhassa Firdevsî Ebu'l-Abbas'ın adamıydı, onu methetmişti. Halbuki Şarkta böyle bir adam düştüğü zaman, onun tabileri de düşer. Binaenaleyh Firdevsî her cihetten münasebetsiz bir zamanda gelmişti. Vezir az para vermek için bahane aradı ve buldu. Firdevsî Şiî'ydi. *Şehnâme*'de yalnız Ali'den bahsediyordu. Firdevsî Mahmud'un civanmertliğinden bahseder. İhtiyarken Mahmud'un vereceği parayla geçineceğini söylerse de hiç teşekkür etmez.

Arûzî yirmi bin dirhem aldığını söylüyor. Fakat Abdülvehhab Azzam Mahmud'a olan hicviyesindeki bir beyitten başka türlü bir hüküm çıkarıyor.

Goft şâh mahmûd-i âlîtebâr
Nuh ender nuh, âmed se ender çehâr
[Soylu Mahmut seksen bir dedi ama gele gele on iki geldi!]

Yani seksen bir bin dirhem yerine on iki bin dirhem geldi.

Galiba Firdevsî bu parayı almıştır. Fakat kırıldığı için Gazne'den kaçtı; Herat'a Ebû Bekr el-Verrak'ın yanına gitti. Oradan Taberistan'a Âl-i Bâvend'den Şehriyar'ın yanına gitti. Şehriyâr, Mahmud için yazdığı hicviyeye para verdi: on bin dirhem. Firdevsî, "Mahmud'un yerine senin ismini koyayım ve senin aslından bahsedeyim" demiştir. Bu hicviyeyi mahvetmiştir.

Mamafih hikâyede bir yanlışlık vardır. Mazenderan hükümdarı o zamanda Kâbus b. Voşmgîr'dir. Bâvendliler ona tabiydi ve bunlardan Şehriyar b. Dârâ b... varsa da hâkimiyeti 358-396'dır ki Firdevsî 400'den sonra oralara geldiği için hicviyeyi ona vermesi imkânsızdır. O zaman bunun oğlu Rüstem hâkimdi (396-419). Firdevsî ihtimal bunun yanına gitti. Baysungur'un mukaddimesine ve Arûzî'ye göre bu hicviyeden bize ancak altı beyit gelmiştir. Matbu 30-100 hicviyenin çoğu uydurulmuştur. Küçük methiyelerden alınmış beyitler vardır. Fakat hicviye mademki mahvedilmiştir, bize nasıl gelebilir? Abdülvehhab, "Hiç hicviye yazmamıştır" diyor.

Baysungur'da Bağdat'ta halifeye gittiği yazılıysa da doğru değildir. O zaman Arap Irak'ında Âl-i Büveyh'den Bahaüddevle b. Adududdevle (379-405), Irak-ı Acem'de Muhammedduddevle Ebu Kasım emirdi. Firdevsî Bahaüddevle'nin yanına gitmiş ve orada *Yusuf u Züleyha* mes-

nevisini nazmetmiştir. Mukaddimede memduh hakkında sarih bir malumat yoktur. Fakat bazı imalı söylemler vardır. (Bahtiyarî adlı bir şair, kendisinden evvel *Yusuf u Züleyha* adlı bir mesnevi yazmış). Firdevsî Bahaüddevle'nin yanına gitti denebilir. Bu mesnevide çok Arapça kelime vardır. Zannediliyor ki Arap Irak'ının Bağdad'a yakın bir yerindeydi. Bu münasebetle Arapça kelimeler girdi.

Bundan sonra memleketine dönmesine Mahmud razı olmuş. *Çehâr Makale*'de şöyle bir efsane vardır: Mahmud ile Meymendî fetih için bir resul gönderiyorlar. O zaman Meymendî Mahmud'a *Şehnâme*'den bir beyit okuyor.

Eger cu bekâm mîâyed cevâb
Men u gurz u meydân u efrâsyâb
[Cevap dileğim dışında çıkarsa, işte ben buradayım, gürz burada, meydan burada, Efrasyab orada.]

Mahmud yazanı soruyor. Firdevsî'nin yazdığını öğrenince altı bin dirhem daha verilmesini emretiyor. Bunu geç olarak cevid halinde gönderiyorlar. Fakat o sırada Firdevsî'nin cenazesi evden çıkmaktadır. Parayı kızı Ayşe'ye veriyorlar; reddediyor ve paradan bir set veya rivat yapmışlar. Az para verdiğini Mahmud bilmiyordu ve bunu itiraf etmiş midir? Bu biraz şüphelidir. Belki bu efsaneleri halk yaratmıştır?! Nasır-ı Husrev'in bu seddi gördüğü rivayet edilirse de *Sefernâme*'sinde hiçbir metin yoktur. Tus'a hiç gitmemiştir.

Firdevsî 411'de öldü. Kapısının bir tarafına gömülmüştür. İki çocuğu varmış. Oğlunun ölümünden *Şehnâme*'de bahseder. *Şehnâme* altmış bin beyittir. Elde 48-61 bin beyit vardır. Bazı kitaplarda ona isnat olunan kıt'a, gazel ve rübailer de vardır.

Adı Geçen Bazı Bilim Adamları ve Çalışmaları

BAHÂR, Muhammed Takî Meliküşşüera

Bahâr 1887 yılında doğdu ve veremle mücadele ettiği yıllardan sonra 1951'de vefat etti. Bahâr şiir, matbuat ve edebi araştırmalarda çağımızın ileri gelenlerinden biri oldu. Şiirlerinde eski şairlerin ifade tarzları ve şiir kalıpları hâkimdir. Ama içerikte siyasi ve sosyal meselelerdeki açık görüşlülüğünü gösteren yenilikler bulunur. Yeni türdeki şiire sınırlı bir eğilim gösterdi, bazen bugün dörtlükler halinde yazılan şiirler gibi eserler de verdi. Bahâr İran basınında Meşrutiyetten dört yıl sonra çıkan siyasi ve edebi gazetesi Nevbahâr'la tanınmaktadır. 1912 yılında tutuklanıp Tahran'a sürüldükten sonra bu gazete Tâzebahâr adıyla yayımlandı, üç yıl sonra tekrar izin verilmesi üzerine Nevbahâr

Tahran'da yayınını sürdürdü. Tahran'da çıkan bu gazetede Bahâr zindan günlüklerini şiire dökerek yayımladı. *Edebi Dânişkede* dergisi onun yayımladığı dergilerden biri olup daha sonra *Mecelle-yi Dânişkede-yi edebiyyât* adıyla yayınını sürdürdü. Onun edebi araştırmaları iki grup halindedir. Birinci grupta *Mecmauttevârîh, Târîh-i Sîstân* ve Baba Efzal'ın *Risaletunnefs-i Aristo* adlı eserinin tenkitli basımı; ikinci grupta *Ahvâl-i Muhammed b. Cerîr-i Taberî, Risale der ahvâl-i Mânî, Şerh-i ahvâl-i Firdevsî ve Târîh-i muhtasar-i ahzâb-i siyâsî* gibi tarihi ve edebi araştırmaları yer alır. Ancak, üç ciltlik *Sebkşinâsî* adlı eseri onun edebi araştırmalarının en önemlisidir. Bu kitapta Farsça nesrin uğradığı değişiklikler araştırılmış ve en önemli kitapların değerlendirilmesi yapılmıştır. Bahâr Sebkşinâsî'nin birinci cildinde mevcut kaynaklardan yararlanarak İslam öncesi İran dillerini ve eserlerini tanıtmaya çalıştı.

BENFEY, Theodor (1809-1881) Alman filolog. Mısır dili ve sanskrite üzerinde çalıştı.

**A Sanskrit-English Dictionary*, 1866.

**Handbuch der Sanskritsprache,* 1852-1854.

**Pancatantra*, 1859.

*Pantschatantra Fünf Bücher indischer Fabeln, Maerchen und Erzaehlungen, Aus dem Sanskrit übersetzt von T. Benfey, Leipzig, 1859.

BERTELS, Evgeni Eduardoviç (1890-7 Ekim 1957) Rus doğubilimci. Tasavvuf tarihi, Orta Asya Türk, Fars ve Tacik edebiyatları, Asya ve Ortadoğu kültürleri üzerinde çalıştı.

**Ali Şir Nevaî, Leylî ve Mecnun*, Çev. Mirza Bala, TM, sy.IX (1951), s.47-64.

**Ali Şir Nevaî'nin Ferhad ü Şirin'i*, Çev. Rasime Uygun, TDAY Belleten (1957), s.115-130.

**Die Paradiesischen Jungfrauen (Hûris) im Islam*, Islamica, I/2-3, London, 1993, s.263-287.

**Gulistan. Izbranniye rasskazi*, Berlin, 1922.

**İran (Yeni İran Edebiyatı)*, İA, V/2, s.1041-1053. Ahmet Ateş ile birlikte.

**İran III.Yeni İran Edebiyatı*, İA, V/2, s.1041-1053. Ahmet Ateş ile birlikte.

**Izbrannie Trudi Navoi i Dzami*, Moskva, 1965.

**Izbrannie Trudi Nizamî-i Fuzuli*, Moskva, 1962.

**Izzbranniye trudi*, I-IV, Moskova 1960-1988. 1. cilt: *Istoriya persidskocadzhiskskoy literaturi.* 2. cilt: *Nizamî i Fuzuli.* 3. cilt: *Sufizm*

i sufiskaya literatura, "Tasavvuf ve edebiyat-i tasavvuf", Çev. *Sîrûs-i îzedî*, Tahran, 1354 hş., 4. cilt: *Navoi i Dzhami.*

**Le Judaïsme nord-africain*, Constantine, 1931.

**Mevlânâ Yûsufî*, İA, VIII/164.

**Muhammed (Muhammad 'Abd al-Karîm)*, İA, VIII/490-491.

**Muhammed Abd-ül-Kerim*, İA, VIII/490-491.

**Muhammed Câfer*, İA, VIII/495-496.

**Muhtârî*, İA, VIII/532.

**Muhyî Lârî*, İA, VIII/533.

**Muin-ül-Miskîn*, İA, VIII/557-558.

**Muizz Li-Dîni' llâh*, İA, VIII/558-561.

**Mümtâz*, İA, VIII/799-800.

**Müstecâb-Han*, İA, VIII/833.

**Nahşebî*, İA, IX/40-41.

**Nâsır Ali*, İA, IX/95.

**Nâsır-ı Husrev*, İA, IX/96-97.

**Navai i Attar-V kn; "Mir Ali-Shir", Sbornik i pyatisotletiyu so doya rozhdeniya*, L. AN SSSR, 1928, s.24-82.

**Navoi i Dzhami,* Moskva, 1965.

**Navoi i literatura Vostoka. Druzhba Narodov*, M. 1941, No.6, s.330-339.

**Navoi i Nizamî.* Alisher Navoi Sbornik, 1946.

**Navoi. Opit. Tvorckeshoi biografii*, M. 1. AN SSSR, 1948.

**Nâzım Ferruh Hüseyin*, İA, IX/140-141.

**Necât*, İA, IX/154.

**Necm-ed-Din Kübrâ*, İA, IX/163-165.

**Neşât*, İA, IX/212.

**Nev'î*, İA, IX/223-224.

**Nîmet Han Âli*, İA, IX/284-285.

**Nîmetullah (Niâmat Allâh)*, İA, IX/285-286.

**Nîmetullah Velî*, İA, IX/286.

**Nîmetullah*, İA, IX/285.

**Nizâm-ed-Din Ahmed,* İA, IX/308.

**Nizâmî (Nizâmî Hasan)*, İA, IX/327.

**Nizâmî*, EI2 (İng.), VIII/81.

**Ocerkistorie Persidskog Literatur*, Leningrad, 1928.

**Persidskiy Dari Tadzikskiy*, Sovetskaya Etnografya, IV, Moskva, 1950, s.55-66.

**Râmî,* İA, IX/622-623.

**Râzî*, İA, IX/645-646.

**Sufizm i Sufiyskaya Literatura*, Moscow, 1965.

BROCKELMANN, Carl (17 Eylül 1868-6 Mayıs 1956) Alman Türkolog ve doğubilimci, Hellmut Ritter'in hocası. Sami diller, Türk lehçeleri, Yunanca, Latince, Sanskritçe ve Ermenice öğrendi. Orta Asya Türk lehçeleri, Arap dili grameri, Arap tarihi ve edebiyatı üzerinde uzmanlaştı.

**'Abderrahmân Abulfarağ İbn al-Ğauzi's Talkih fuhûm ahl altâr fî Muhtasar assijar walahbâr*. Nach der Berliner Handschrift untersucht, Leiden, 1892.

**Abdülkadir*, İA, I/87-88.

**Ahdarî*, İA, I/156.

**Ahfeş*, İA, I/156.

**al-Abharî*, EI2 (İng.), I/98-99.

**al-Abîwardhi*, EI2 (İng.), I/100. Ch. Pellat ile birlikte.

**al-Akhfash*, EI2 (Fr.), I/331. Ch.Pellat ile birlikte.

**al-Bîrûnî*, EI2 (İng.), I/726-727.

**al-Djuwaynî*, EI2 (İng.), II/605-606. L. Gardet ile birlikte.

**Ali b. Maymûn*, EI2 (İng.), I/388.

**Ali's Qıssai Yusuf, der alteste Vorläufer der Osmânischen Literatur* (Ali'nin Yusuf kıssası, Osmanlı edebiyatının en eski öncüsü), *Abhandlunge der Bayerischen Akademia der Wissenschaften*, Berlin, 1916, s.5-8.

**al-Kâdî al-Fâdil*, EI2 (Fr.), IV/392-393. Cl. Cahen ile birlikte.

**al-Kaybûbî*, EI2 (İng.), IV/515.

**Alttürkistanische Volkweisheit, Ostasiatische Zeitschrift*, 1920, VIII/49-73.

**Amîdî*, İA, I/401-402.

**Arabische Grammatik* (Arapça grameri) (A. Socin ile birlikte), Leipzig, 1904, 13. baskı 1953.

**Ayderûsi* (al-'Aydarûsî), İA, II/60-61.

**Bahtişû*, İA, II/239-240.

**Begavî*, İA, II/449.

**Bekrî*, İA, II/459-460.

**Berzâlî* (al-Birzâlî), İA, II/566.

**Beyhakî*, İA, II/582.

**Beyhakî*, İA, II/584.

**Beyzâvî*, İA, II/593-594.

**Bîrûnî*, UDMI, IV/397. E. Wiedemann ile birlikte.

**Buhârî (al-Buhârî Abû 'Abd Allâh)*, İA, II/771-772. Kasım Kufralı ile birlikte.

Buhârî (al-Buhârî), İA, II/772-773.
Bülkînî (al-Bulkînî), İA, II/835-836.
Bulkînî, DMI, IV/3.
Bülkînî, İA, II/835-836.
Bûrînî (al-Bûrînî), İA, II/806.
Bürzülî (al-Burzulî), İA, II/841.
Bustânî (al-Bustânî), İA, II/824-825.
Büstî (al-Bustî), İA, II/842-843.
Cevâlîkî, İA, III/113.
Cevberî (al-Cevbarî), İA, III/113-114.
Cürcânî, İA, III/247.
Cüveynî, İA, III/249.
Das altosmânische Volksbuch Menaqıbı Gazavâtı Sultan Sarı Saltıq, Miscellaneous Academia, II/2 (1950), s.168-193.
Desûkî, İA, III/556.
Dimeşkî, İA, III/588.
Dînevarî, İA, III/593-594.
Ebherî, İA, IV/5.
Ebîverdî, İA, IV/6.
Ebkâriyûs (Abkâriûs), İA, IV/6.
Ebû Amr, İA, IV/11.
Ebû Firâs, İA, IV/17.
Ebû Nuaym, İA, IV/41.
Ebû Şâme, İA, IV/51.
Ebû Ubeyd, İA, IV/57.
Ebû Zeyd, İA, IV/61-62.
Ebül' aynâ, İA, IV/75.
Ebülferec, İA, IV/77.
Ebülfidâ, İA, IV/78.
Ebülmahâsin, İA, IV/90-91.
el-Âmidî, EI2 (Fr.), I/446. D. Sourdel ile birlikte.
el-Beyhakî, DMI, IV/429-430.
el-Buhârî, DMI, III/419-426. Muhammed Fuad Abdülbaki ile birlikte.
Enbârî (al-Anbârî), İA, IV/266.
Enbârî, İA, IV/265-266.
*Eski Türklerin Halk Edebiyatı, Çev. Köprülüzade Ahmed Cemal, DEFM, III/2-3 (1339), s.109-148.
Ezherî, İA, IV/442.
Fakihî, İA, IV/449.

*Fârisüşşidyâk, İA, IV/469-470.
*Fâsî, İA, IV/516-517.
*Fihrî, İA, IV/633.
*Fîrûzâbâdî, İA, IV/653-654.
*Fuzûlî, İA, IV/831.
*Geschichte der Arabischen Litteratur (Arap edebiyatı tarihi), I-II, Weimar, 1898, 1912; eki: Supplementband, I-III, Leiden, 1937-1942. Eki ile 2. baskı 1943-1948.
*Geschichte der Islamischen Völker und Staaten, München, Berlin, 1939; İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi, Çev. Prof. Dr. Neşet Çağatay, Ankara, 1992.
*Grundriss der Vergleichenden Grammatik der Semitischen Sprachen (Kısa Sami dilleri grameri), I-II, Leipzig, 1898-1902, 1909-1913. Arapça'ya Çev. Ramazan Abduttevvâb, "Fıkhu'l-lügati's-Sâmiyye", Riyad, 1397/1977.
*Halebî, İA, V/1, s.123-125.
*Histoire des Peuples et des Etats Islamiques, Çev. M.Tazerout, Paris, 1949.
*History of the Islamic Peoples, çev. Joel Peoples- Moshe Perlmann, London, 1949, 1950, 1952. New York, 1947, London, 1982.
*Hofsprache in Alttürkestan, Verzameling van Opstellen, 1929.
*İbn Abd Rabbihi, İA, V/2, s.693.
*İbn Asâkir, İA, V/2, s.701-702.
*İbn Atâullâh, İA, V/2, s.703.
*İbn Ebî Hacele, İA, V/2, s.725.
*İbn Ebiddünyâ, İA, V/2, s.728-729.
*İbn Hallikân, İA, V/2, s.745-746.
*İbn Hibbân, İA, V/2, s.753.
*İbn Hicce, İA, V/2, s.753-747.
*İbn Hişâm, İA, V/2, s.754.
*İbn İshâk, İA, V/2, s.757-758.
*İbn Kesîr, İA, V/2, s.761-762.
*İbn Kuteybe, İA, V/2, s.762-763.
*İbn Nübâte, İA, V/2, s.777.
*İbn Sureyc, İA, V/2, s.824-825.
*İbnülcevzî, İA, V/2, s.848-850. Ahmet Ateş ile birlikte.
*İbnül'ibrî, İA, V/2, s.861-862.
*İbnüsserrâc, İA, V/2, s.874.
*İmrân (İmrân b. Hittân al-Sadûsî), İA, V/2, s.986-987.
*Kadı Fâdıl, İA, VI/48-49.

*Kalkashandî, AI, II/699-700.
*Kalyûbî, İA, VI/144.
*Kastallânî, İA, VI/399.
*Katalog der orientalischen Handschriften mit Ausschluss der hebräischen der Stadtbibliothek zu Hamburg, Hamburg, 1908.
*Kâtibî, İA, VI/438-439.
*Kelbî, İA, VI/549-550.
*Kelile ve Dimne, İA, VI/557.
*Kemâleddîn (Kamâl al-Dîn İbn al-Adîm), İA, VI/569-570.
*Kerâbisî, İA, VI/576-577.
*Kerşûnî, İA, VI/596.
*Kıftî, İA, VI/677-678.
*Kindî, İA, VI/812-813.
*Kisâî, İA, VI/823-824.
*Kudâme, İA, VI/951-952.
*Lebîd, İA, VII/28-29.
*Lexicon Syriacum (Süryanca sözlük), Leipzig, 1895; 2. baskı 1928.
*Mâberî (al-Ma'barî), İA, VII/120.
*Mahmud al-Kaschgari über die Sprachen und Stamme der Türken in XI Jahrhundert, KCs. A, sayı 1-3 (1921), s. 26-40.
*Mahmûd al-Kaşgarîs Darstellung des türkischen Verbalbaus, Kéleti Szemle, Budapest, 1919, XVIII/29-49.
*Makame, İA, VII/197-201.
*Makrîzî, İA, VII/206-208.
*Mâverdî, İA, VII/409-410.
*Mayurkî, İA, VII/417-418.
*Medâinî, İA, VII/456-457.
*Mehrî, İA, VII/622-628.
*Mes'ûdî, İA, VIII/144-145.
*Mesel, İA, VIII/120-124.
*Mihâil Sabbâğ, İA, VIII/284-285.
*Mis'ar, İA, VIII/363-364.
*Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kaschgarî's Divan Lügat at-Turk (Kaşgarlı Mahmud'un *Divânu Lügati't-Türk*'ünde Orta-Türkçe'nin sözcük dağarcığı), Bibliotheca Orientalis Hungarica, I, Budapest-Leipzig, 1928.
*Muhammed Murtaza, İA, VIII/499-500.
*Muhibbî, İA, VIII/511-513.
*Murtaza'ş-Şerîf (al-Murtaza'l-Şerîf), İA, VIII/657-658.
*Naturlaute im Mittelturkischen, UJb., VIII (1928), s.257-265.

*Necâşî, İA, IX/153-154.

*Nehrevâlî, İA, IX/190-191.

*Nesevî, İA, IX/200-201.

*Nevâvî, İA, IX/218-219.

*Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens (Doğu Türkçesinin Grameri), Leiden, 1951-1954.

*Râgıb İsfahânî, İA, IX/593-594.

*Sa'dî (al-Sa'dî), İA, X/35-36.

*Sa'lebî, İA, X/125.

*Sâilm (Sâlim b. Muhammed), İA, X/133.

*Seâlibî, İA, X/262-266.

*Seyyid Himyerî, İA, X/543.

*Syrische Grammatik (Süryanca Grameri), Leipzig, 1894; yedinci baskı 1954.

*Târîhu'ş-şu'ûbi'l-İslamiyye, Çev. Dr. Nebih Emir Faris- Münir el-Baalbekî, Beyrut, 1948, 1953, 1988.

*Ulaymî, İA, XIII/22-23.

*Ûşî, İA, XIII/75.

*Verzeichnis der arabischen, persischen, türkischen und hebräischen Handschriften der Stadtbibliothek Breslau, Breslau, 1903.

*Volkskundliches aus Alttürkestan, AM, II(1925), s.110-124.

*Yâkûbî, İA, XIII/351-352.

*Zu al-Çahşiyârîs Wezirgeschichte, Islamica, III/1, Leipzig, 1927, s.32-38.

*Zu den Rhetorischen Schriften des Ibn al-Muqaffa, ZDMG, sy.LIII (1899), s.231-232

CHAUVIN, Victor (1844-1913) Belçikalı doğubilimci. Bibliyografya sahasındaki çalışmalarıyla tanındı. Arap edebiyatında rivayetler ve folklorik bilgilerin yanı sıra *Kelile ve Dimne* ve *Binbir Gece Masalları* üzerinde çalışmalar yaptı.

*Bibliographie des ouvrages Arabes ou Relatifs aux Arabes publiés dans l'Europe Chrétienne de 1810 à 1885, Liége, 1892-1907. (1810'dan 1885'e kadar Hıristiyan Avrupa'da yayımlanmış olan Araplarla ve Arapça eserlerle ilgili eserlerin bibliyografyası)

*Ebû Zeyd, İA, IV/61.

*Homére et les Mille et une nuits.

*La défence des images chez les Musulmans, Annales de l'Acad d'arch de Bélgique, seri 4, VIII/229 vd.; IX/403 vd.

*La Recension égyptienne des Mille et une Nuits, Bruxelles, 1899.

**Notes pour l' histoire de l' imprimerie à Constantinople*, Zentralblatt für Bibliothekswesen, sy.24 (1907), s.255-262.

**P. Burggraff, sa vie et ses travaux*, Liège, 1884

CHRISTENSEN, Arthur (1875-1945) Danimarkalı doğubilimci. İran tarihi üzerinde uzmanlaştı.

**Abu' l-Maâlî: Fremstilling of Religionerne*, København, 1916.

**Etudes sur zoroastrisme de la perse antique*, Køpenhagen, 1928.

**L'Iran sous les Sassanides,* Copenhauge, 1936, 1944.

**Les Kayanides*, Kopenhag, 1932.

**Les types du premier homme et premier roi dans l'histoire légendaire des Iranienne*, Leiden, 1917-1934.

**Lesg estes des rois dans les traditions de l'Iran antique*, Paris, 1936.

**Muhammedanske Digtere og Taenkere*, København, 1906.

**Om Laegekunts hos Perseine*, København, 1917.

**Remarques eritiques sur le Kitâb Bayâni' l-adyân d'Abu' l-Ma' âlîi*, MO, sy.V-VI (1911-12), s.205-216.

De GOEJE, Michaèl Jan (9 Ağustos 1836-17 Mayıs 1909) Hollandalı doğubilimci. Arap tarihi ve coğrafyası uzmanı.

**Abû Muhammed Abdallah b. Muslim İbn Qutayba, K. aş-şi' r wa' ş-şu' arâ, Liber poesis et poetarum*, Leiden, 1904.

**Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed İbn Djarir at-Tabari,* 13 Bde und 2 Bde Erg., Leiden,1897-1901.

**Anzeigen*, ZDMG, sy.LVIII (1904), s.563-484.

**Arabische Berichten over Japan,* Amsterdam, 1880.

**Arabistan*, İA, I/472-479; (etnografya), 481-486.

**Archives Nérlaudausés des Sciences Exactes et Naturelles*, Sér. II, t. VI, pp 668-70, 1901.

**Arîb b. Sa'd, Sılatü't-Tarîh-i Taberî ('Arib, Tabari Continuatus, quem edidit et Glossario instrusxit)*, Leiden, Brill, 1897.

**Beschreibung einer alten Handschrift von Abû 'Obaid's Garîb al-hadît*, ZDMG, sy.XVIII (1864), s.780-807.

**Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, I-VIII, Leiden 1870-1894.

**Biographie de Reinhart Dozy*, çev. V. Chauvin, Leiden, 1883.

**Catalogus Codicum Arabicorum Bibliothecae Academiae Lugduno-Batavae*, Leiden, 1888. M. T. Houtsma ile birlikte.

**Catalogus Codicum Orientalium Bibl.* acad. Lugd. Bat. III bis V Leiden, 1865-1873.

**Description de l'Afrique et de l'Espagne*, Leiden, 1866, 1968. Reinhart Dozy ile birlikte. Frankfurt, 1992 (Islamic Geography, nşr. Fuat Sezgin, c.IV).

**Die Istakhrî-Balkhî Frage*, ZDMG, sy.XXV (1871), s.42-58.

**Die Kultur der Gegenwart*, I/7: Die Orientalistischen Literaturen, s.132-159 (1906).

**Diwan Poeta Abu'l-Walid Moslim ibno'Walid al-Ançâri Cognomine çari-'l-Ghawâni..*, Leiden, 1875.

**el-Karâmita*, el-Bâhis, sy.5-6, Paris, 1979, s.312-317.

**Fragmenta Historicorum Arabicorium*, 1869-1871, Jong ile birlikte.

**Historia Khalifatas Omari II., Jazidi II. et Heschami*, Leiden, Brill, 1864.

**İbn Hurdâzbih, el-Mesâlik ve'l-Memalik*, Leiden, 1889.

**İbn Qotaiba: Liber Poesis et Poetarum*, Leiden, 1904.

**İbnu'l-Fakîh, Muhtasaru Kitâbi'l-Buldân*, Leiden, 1302.

**İdrisî, Sıfatü'l-Magrib* (Edrisi, Description de l'Afrique et de l'Espagne, Texte Arabe. avec une Traduction Française, des notes et un glossaire (R. Dozy ile birlikte), Leyde et Paris, 1866; Leiden, 1968.
**Istahrî, Mesâliku'l-memalik*, Leiden, 1927.

**Kitâb al-Imâma wa's-siyâsa*, RSO, I/1-4 (1907-1908), s.415-421.

**Liber Expugnationis Regionum, Auctore Imamo Ahmed ibn Janya İbn Djábir al-Baládsori.. 3 partes*, Leiden, 1863-1866.

**Mémoire sur les Carmathes du Bahrain et les Fatimides*, Leiden, 1886.

**Mémoire sur la conquête de la Syrie*, Leiden, 1900.

**Mémoire sur les Cormathes du Bahrain et les Fatimides*, Leiden, 1886.

**Specimen e Literis Orientalibus, Exhibens descruptionen al-Magribi, sumtam libre regionum al-Jaqubiie*, Leiden, 1860.

**Taberî*, Tarih, Leiden, 1879-1901.

**The Kâmil of el-Mubarrad*, 12 partes 4, Leipzig, 1864-1892. (pars XII. von M. J. de Goeje, 1892)

*W. Wright: A Grammar of the Arabic-Language, translated from the German of Caspari and edited with numerous additions and corrections, 3 d. edition, revised by W. R. Smith and M. J. De Goeje, 2 volumes, Cambridge University Press, 1896-1898.

ROSS, Edward Denison, Sir (1871-1940) İngiliz doğubilimci. Paris'te Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'nda öğrenim gördü. Doğu dillerinden birçoğunu öğrendi. Çalışmalarını İslam âlemi, Farsça ve Orta Asya tarihi üzerinde yoğunlaştırdı. Uzun bir süre Londra Doğu Dilleri Okulu'nu yönetti. *Bulletin of the School of Oriental Studies* dergisini kurdu.

**A Collection of Poems by the Emperor Babur*, Journal and Proceedings of Asiatic Society of Bengal, VI, Calcutta, 1910.

**A Polyglot List of Birds in Turki, Manchu and Chinese*, Memoirs of the Asiatic Society of Bengal, II, Calcutta, 1909. Türkçesi: *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi: Mançuca ve Çince Sözlüğü*, Çev. Emine Gürsoy Naskali, Ankara, 1994.

**An Arabic and a Persian Metrical*, BSOAS, sy.IV (1927), s.449 vd.

**Catalogue of two Collections of Persian and Arabic Manuscripts Preserved in the India Office Library*, London, 1902. E. G. Brown ile birlikte.

**Documenti sull' origine e gli swiluppi della questione Araba (1875-1944)*, Rome, 1944.

**Elenco dei manoscritti Turchi della Biblioteca Vaticana* (Vatikan kitaplığındaki Türkçe el yazmaları kataloğu), 1953.

**Fahreddin Mübârek Şâh*, Târih, London,1927.

**Hacı ed-Debîr, Zaferu'l-Velîh bi-Muzaffer ve âlih, I-III*, London, 1910-1928.

**Haydar Mirza Duğlat, A History of the Moguls of Central Asia*, London, 1895.

**Haydar Mirza Duglat, Târîkh-i Rashîdî*, London, 1898. (N. Elias ile birlikte çeviri).

**Hindu-Muhammadan Feasts*, Calcutta, 1914.

**Il Kitab-ı Dede Qorkud; Racconti Epico-Cavallereschi dei Turchi Oğuz tradotti e annotati con Facsimile del Ms. Vat. Turco 102*. (Dede Korkut kitabı; Oğuz Türkleri'nin destansı kahramanlık öyküleri), 1952.

**Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü*, çev. Emine Gürsoy Naskali, TDK, Ankara, 1994.

**La Cronaca Araba Tripolina de İbn Galbûn*, Bologna, 1936.

**Manuela di lingua turca* (Türk dili el kitabı), 1939.

**New Light on the history of the Chinese Oriental College and a 16 th century Vocabulary of the Luchuan language*, T'oung Pao, sy.IX (1908), s.685-695.

**Polyglot List of Birds, Memoirs of the Asiatic Society of Bengal, II/I*, Calcutta, 1907.

Restoring a Language. The New Turkey, London, 1938, s.91-95.

*Şeddâd, İA, XI/381-382.

Storia di Tripoli e della Tripolitania dalla conquista Araba al 1911, Roma, 1968.

*Târîh-i Reşîdî, çev. Haydar Dağlat, London, 1895.

*Târîh-i Şâh Ismâ'îl, nşr. ve çev., JRAS (1896), s.250 vd.

*Tarikh-i Fakhru'd-din Mubârakshâh, London, 1927.

*Tarikh-i Jahan-Gushay of Juwaynî, III, London, 1931.

*The Genealogies of Fakhr-ud-Dîn Mubârak Shâh, A Volume of Oriental Studies (nşr. T. W. Arnold – R. A. Nicholson), Amsterdam, 1973, s. 392- 413.

*The Mabâni'l-Lughat being a Grammar of the Türki Language in Persian by Mirzâ Mehdî Khân, Bibliotheca Indica, New Series, No.1225, Calcutta, 1910.

*The Orkhon inscriptions, Bulletin of the School of Oriental Studies, sy.V (1930), s.861-876.

*The Persian and Turki Dîvâns of Bayram, Khânan, Khân-Khân, Bibliotheca Indica, New Series, No: 1241, Calcutta, 1910.

*The Tarikh-i Rashidi, London, 1895.

*The Tonyukuk inscription, Bulletin of the School of Oriental Studies, sy.VI (1931), s.37-43.

*Turkish Language Changess, Observer (London), 1.9.1929.

DUDA, Herbert Walter (18 Ocak 1900-16 Şubat 1975) Avusturyalı Türkolog ve İranolog. Avrupa'nın çeşitli üniversitelerinde okudu. 1929-1932 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'nde ders verdi. İstanbul'da Almanca çıkan *Türkische Post* gazetesinde çalıştı.

*Ahmed Haschim, ein türkischer Dichter der Gegenwart (Çağdaş Bir Türk Şairi, Ahmet Haşim), Welt des Islams, Leipzig, 1928, sy.XII (1930-1931), Berlin, 1929.

*Balkantürkische Studien Sitzungsberichte d. Ost. Akademie-Phil. Hist., sy. 226, (Balkan Türkleri Araştırmaları), Wien, 1949, s.63-131.

*Bîbî, EI2 (Fr.), I/1232-1233.

*Das neue türkische Umsatzsteuergesetz, İstanbul, 1927.

*Die Osmânischen Staatsschreiben des Königlichen Reichsarchivs zu Kopenhagen, Mitteilungen des Institus für Österreichische Geschichtsforschung, LVIII, Wien, 1950.

*Die persischen Dichterhandschriften der Sammlung Es'ad Efendi zu İstanbul, Isl., sy.XXXIX (1964), s.38-71.

*Die Seltschukengeschichte des İbn Bibi (İbni Bîbî'nin Selçuklu

tarihi), (*Tevârîh-i Âl-i Selcûk, Muhtasar-ı Selcûknâme*), Kopenhagen, 1959.

**Die Seltschukischengeschichte des Ibn Bîbî*, Copenhagen, 1959.

**Die Sprache der Qyrq Vezir-Erçählungen* (Kırk vezir hikâyelerinin dili), 1930.

**Evliyâ Çelebi*, EI2 (İng.), II/717-720. J.H. Mordtmann ile birlikte.

**Fasl-ı Farhâd*, İstanbul, 1931.

**Ferhad und Schirin*, Die literarische Geschichte eines Sagenstoffes, Prag-Paris-Leipzig, 1933.

**Ibn Bîbî*, EI2 (İng.), III/737-738.

**İbn Bîbî' nin Selçuklu Tarihi*, ŞM, sy.II (1957), s.1-10.

**Imadüddin Faqih und die Fütüwwa*, Ar. O, sy.VI (1934), s.112-124.

**Jaakub Kadri Eine Weibergeschichte und andere Novellon* (Yakub Kadri'den bir kadın masalı ve diğer hikâyeler), 1923.

**Junus Emre,* 1929.

**Katze und Maus* (Kedi ile fare), Ubeyd-i Zâkânî'nin eseri, 1947.

**Meine Schriften 1919-1969*, Wien, 1970.

**Mitteilungen des Deutschen Wissenschaftlichen Institutes in Sofia*, sayı 1, Leipzig, 1943.

**Novellen von Jaakub Kadri*, Leipzig, 1923.

**Ubeyd-i Zâkânî, Katze und Maus*, Salzburg, 1947.

**Unser guter Fahim Bey. Eine Lebensgeschichte*, WZKM, LIII/3-4 (1957), s.332-334.

**Vom Kalifat zur Republik: Die Türkei in 19. und 20. Jahrhundert, Wien*, 1948. Türkçe Çev. Abdurrahman Güzel, *Hilafetten Cumhuriyete Geçiş*, Ankara, 1989.

**Zeitgenössische türkische Prosa*, Orientalistische Literatur-Zeitung, XL, Leipzig, 1937. Türkçe Çev. Asırdaş Türk Nesri, Ülkü, XI/59 (1938), s.462-467.

**Zur Lage der christlichen Untertanen der Pforte*, WZKM, sy.51 (1948).

DUDA, Herbert Wilhelm,

**Ferhad und Schirin*, Praha, 1933.

**Herbert Jansky ein Sechziger*, Osterreichische Hochschulzeitung, sy.6, Wien, 1958, s.15.

**Herbert Jansky ein Siebziger*, WZKM, sy.62 (1969), s.1-6.

**Herbert Jansky im Nebenberuf Gelehrter*, Die Furche, sy.2, Wien, 1965, 669 s.4.

Herbert Jansky-Nachhall aus den Derwisch-Klöstern, Die Furche, sy.30 (1968), s.4.

Imâduddîn Faqîh und die Futuwwa, Archiv Orientalni, 6 (1934), s.112-114.

La Storia selgiuchide di Ibn Bibi, Annali Instituto Orientale di Napoli, N.S., VII (1957), s.127-134.

ETHÉ, Hermann, (13 Şubat 1844-1917) Alman doğubilimci. Katalog uzmanı. Ömrünün büyük bir kısmını İngiltere'de çalışarak geçirdi.

Catalogue of Oriental Manuscripts Persian, Arabic and Hindustani, Aberystwyth, 1916.

Catalogue of the Persian Manuscripts in the Library of the India Office, I, Oxford, 1903, II, 1937, London, 1980.

Catalogue of the Persian, Turkish, Hintustani and Pushtu Manuscripts in the Bodleian Library, Oxford, 1889-1954. Edward Sachau ile birlikte.

Das Schlafgemach der Phanytasie von Fettâhî aus Nîsâbûr, Leipzig, 1865, 1868. Fettâhî'nin *Şebistân-ı Hayâl* adlı Farsça eserinin birinci faslının neşri ve tercümesi.

Die Fahrten des Sajjid Batthâl, I-II, Leipzig, 1871. Bu eser Battalnâme hakkındaki ilk bilimsel çalışmadır.

Die höfische und romantische Poesie der Perser, 1887.

Die mystische, didaktische und lyrische Poesie und das spätere Schrifthum der Perser, Hamburg, 1888.

Dschelal' eddin Rumi, Morgenländische Studien, 1870, s.95-124.

Essays und Studien, Berlin, 1872.

Firdausi als Lyriker, München, 1872-1873.

Grundriss der iranischen Philologie, I-II, nşr. W. Geiger-E. Kuhn, Strassburg, 1896-1904.

Rûdagî' s Vorläufer und Zeitgenossen (Morgenländische Forschungen), Festschriftt... Fleischer, Leipzig, 1875, s.57-62.

Târîh-i edebiyât-i fârsî, tercume bâ havâşî-i Dr. Rizâzâde-i Şafak, Tahran, 1337 (1958).

Über Persiche Tenzonen, Verhandlungen der fünften Orientalischen Congress, Berlin, 1881, s.48-135.

Yûsuf and Zalikhâ by Firdausî of Tûs, Oxford, 1908. (Tenkitli neşir)

Zakariyâ ben Muhammed El-Kazwînî' s Kosmonographie, Leipzig, 1868.

FİRDEVSÎ hakkında bibliyografya: Ateş, Ahmet, *Şehnâmenin Yazılış Tarihi ve Firdevsî'nin Sultan Mahmud'a Yazdığı Hicviye Me-*

selesi Hakkında, TTK Belleten, XVIII/70 (Ankara 1954), s.159-168. Cihânbahş, Cûya, *Şâhnâme-i Firdevsî*, Dâyiretulmaârif-i Teşeyyu', IX (Tahran 1381), s.511-515. Davidson, Olga M., *Haft K'ân*, , Encyclopaedia Iranica, XI (2003), s.516-519. Efşâr, İrec, *Kitâbşinâsî-yi Firdevsî,* Tahran (2. basım), 1355/1976. Hanaway, William Lippincott, *Shâhnâma,* Dictionary of the Middle Ages, XI/220-223. Kanar, Mehmet, *Firdevsî*, DİA, XIII/125-127 ve burada verilen bibliyografya. Kowalski, Tadeusz, *Studia Nad Şah-nâme*, Krakow, 1952. Minorsky, V., *The Older Preface to the Shân-nâma,* Iranica, Twenty Articles, (Hartford 1964), s.264-273. Firdevsî, *Şâhnâme* (nşr. J. Mohl), "Dîbâçe-i Şâhnâme", (trc. Cihângîr-i Efkârî). Massé, H., *Firdousi et l'épopée nationale,* Paris, 1935; a.e.: *Firdevsî ve Hamâse-i Milli* (trc. Mehdî-yi Rûşenzamîr), Tebriz 1350 hş./1971. Murtazavî, Menûçehr, *Mukallidîn-i Şâhnâme der devre-i Mogol ve Tîmûrî ve Târîh-i manzûm-i Şemseddîn-i Kâşânî,* Neşriyye-i Dânişkede-i Edebiyyât-i Tebrîz, yıl 14 (1341 Tâbistân), s.141-175; Behâr, s.323-352. Nöldeke, Th., *Das Iranische Nationalepos*, zweite Auflage, Berlin-Leipzig 1920, s.19-91. Nûşîn, Abdulhuseyn, *Vâjenâmek derbâre-i vâjehâ-yi duşvâr-i Şâhnâme*, Tahran, ts. (İntişârât-i Bunyâd-i Ferheng-i İrân). Öz, Yusuf, *Şeh-nâme Tercümeleri ve Sözlükleri,* Nâme-i Âşinâ, yıl 4, sayı 3 (Ankara, Sonbahar 2002), s.5-24. Ritter, Hellmut, *Firdevsî,* İA, IV/643-649 ve burada verilen bibliyografya. Safâ, Zebîhullâh, *Hamâseserâyî der İrân*, Tahran 1333 hş./1954, s.171-283. Sims, Eleanor, *The Illustrated Manuscripts of Firdausi's Shâhnâma Commissioned by Princes of the House of Tîmûr,* Ars Orientalis, XII (1992), s.43-68. Soucek, Priscilla P., *Demotte Sâh-nâma,* Encyclopaedia Iranica, VII (1996), s.277-278.

FLEISCHER, Heinrich Leberecht (21 Şubat 1801-10 Şubat 1888)

Alman doğubilimci. Leipzig Üniversitesi'nde ilahiyat öğrenimi gördü. Paris'te Farsça ve Türkçe öğrendi. Aynı üniversitede Doğu dilleri profesörü oldu. Arapça eser neşri yanında Arap dilciliğine ayrı bir önem verdi ve pek çok şarkiyatçı hoca yetiştirdi.

**Ali's hundert Sprüche arabisch und persisch paraphrasirt von Watwat*, Leipzig, 1837.

**Beidhawii commetarius in Coranum*, I-II, Leipzig, 1846-1848.

**Catalogus codicum manuscriptorum orientalium Bibliothecae Regrae Dresdensis, Lipsiae* (Leipzig), 1831.

**Catalogus librorum manuscriptorum orientalium qui in Bibliotheca senatoria civitatis Lipsiensis asservantur*, Grimma, 1838. Bu eseri A. G. R. Naumann yayımlamış, üçüncü bölümünü de Fleischer hazırlamıştır.

**Grammatik der lebenden persischen Sprache*, Leipzig, 1847.

**Historia anteislamica arabice*, Leipzig, 1831.

**Samachschari'i Goldenen Halsbandern*, Leipzig, 1835.

**Tausend und eine Nacht*. İlk sekiz cildi M. Habicht (Bresyaw, 1825- 1838), IX. Ve X. ciltler Fleischer tarafından hazırlandı. Breslau, 1842-1843.

**Über das Türkische Chatay-nâme*, Kleine Schriften, III, Leipzig, 1888, s.214-225.

**Über den Türkischen Volksroman Sîret-i Sejjid Battal*, SB Sächisischen Akademische, Leipzig, 1848, II/35-41, 150-169; Türk Halk Romanı, Seyyid Battal Hakkında, Çev. Battal İnandı, MK, sy. 35 (1982), s.28-32; sy. 37 (1982), s.50-54.

**Über Ibn Loyon's Lehrgedicht von Spanisch-arabischen Land und Gartenbau*, Kleinere Schriften, III, Leipzig, 1888, s.187-198.

*Zevâlu't-terâh fî şerhi Manzûmeti Ibn Ferah, Leiden, 1895.

FLÜGEL, Gustav Leberecht (18 Şubat 1802-5 Temmuz 1870) Alman doğubilimci. Teoloji, felsefe ve Doğu dilleri eğitimi gördü. Arapça metin neşri ve katalog çalışmalarıyla tanındı.

**Ahterî*, İA, I/228.

**Ahterî*, Mustafa, TA, I/281.

**Akhtarî*, EI2 (Fr.), I/342.

**Al-Kindi, genannt der Philosoph der Araber*, Leipzig, 1857.

**Catalog der arabischen, persischen, türkischen, syrischen und aethiopischen auf der Hof und Staatsbibliothek zu München*, Anzeige-Blatt, XLVII/1-46.

**Concordanticae Corani arabicae*, Leipzig, 1842.

**Corani textus arabicus*, Leipzig, 1834, 1842, 1858.

**Definitiones Sejjidi Sherif Ali Ben Mohammed Dschordschani*, Leipzig, 1845.

**Der Vertraute Gefährte des Einsamen in Schlagfertigen Gegenreten von Etteâlibi aus Nisabur*, Wien, 1829.

**Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserl.*- Königl. Hofbibliothek zu Wien, I-III, Wien, 1865-1867.

**Die Classen der hanefischen Rechtsgelehren*, Leipzig, 1860.

**Die grammatischen Schulen der Araber*, I. Die Schuler von Basra und Kufa und die gemischten Schule, Leipzig, 1862.

**Die Krone Lebensbeschreibungen enthaltend die classe der Hanefiten von Zeinad-Din Kasim Ibn Kutlubuga*, Leipzig, 1862.

**Die neuen Erwerbungen orientalischer-Handschriften auf der Bibliothek zu Paris*, Anzeige-Blatt, XC/1-16; XCI/1-9; XCII/34-60.

**Dissertatito de arabicis scriptorum graecorum interpretibus*, Meissen, 1841.

**el-Mu'cemu'l-mufehres li elfâzi'l-Kurani'l-Kerim.* Concordantiae Corani Arabicae, Leipzig, 1842.

**Geschichte der Araber*, I-III, Dresden 1832-1840, Leipzig, 1864.

**Grammatische Schulen der Araber*, Leipzig, 1862.

**K. al-Fihrist.* Mit Anmerkungen c.I. metin, II. Die Anmerkungen, Leipzig, 1871-1872.

**Kitabu'l-Fihrist*, I-II, Leipzig, 1871-1872.

**Lexicon Bibliographicum et Encyclopaedicum a Mustafa ben Abdallah Katib Jelebi dicto et nomine Haji Khalfa Celebrato*, I-VII, London, 1835-1858.

**Mâni seine Lehre und seine Schriften*, Leipzig, 1862.

**Sojuti's Leben und Schriften*, Anzeige-Blatt, LVIII/25-40; LIX/20-36; XCII/34-60.

**Zuschrift an S. Exc. Den Hrn. Grafen Moritz Dietrichstein. Die neu erworbenen orient.* Handschriften der K. K. Bibliothek zu Wien, Anzeige-Blatt, XCVII/1-31; C/1-31.

FURÛZÂNFER, Bedîüzzeman

İranlı bilim adamı ve şair. 1899 yılında Bişrûye'de dünyaya geldi. Meşhed'de İslami bilimler, edebiyat, mantık ve eski felsefe öğrendi. Bu arada Edîb-i Nîşâbûrî gibi şairlerin öğrencisi oldu. 1927'de Tahrana geldikten sonra Harp Okulu, Darülfünun, Yüksek Öğretmen Okulu, Hukuk ve Siyasal Bilimler fakültelerinde ders verdi, Tahran Üniversitesi profesörlüğü, İlahiyat ve İslami Bilimler Fakültesi dekanlıklarından sonra ömrünün son birkaç yılında Saltanat Kütüphanesi Başkanı oldu ve 1970 yılı baharında vefat etti. Şaşılacak derecede üstün bir hafızası olan Furûzânfer, İran İslami edebi eserlerini meslektaşlarından çok daha iyi tanıyordu. Furûzânfer'in edebi araştırmaları iki grup halindedir. Birinci gruptakiler eski eserlerin tenkitli neşridir. Bunların en önemlisi, Mevlânâ Celâleddin'in *Dîvân-i Kebîr-i Şemseddîn-i Tebrîzî* adlı şaheseridir. Bu eseri sekiz cilt halinde bastırmış ve okuyucuyu aydınlatmak amacıyla bu kitaba mahsus deyimlerin ve terkiplerin bulunduğu bir sözlük ilave etmiştir. *Fîhimâfîh, Maârif-i Bahâ- i Veled, Makâmât-i Evhaduddîn-i Kirmânî* ve *Tercume-yi risale-yi Kuşeyriyye* gibi kitapların tashih ve neşrini de bu arada saymak gerekir. Onun ikinci gruptaki araştırmaları edebiyat tarihi ve Farsça tasavvufi eserleri tanıtı-

cı mahiyettedir. İki ciltlik *Suhan u suhanverân*, en iyi edebiyat tarihidir. Mevlânâ Celâleddin ve eserleri hakkında kâleme aldığı *Şerh-i ahvâl-i Mevlânâ, Meâhiz-i kısas u temsîlât-i Mesnevi, Ehâdîs-i Mesnevi* ve İran tasavvufu için bir ansiklopedi mahiyetini taşıyan ve şimdiye kadar üç cildi basılan *Şerh-i Mesnevi-yi şerîf* adlı eserleri kendisi bastırdı. Attâr'ı ve eserlerini tanıtan *Şerh-i ahvâl u nakd u tahlîl-i âsâr-i Attâr* da yine Furûzânfer tarafından bastırıldı.

GALLAND, Antoine (4 Nisan 1646-17 Şubat 1715) Fransız doğubilimci. *Binbir Gece Masalları*'nı Avrupa'ya tanıttı. Doğu dilleri öğrenimi gördü. İstanbul'da kaldığı beş yılda birçok tarihi eser topladı. Mısır ve İzmir'e seyahatlerde bulundu. Eski sikkeler üzerine çalışmalarda bulundu.

**Binbir Gece Masalları*'nın Fransızca'ya çevirisi, 1703-1717.

**De l'origine et des progrès du Café*, Caen, 1699.

**Journal d'Antoine Galland pendant son séjour l'ambassade de France à Constantinople*, Paris, 1880. İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar, Türkçe'ye çev. Nahid Sırrı Örik, I-II, İstanbul, 1949-1973; 1978.

**Journal*, 1677-1680.

**Kuran*'ın Fransızca tercümesi.

**Les contes et fables de Bidpai et de Lokman*, Paris, 1724.

**Les mille et une nuits Contes arabes traduits en français*, I-XII, Paris, 1704-1717.

**Les paroles remarquables, les bons mots et les maximes de orientaux*, Paris, 1694.

**Paroles remarquables, bons mots et maximes des Orientaux* (Doğuluların İlginç Sözleri, Nükte ve Özdeyişleri), 1673.

**Paroles remarquables, les bons mots et les maximes des orientaux, traduits de leurs ouvrages arabes, persans et turcs, avec des remarques*, Paris, 1694.

**Relation de la Mort du Sultan Osman* (Sultan Osman'ın Ölümünün Öyküsü), 1673.

**Relation de la mort du Sultan Osman et du couronnoment Sultan Mustapha*, Cologne, 1678.

GEIGER, Wilhelm (1856-1943) Alman doğubilimci, İranolog ve Hindolog.

**Culavamsa*, I-II, London, 1925,1927.

**Elementarbuch der Sanskrit-Sprache*, 1881; 1909; 1923.

**Grundriss der Iranischen Philologie*'nin bir bölümünü yazdı. Bu

eser E. Kuhn tarafından tamamlanarak 1895-1904 yılları arasında basıldı.

GIBB, Hamilton Alexander Roskeen (Sir) (2 Ocak 1895-22 Ekim 1971), İngiliz doğubilimci. Edinburgh Scotland'da Kraliyet Lisesi'nde eğitim gördü. Bunu Üniversitedeki Semitik diller tahsili izledi. Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra Londra'da yeni kurulan Doğu Araştırmaları Okulu'na gitti. 1922 yılında Londra Üniversitesi'nden Arapça master derecesini aldı. 1926-1927 yıllarında yaptığı Ortadoğu gezisinde Çağdaş Arap edebiyatı üzerinde çalıştı. 1930'da hocası Sir Thomas Arnold'un ölümüyle Arapça Kürsüsü'ne atandı. Öte yandan *Encyclopedia of Islam*'ın editörlüğünü üstlendi. Bu ansiklopediye birçok madde yazdı. 1937 yılında Oxford Üniversitesi'ne Arapça profesörü olarak atandı ve 1955 yılına kadar bu görevi sürdürdü. 1957 yılında Harvard Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Direktörlüğü'ne getirildi. 1964 yılında rahatsızlanana kadar bu görevde kaldı. Önde gelen İslamiyatçılardan biri olan Gibb hayatının büyük bir kısmını İslam, İslam medeniyeti, Arap dili ve edebiyatına adadı. Yazdığı eserler daha sonra yapılan çalışmaların kaynağını oluşturdu.

*'*Arafa*, EI2 (İng.), I/604.

**Abd al-Hamîd*, EI2 (İng.), I/65-66.

*'*Abd Allah b. 'Âmir*, EI2 (Fr.), I/44-45.

**Abd Allah b. Wahb*, EI2 (İng.), I/54.

**Abd Allah Khâzim*, EI2 (Fr.), I/49.

**Abd al-Malik b. Marwân*, EI2 (İng.), I/76-77.

**Abd al-Rahman b. Samura*, EI2 (İng.), I/86.

**Abû Firâs al-Hamdânî*, EI2 (İng.), I/119-120.

**Abû Mikhnaf*, EI2 (İng.), I/140.

**Abû 'Ubayda b. al-Djarrâh*, EI2 (Fr.), I/163.

**Abu'l-Fidâ*, EI2 (İng.), I/118-119.

**Abu'l-Sarâyâ al-Shaybânî*, EI2 (İng.), I/149-150.

**Adjnâdayn*, EI2 (Fr.), I/215.

**Afghânistân*, EI2 (İng.), I/231-233. M. Longworth Dames ile birlikte.

**Afrâsiyâb*, EI2 (Fr.), I/244.

**Afshin*, EI2 (İng.), I/241, W. Barthold ile birlikte.

**Agha Khan*, EI2 (İng.), I/246.

**Ahmad Amin*, EI2 (İng.), I/279.

**Âk Sunkur*, EI2 (İng.), I/314.

**al-'Attâr*, EI2 (İng.), I/755.

Al-Barq al-Shami the History of Saladin by the Kâtib 'Imâd ad-Dîn al- Isfahânî, WZKM, LII (1953), s.93-115.

**al-Bulkînî*, EI2 (Fr.), I/1348-1349.

**al-Bulkînî*, EI2 (İng.), I/1308-1309.

**al-Mawardi' s-Theory of the Caliphate, Studies on the Civilization of Islam*, nşr. S. J.Shaw-W. R. Pak, Princeton-New Jersey, 1982, s.162-164.

**al-Musta' lî Billâh*, EI2 (İng.), VII/725.

**Amîr al-Mu' minîn*, EI2 (Fr.), I/458.

**Antâkiya*, EI2 (İng.), I/516-517. Steck ile birlikte.

**Antâkiyye*, UDMI, III/434-436, Steck ile birlikte.

**Arabic literature* (Arap edebiyatı), London, 1926. Gözden geçirilmiş basım: Oxford, 1963.

**Asad b. 'Abd Allâh*, EI2 (İng.), I/684-685.

**Asmâ'*, EI2 (Fr.), I/735.

**Bada et-Talit en-nesrî*.

**Damascus Chronicles of the Crusaders* (Haçlı Seferlerine Dair Şam Vekâyinâmeleri), London, 1932.

**Egyptian Modernist*.

**el-Muizz Lidînillâh*, İA, VIII/560.

**en-Nüzum ve' l-felsefe ve' d-dîn fi' l-İslam*, Dımaşk, el-Merkezü'l-Arabî li'lkitâb, ts.

**Ibn Batuta, Travels in Asia and Africa* (İbni Batuta, Asya ve Afrika'daki seyahatleri), London, 1929.

**İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Türkçe'ye çev. Kadir Budak ve diğerleri, İstanbul, 1991, 1994.

**Islamic Society and the West, Islamic Society in the Eighteenth Century* (İslam Toplumu ve Batı), Oxford, I-II, 1950-1957; 1969. Harold Bowen ile birlikte.

**Kerrî*, İA, VI/596.

*Lutfî Pasha on the Ottoman Caliphate, Oriens, XV (1962), s.287-295.

**Manfaluti and the New Style*.

**Modern Trends in Islam* (İslam'da Çağdaş Eğilimler), Chicago, 1947.

**Mohammedanism*, London, 1949.

**Muhammadiya, Shorter Encyclopaedia of Islam*, Leiden, 1953, s.409. J. H. Kramers ile birlikte.

**Muhammed (Muhammed b. Abi' l-Sâc)*, İA, VIII/476-477.

**Muhammed (Muhammed b. Sa' ûd)*, İA, VIII/484.

*Murâdî, İA, VIII/654-655.

*Müstâlî (al-Musta' lî Bi' llâh), İA, VIII/826-827.

*Müstansır (al-Mustansır Bi' llâh), İA, VIII/827-831. P. Kraus ile birlikte.

*Neş' etu' l-inşâ' il-edebi.

*Nizâr b. El-Mustansır, EI2 (İng.), VIII/83.

*Nizâr, İA, IX/335.

*Orta Asya' da Arap Fütuhatı, Çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930.

*Osmanlı Şiir Tarihi, Çev. Halide Edip Adıvar, İstanbul, 1943.

*Rüzzîk, İA, IX/806.

*Saladin: Studies in Islamic History, nşr. Yusuf Ibish, Beirut, 1972.

*Selections from Ibn Battuta, London, 1929.

*Some Consideration on the Sunni Theory of the Caliphate, Studies on the Civilisation of Islam, nşr. Shaw-Polk, Boston, 1962, s.141-150.

*Studies on the Civilization of Islam (İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar), [*An Interpretation of Islamic History* (İslam Tarihinin Bir Yorumu), *Social Significance of Shu' ubiya* (Şu'ûbiye Hareketinin Toplumsal Önemi), *The Evolution of Government in Early Islam* (Erken Dönem İslam'da Hükümetin Evrimi), *The Armies of Saladin* (Selahaddin'in Orduları), *Al Mawerdi's Theory of Caliphate of Ibn Khaldun's Political Theory* (İbni Haldun'un Siyaset Teorisinin İslami Arka Planı), *Structure of Religious Thought in Islam* (İslam'da Dini Düşüncenin Yapısı)] Princeton-Boston, 1982. Editörler: S. J. Shaw, W. R. Polk.

*Tarih, İA, XI/782-799.

*The achievement of Saladin, Bull. of the John Rylands Library, XXXV/I, 1952, s.46-60.

*The Arab conquest in Central Asia, London, 1923:Türkçe çevirisi: *Orta Asya'da Arap fetihleri*, 1930.

*The armies of Saladin, Cahiers d'Histoire Egyptienne Library, XXXV/I, s.44-60.

*The Egyptian Novel (Mısır Romanı), Studies on the Civilization of Islam of Islam, nşr. S. J. Shaw-W.R. Polk, Princeton, 1982.

*The Influence of Islamic Culture in Medieval Europe, Bulletin of the John Rylands Library, sayı 38, Manchester-London, 1955.

*The Islamic Background of Ibn Khaldun's Political Theory, BSOAS, sy.VII (1933-1935), s.23-31, Çev. Kadir Durak ve diğerleri, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, 1991.

*The Life of Saladin from the Works of Imaduddin and Baha' addin (İmâduddin ve Bahâ'addin'in Eserlerine Göre Selahaddin'in Hayatı), Oxford, 1973.

*The Nineteenth Century.

*The rise of Saladin 1169-1189. A history of the Crusades, Philadelphia, 1958, I, 563-589.

*The Travels of Ibn Battuta, I-III, Cambridge, 1958-1971.

*The Travels of Ibn Battuta, A. D. 1325-1354, c.I, Cambridge, 1958. c.II, 1961. C. Defremery ile birlikte.

*Travels of İbn Battûta in Asia and Africa, London, 1929.

HAMMER-PURGSTALL, Joseph Freiherr von (9 Haziran 1774-23 Kasım 1856) Avusturyalı doğubilimci ve Osmanlı tarihi uzmanı. Viyana'da Orientalische Akademie'de okudu. 1799'da İstanbul'da tercüman olarak görevlendirildi. Burada Türkçe, Arapça ve Farsça eserleri toplayarak zengin bir koleksiyon sahibi oldu. Bu üç dilde yazılan eserlerden Almanca'ya çeviriler yaptı. Şarkiyatçılığın birçok dalında ilk olma özelliğine sahiptir.

*Anzeigeblatt (Rebabnâme), Jahrbucher der Litteratur, 1829, XLVI-II/103 v.dd.

*Bericht über die in den Letzten Jahren 1845, 46, 47 und 48 zu Constantinopel gedruckten und lithographierten Werke, Sitzungsberichte, sy.III (Wien, 1849), s.126-137.

*Constantinopolis und der Bosphorus (İstanbul ve Boğaziçi), I-II, Pesth, 1822.

*Das Pferd bei den Arabern, Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaft, Wien Philosophisch-historische Classe, sy. (1855), s.211-246; sy.7 (1856), s.147-204.

*Der Diwan von Mohammed Schemseddin Hafiz, Stuttgart-Tübingen, 1812.

*Des Osmânischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, I-II, Wien, 1815.

*Die Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmânischen Reiches (Osmanlı İmparatorluğu'nun Devlet Teşkilatı ve İdaresi), 1814-1816.

*Divan des Hafis (Hafız Divanı), 1812-1813.

*Enzyklopedische Übersicht der Wissenschaften des Orients (Doğu İlimlerine Ansiklopedik Bir Bakış), 1804.

*Erinnerungen aus meinem Leben 1774-1852, Wien-Leipzig, 1940.

*Geschichte das ist der Ilchane in Persien, Darmstadt, 1842.

*Geschichte der Assassien aus Morgenländischen Quellen, Tübingen- Stuttgart, 1818.

**Geschichte der Chane Krim unter Osmânischer Herrschaft* (Kırım Hanları Tarihi), Wien, 1856.

**Geschichte der goldenen Horde im Kiptschak* (Kıpçak'ta Altınordu tarihi), 1840.

**Geschichte der Ilchane* (İlhanlılar Tarihi), I-II, Darmstadt, 1841-1843; 1854.

**Geschichte der osmânischen Dichtkunst* (Osmanlı Şiir Sanatı Tarihi), I-IV, 1836-1838.

**Geschichte der Osmânischen Reiches, I-X, Pesth, 1827-1835, 1835-1837*; ikinci basım, I-IV, aynı yer, 1840; *Devlet-i Osmâniye Tarihi*, Çev. Mehmet Ata, IX, İstanbul 1329-1337; XI. Cilt, 1947. Z. Danışman, İstanbul, 1972.

**Geschichte der schönen Retekünste Persiens* (İran Hitabet Sanatı), 1818.

**Geschichte Vassaf's persisch Herausgegeben und deutsch Uebersetzt*, Wien, 1856.

**Gül u Bülbül, das ist Rose und Nachtigall, von Fazli. Ein romantisches Gedicht*, Wien, 1834.

**Ibn al-Nadim, al-Fihrist Extraits... sur la religion des sabéens traduits*, JA, sy.XII (1841), s.246-272.

**Inscriptions turques, arabes, persans dans la forteresse de Szigetvar, Revue d'Académie (1847).*

*Kâtib Çelebi, *Rumeli und Bosna*, Wien,1812 (çeviri).

**Narrative of Travels in Europe-Asia and Africa in the Seventeenth Century by Evliya Efendi*, I-II, London, 1846-1850.

**Persische Typographie und Literatur*, Ausland, sy.X (1837), s.605-628.

**Retekünste Persians,* Viyana, ts.

**Rumeli und Bosna*, Geographisch beschrieben von Mustafa ben Abdalla Haddschi Chalfa, Wien, 1812.

**Sur les origines russes*, St. Petersburg, 1827.

**Topographische Ansichten einer Reise in die Levante*, Wien, 1811.

**Topographische Ansichten gesammelt auf einer Reise in die Levante* (Doğan güneş ülkesine yapılan bir gezide toplanan topografik manzaralar), Wien, 1811.

**Umblick auf einer Reise nach Brussa und dem Olympos* (Bir Bursa ve Uludağ Seyahatinde Gözlemler), Pesth, 1819.

**Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos* (İstanbul'dan Bursa ve Olimpos'a yapılan Bir Seyahatte Gözlemler), Pesth, 1808; 1818; 1819.

**Uber das Kamel, Sitzungsberichte der philosophisch-historischen, X (Wien, 1853), s.312 vd; XI (1854), s.3-5.*

**Uber die Talismane der muslime, Fundgruben des Orients*, sy.IV (1814), s.155-164.

**Wiener und Berliner Gesandschafts Bericht*; Resmi Ahmed Efendi, Gesandschaftliche Berichte von seinen Gesandschaften in Wien im Jahre 1757 und im Berlin im Jahre 1763, Berlin, 1809.

**XVII'nci Asırda Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Teşkilatı ve Babıâlî*, çev. Halit İlteber, İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası, VII/2-3, İstanbul, 1941, s.567 vd.

**Zeitwarte des Gebets* (Arapça-Almanca), Viyana, 1844.

HARTMANN, Richard (1881-1965) Alman doğubilimci. İlahiyat öğrenimi gördü. Daha sonra Berlin Doğu Dilleri Semineri'nde (Orientalisches Seminar) Arapça ve Türkçe öğrendi. Almanya'nın birçok üniversitesinde hocalık yaptı. İki kez Türkiye'ye geldi. Eserlerinde Türklerin Müslümanlığı kabul etmelerinden sonra İslam dünyasında meydana gelen değişimleri inceledi. Arap milliyetçiliği ve İslam dünyasındaki yansımaları üzerinde durdu.

**al-Furât*, EI2 (İng.), II/945-948. E. De Vaumas ile birlikte.

**Al-Kuschairis Darstellung des Sûfitums*, Berlin, 1914.

**Askalân*, EI2 (Fr.),I/732-733. C. B. Lewis ile birlikte.

**Askalân*, İA, I/671.

**Bagrâs*, İA, II/216.

*Basra, İA, II/320-327. Besim Darkot ve Tayyib Gökbilgin ile birlikte.

**Baybars* II, İA, II/363.

**Beiträge zur Arabistik, Semitistik und Islamwissenschaft*, Leipzig, 1944, Helmuth Scheel ile birlikte.

**Belatunus*, İA, II/466.

**Belh*, İA, II/485-487.

**Berber*, İA, II/524.

**Berberâ*, İA, II/524-525. René Basset ile birlikte.

**Beytüddîn*, İA, II/590.

**Bişârîn*, İA, II/651.

**Buk'a*, İA, II/780-781.

**Büsr* (Busr), İA, II/842.

**Büst*, İA, II/842.

**Câber (Ca'bar)*, İA, III/1-2.

**Câr (al-Câr)*, İA, III/26.

Cebbûl (Cabbûl), İA, III/35.
Cibâl, İA, III/158.
Cidde, İA, III/159-161.
Cisrüşşugr, İA, III/199.
Cürcân, İA, III/245-246.
Cüveyn, İA, III/248-249.
Cûzcân, İA, III/229-230.
Dâbık, İA, III/446.
Das Sufitum nach al-Kuschairi, Glückstadt-Hamburg, 1914.
Das tübinger Fragment des Chronik İbn Tuluns (İbni Tulun tarihinin Tübingen yazmasından parça), 1964.
Dehâs, İA, III/508.
Demenhûr, İA, III/520-521.
Der Felsendom in Jerusâlem und seine Geschichte, Strazburg, 1909.
Derb, İA, III/532.
Dicle, İA, III/582-585.
Didjla, EI2 (Fr.), II/256-258. S. H. Longrig ile birlikte.
Die arabische Frage und das Türkische Reich, Halle, 1918.
Die geographischen Nachrichten über Palästina und Syrien in Halil az- Zâhiris Zubdat kaşf al-mamalik, Kirchhain, 1907.
Die Krisis des Islam, Leipzig, 1928.
Die Religion des Islam. Ein Einführung, Berlin, 1944; Darmstadt, 1987.
Die Wahhabiten, ZDMG, sy.78 (1924-1925), s.198.
Die Welt des Islam einst und heute, Leipzig, 1927.
Dülük (Dulûk), İA, III/663-664.
El-Kuschairis Darstellung des Sûfîtiums (Kuşeyrî Risalesi), 1914.
Erbil, İA, IV/285.
Erzindjan, EI2 (İng.), II/711-712. Fr. Taeschner ile birlikte.
Fırat (al-Furât), İA, IV/622-626.
Fırat, İA, IV/622-626. Besim Darkot ile birlikte.
Gurgân, EI2 (İng.), II/1141. J.A.Boyle ile birlikte.
Hint Denizi (Bahr al-Hint), İA, V/1, s.491-492.
Im neuen Anatolien-Reiseeindrücke, (Yeni Anadolu'da), Leipzig, 1928.
Islam und Nationalismus, Berlin, 1948.
Kevkeb, İA, VI/610-611.
Palästina unter den Arabern 632-1516, Leipzig, 1915.

Politische Geographie des Memlukenreichs, ZDMG, sy.LXX (1916), s.1- 40.

Religion des Islam (İslam dini), 1914.

*Şam, İA, XI/298-310.

Zu dem Kitâb al-fusul wa'l-ghâyât des Abû'l-'Alâ' al-Ma'arrî, Berlin, 1944.

Zur Vorgeschichte des 'abbasidischen Schein-Chalifates von Kairo, Berlin, 1950.

HENNING, Walter Bruno (1908-1967) İngiliz doğubilimci ve İranolog.

Eine arabische Version Mittelpersischer Weisheitsschriften, ZDMG, sy.CVI (1956), s.73-77.

The Khwarezmian Language, Zeki Velidi Togan'a Armağan, İstanbul, 1955, s.43-49.

HERZFELD, Ernst Emil (23 Temmuz 1879-21 Ocak 1948), Alman doğubilimci, sanat tarihçi ve arkeolog. Ortadoğu'da kazılar yaptı.

Arabesk, İA, I/463-470.

Archeologische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet, I-IV, Berlin, 1911-1920. F. Sarre ile birlikte.

*Bâbil, İA, II/177-179.

*Bahtigân, İA, II/238-239.

*Bâlis, İA, II/279-280.

*Bampûr, İA, II/298.

*Bârimmâ, İA, II/316-317.

*Bâviyân, İA, II/355.

*Bem, İA, II/512.

*Bevâzic, İA, II/578-579.

*Birs (Birs Nimrûd), İA, II/635.

*Bîsütûn, İA, II/650-651.

Damascus. Studies in architecture I, Ars Islamica, sy.IX, 1942, s.1-53; sy.X (1943), s.13-70; sy.XI-XX (1946), s.1-72; sy.XIII-XIV (1958), s.118-138.

Der Wandschmuck der Bauten von Samarra, Berlin, 1928.

Die Ausgrabungen von Samarra, I-VI, 1923-1948.

Die Genesis der islamischen Kunst und des Mshatta Problem, Isl., sy.I (1910), s.27-63, 105-144.

Die Kunst des 2. Jahrtausends in Vorderasien. (Önasya'da İkinci Bin Sanatı), *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, sy.IX (1938), s.1-79.

**Eine Reise durch das westliche Kilikien im Frühjahr 1907* (1907 İlkbaharında Batı Kilikya'da Yapılan Bir Seyahat), PM, 1909, Heft II/25-32.

**Hadîse*, İA, V/1, s.54-55.

**Hafrek*, İA, V/1, s.81.

**Hâir (Hâ'ir)*, İA, V/1, s.85.

**Hamrîn*, İA, V/1, s.199.

**Harbâ*, İA, V/1, s.228.

**Hellenistisches aus Kilikien: Olba, die Stadt der Teukriden* (Kilikya'da Hellenistik Eserler: Tevkridlerin Şehri Olba), AA. 1909, s.434-441. BerlPhW., sy.XXIX (1909), s.1291-1296.

**Hettitica, Archäologische Mitteilungen aus Iran,* sy.II (1930), s.132-203.

**İran, in the Ancient East* (Eski Doğu'da İran), 1941.

**Materiaux* CIA. İkinci kısım Syrie du Nord. Incription et monument d'Alep, MIFAO, sy.LXXVI-LXXVIII, Kahire, 1954-1956.

**Meriamlik und Korykos zwei christliche Ruinenstätten des Rauhen Kilikiens* (Meryemlik ve Korikos, Dağlık Kilikya'nın İki Harabe Yeri), Manchester, 1930 (Monumenta Asiae Minoris Antiqua II). S. Guyer ile birlikte.

**Monuments et Inscriptions d'Alep* (Halep Anıtları ve Yazıtları), I-II, 1947- 1948.

**Mshattà, Hîra and Bâdiya, Jahrbuch der Königliche Preusisches Kunstsammlungen,* sy.XLII (1921), s.104-146.

**Samarra, Aufnahmen und Untersuchungen*, Berlin, 1907.

**The Persian Empire, Studies in Geography end Ethnography of the Ancient Near East*, Wiesbaden, 1968.

**Uber die historische Geographie von Mesopotamien, Mitteilungen aus Justus Perthe's geographischer Anstalt*, sy.XLV, Berlin, 1909, s.345-349.

**Zoroaster and his World* (Zerdüşt ve Dünyası), 1946.

HORN, Paul, Alman doğubilimci.

**Bushak (Bushâk)*, İA, II/821-822.

**Das Heer- und Kriegswesen der Grossmoghuls*, Leiden, 1894.

**Geschichte der persischen Literatur*, Leipzig, 1901.

**Geschichte der türkischen Moderne*, Leipzig, 1902.

**Tadkeera-ye Şâh Tahmâsb,* ZDMG, sy.XLIV, (1890).

HOROVITZ, Josef (Chajim) (1874-5 Şubat 1931) Alman doğubilimci. Yahudi tarihçi Markus Horovitz'in oğlu. Marburg ve Berlin Üniversitelerinde doğu dilleri eğitimi gördü.1905-1906 yıllarında İstanbul, Mısır, Filistin ve Suriye'de yazmalar üstüne araştırmalar yaptı. 1907 yılında Aligarh'taki Muhammadan Anglo Oriental College'de çalışmaya başladı. Almanya'ya döndükten sonra Frankfurt Üniversitesi'nde Tevrat tefsiri, İslamiyat ve Talmudik literatür okuttu. Daha sonra Kudüs'teki İbrani Üniversitesi'nde Şarkiyat Enstitüsü'nü kurdu. Çalışmalarının ağırlık noktalarını ilk dönem İslam tarihi, eski Arap şiiri ve Kuran tefsiri teşkil eder.

**Abbâse*, EI2 (Fr.), I/14.

**Abbâse*, İA, I/17.

**Abd Allah b. Selâm*, EI2 (Fr.), I/53-54.

**Abdullah*, İA, I/41-42.

**Abû Dulâma*, EI2 (Fr.), I/120.

**Abû Ma'shar*, EI2 (İng.), I/140. F. Rosenthal ile birlikte.

**Adi b. Zaid, the Poet of al-Hıra*, IC, sy.IV (1930), s.31-69.

**Alter und Ursprung des Isnâd*, Isl., sy.VIII (1918), s.39-47.

**Amritsar*, İA, I/418-419.

**Assam*, İA, I/679-680.

**Aus den Bibliotheken von Kairo, Damaskus und Konstantinopel* (Arabische Handschriften geschichtlichen Inhalts), MSOS, II/10 (1907), s.1-68.

**Bahtiyar-nâme*, İA, II/241-242. M. Fuad Köprülü ile birlikte.

**Bahtiyârnâme*, UDMI, IV/131-132. H. Massé ile birlikte.

**Bakhtiyârnâma*, EI2 (İng.), I/955. H. Massé ile birlikte.

**Bemerkungen zur Geschichte und Terminologie des islamischen Kultus*, Isl., sy.XVI (1927), s.249-263.

**Biblische Nachwirkungen in der Sîra*, Isl., sy.12 (1922), s.184-189.

**Biblische Nachwirkungen in der Sîra*, Isl., XII (1922), s.184-189.

Das Koranische Paradies, Scripta Universitatis alque Bibliothecae Hierosolimitanarum, (Orientalia et Judical), 1, Jerusâlem, 1923, s.1-16.

**Dabistân al-Madhâhib*, EI2 (İng.), II/74, H. Massé ile birlikte.

**Das Koranische Paradies, Scripta Universitatis atque Bibliothecae Hierosolimitanarum* (Orientalia et Judaica), 1, Jerusâlem, 1923, s.1-16.

**De Waqidii libro qui Kitâb al-Magâzî inscribitur*, Berolini (Berlin), 1898. (doktora tezi)

**Debistân*, İA, III/504.

**Deybül (daybul)*, İA, III/567.

**Die Hâşimijjât des Kumait*, Leiden, 1904.

Die Waqidii libro qui Kitâb al-Magâzî inscribitur, Berolini (Berlin), 1898. Horovitz'in doktora çalışmasıdır.

Dilâver Han, İA, III/587.

Diplomacy in the Near and Middle East, I-II, Princeton, 1956.

Djuraydj, EI2 (Fr.), II/617.

Ebû Damdam (Abû Zamzam), İA, IV/15.

Ebû Dülâme (Abû Dulâma Zand İbn al-Cavn), İA, IV/16.

Ebû Ma'şer, İA, IV/36.

Ebülkasım, İA, IV/86-87.

Eine neue Hs. von Ibn Danijal's Taif al-hajal, ZDMG, sy.LX (1906), s.703.

el-Megâzî'l-ûlâ ve mu'ellifûhâ, Arapça'ya çev. Huseyn Nassâr, Kahire, 1369/1949.

Emir Han, İA, IV/261.

Epigraphia Indo-moslemica, 1909-1912.

Esirgarh, İA, IV/374.

Evrengâbâd, İA, IV/412.

Ibn Quteiba's Uyun al-Akhbar, IC, sy.IV (1930), s.171-198, 331-362, 487-530; V (1931), s.1-27, 194-224.

Ibn Sa'd, Kitâb al-Tabaqât al-kabîr, (Biographien Muhammeds seiner Gefährten und der späteren Träger des Islams bis zum Jahre 230 der Flucht), I-II, Leiden, 1904-1917.

Jewish Proper Nâmes and Derivatives in the Koran Hebrew Union College Annual, II, Cincinnati, 1925, s.145-227.

Judeo-Arabic Relations in Pre-Islamic Times, IC, sy.III (1929), s.161-199.

Kevser, İA, VI/612.

Koranische Untersuchungen, Berlin-Leipzig, 1926. İki bölümden oluşur. Birinci bölümde Kuran'daki peygamber kıssaları incelenir. İkinci bölümde ise özel isimlerin kökenleri üzerinde durulur. 4.Di Haşimijjat des Kumait, Leiden, 1904.

Kümeyt (Kumayt b. Zayd), İA, VI/1080-1081.

List of the Published Mohammedan Inscriptions of India, Epigraphia Indo-Moslemica, I-II, Mysore, 1909-1910, s.30-144.

Mi'râc, İA, VIII/344-347.

Muhammeds Himmelfahrt, Isl., sy.IX (1919), s.159-183.

Nebî, İA, IX/150-151.

Qur'an, Isl., sy.XIII (1923), s.66-69.

Spuren griechischer Mimen im Orient, Berlin, 1905.

Teveddüd, İA, XII/1, s.204-205.

*Tevrat, İA, XII/1, s.219-221.

*The Earliest Biographies of the Prophet and Their Autors, IC, sy.I (1927), s.535-559; sy.II (1928), s.22-50, 164-182, 495-526. Arapça çev. Huseyn Nassâr, el-Megâzi'l-ûlâ ve mu'ellifûhâ, Kahire 1369/1949.

*The Origins of the Arabian Nights, IC, sy. I (1927), s.36-57.

*Vehb b. Münebbih, İA, XIII/260-262.

*Zur Muhammedlegende, Isl., sy.5 (1914), s.41-53.

HUART, Clément Imbault (15 Şubat 1854-30 Aralık 1926) Fransız doğubilimci. Paris'te Ecole des Langues Orientales Vivanets'i bitirdi. İstanbul Fransız elçiliğinde 20 yıl tercümanlık yaptı. Arapça, Farsça ve Türkçe öğrendikten sonra Paris'te mezun olduğu eğitim kurumunun Farsça profesörlüğüne getirildi. Çalışmalarında Arap ve İran kültürüne ağırlık verdi.

*Abaza Hasan, EI2 (İng.), I/4.

*Abaza Mehmed Paşa, İA, I/6.

*Abaza Muhammad Paşa, EI2 (İng.), I/4.

*Abaza, İA, I/5-6.

*Abbas II, İA, I/10.

*Abbas Mirza, İA, I/16.

*Abdülvâsi, İA, I/103-104.

*Abû Ayyûb al-Ansârî, EI2 (Fr.), I/111-112. J. H. Mordtmann ve E. Lévi-Provençal ile birlikte.

*Âdile Khâtûn, EI2 (Fr.), I/204.

*Âdile, İA, I/141.

*Ağa Muhammed Han, İA, I/148.

*Ağa, İA, I/146-147.

*Agha Muhammed Shah, EI2 (İng.), I/246-247, L. Lockhart ile birlikte.

*Ahmed Paşa, İA, I/192-193.

*Aksaray, İA, I/274.

*Ali Evladı, İA, I/319-320.

*Ali Rıza, İA, I/348.

*Ali, İA, I/306-310.

*al-Muqaddasî, Mutahhar b. Tâhir, K.al-Bad' wa't-târîx. Le livre de la création et de l'histoire, nşr ve çev., I-III, Paris, 1903.

*Arap ve Arap Dilinde İslam Edebiyatı, Türkçe'ye çev. Cemal Sezgin, İstanbul, 1944; Arap ve İslam Edebiyatı, Ankara, ts.

*Bâb, İA, II/163-165.

*Bâbiler, İA, II/179-180.

Bağ, İA, II/194.
Bahâr-ı Dâniş, İA, II/221-222.
Bahâristân, İA, II/222.
Bâharz, İA, II/222.
Bahâullâh, İA, II/223.
Bahşiş, İA, II/238.
Bahtiyarîler, İA, II/241.
Bakkam, İA, II/258.
Barzû-nâma, EI2 (İng.), I/1072-1073. H. Massè ile birlikte.
Basra Körfezi, İA, II/327-328.
Behişt, İA, II/450.
Behrâm, İA, II/452.
Belherâ, İA, II/487.
Bende, İA, II/515.
Bender, İA, II/515.
Bergavâta, İA, II/539-541.
Bergûs, İA, II/541.
Berzûnâme, İA, II/567.
Berzûnâme, UDMI, IV/395-396.
Beşîr, İA, II/572-573.
Bey'a, İA, II/581-582.
Beyhak, İA, II/582.
Beyyûmiye, İA, II/593.
Bibi (Bîbî), İA, II/596-597.
Bibliographie ottomane: Notice des livres turcs, arabes et persans imprimés à Constantinople, JA, Paris, 1881-1891.
Bîdil, İA, II/602.
Bidlîsî, Mawlânâ Idrîs, EI (İng.), II/715.
Böri, İA, II/739-740.
Bücnürd, İA, II/829.
Bursuk (Bursûk), İA, II/819-820.
Çawsh, EI2 (İng.), II/829.
Çeshme, EI2 (İng.), II/26. Fr. Taeschner ile birlikte.
Cibâl, İA, III/158.
Cündişâpûr (Cunday-Sâbur), İA, III/239.
Dakîkî, EI2 (İng.), II/100. H.Massé ile birlikte.
Dânak, İA, III/467.
Dawlat-shâh, EI2 (İng.), II/179. H.Massé ile birlikte.
De la valeur historique des mémoires des derviches tourneurs, JA, XIX/308-317.

Derâbgird, İA, III/532.

Derî, İA, III/542.

Dev, İA, III/556-557.

Djâmî, EI2 (Fr.), II/432-433. H. Masse ile birlikte.

Djâmî, EI2 (İng.), II/421-422. H. Massé ile birlikte.

Djamsîd, EI2 (İng.), II/438-439. H. Masse ile birlikte.

Duldul, EI2 (Fr.), II/639. Ch. Pellat ile birlikte.

Düldül, İA, III/663.

Eberzî, İA, IV/5.

Ebû Ali (Abû 'Alî Muhammed b. İlyâs), İA, IV/10.

Ebû Bekir, İA, IV/14.

Ebû Eyyûb, İA, IV/16-17.

Ebû Kâlîcâr (Abû Kâlîcâr al-Marzbân), İA, IV/32-33.

Ebüssâc, İA, IV/92.

ed-Durûsu' l-'Arabiyye fî Fransa, Arapça'ya çev. Abdullah Bek, MMİADm., V/4 (1925), s.163 vd.

Efsûn (Afsûn), İA, IV/193.

Efzerî, İA, IV/194.

Elkas Mirza, İA, IV/237-238.

Epigraphie Arabe d'Asia Mineure, Paris, 1895.

Epigraphie Arabe d'Asie Mineure, Revue sémitique, II (Paris, 1894), s.61-75, 120-134, 235-241, 324-332; III (1895), s.73-85, 175-182, 214-218, 344-371.

Eşter, İA, IV/397-398.

Etudes d'hagiographie musulmane: Les saints des derviches tourneurs, récits traduits du persan et annotés, I-II, Paris, 1918-1922.

Eyvân, İA, IV/421.

Fagfur, İA, IV/445.

Falaka, İA, IV/450.

Fânûs, İA, IV/450.

Farrukhî, EI2 (İng.), II/809-810. H. Massé ile birlikte.

Fars, İA, IV/470-471.

Fazlullah, İA, IV/535-536.

Feddân, İA, IV/536-537.

Ferheng, İA, IV/569.

Ferruhân (Farruhân Gîlân Şâh), İA, IV/573.

Fersah, İA, IV/574.

Fesâ, İA, IV/575.

Feth Ali Şah, İA, IV/581.

Fettâhî, İA, IV/582.

*Fevc, İA, IV/584.
*Fidâ'î, EI2 (İng.), II/882. M. G. S. Hodgson ile birlikte.
*Fidâ'î, İA, IV/628.
*Firdawsî, EI2 (Fr.), II/939-942.
*Firûz-âbâd, İA, IV/652-653.
*Furûg, İA, IV/683.
*Furûgî, İA, IV/683.
*Furûguddîn (Furûg al-Dîn), İA, IV/683.
*Gaffârî, İA, IV/706.
*Gîlân, İA, IV/782-783.
*Gondêshâpûr, EI2 (İng.), II/1119-1120. Aydın Sayılı ile birlikte.
*Grammaire élémentaire de la languae turque de Mallouf.
*Grammaire élémentaire de la langue persane (Fars dilinin ana grameri), Paris, 1899.
*Gubâr, İA, IV/818.
*Hâdî Sabzawârî, EI, III/188-189.
*Hâdî Sebzevârî, İA, V/1, s.43.
*Hamdân Karmat, İA, V/1, s.179.
*Hammâl, İA, V/1, s.195.
*Hamse, İA, V/1, s.199-200.
*Hanefiye, İA, V/1, s.214.
*Hans Keller, Sechster Band des Kitâb Bagdad von Ahmad Ibn Abi Tâhir Taifur, JA, X. serie: XIII (1909), s.533-535.
*Hâtifî, EI2 (İng.), III/274. H. Masse ile birlikte.
*Hâtifî, İA, V/1, s.370.
*Havâle, İA, V/1, s.375.
*Haydar, İA, V/1, s.387.
*Hicâb, İA, V/1, s.472.
*Hikmet, İA, V/1, s.481.
*Hillî, İA, V/1, s.487.
*Hisar, İA, V/1, s.537-538.
*Histoire de Bagdad dans les temps modernes, Paris, 1901; 1904.
*Histoire des Arabes (Arap tarihi), I-II, 1912-1913.
*Horasan, İA, V/1, s.560-562.
*Humâ, EI2 (İng.), III/572. H. Massé ile birlikte.
*Hümâ, İA, V/1, s.627-628.
*Hurmuz, EI2 (İng.), III/583-584. H. Masse ile birlikte.
*Hürmüz, İA, V/1, s.631-632.
*Hurşîd II, İA, V/1, s.597-598.
*Hurûfîlik, DMI, VII/362.

*Hûzistan, İA, V/1, s.624-626. Mirza Bala ile birlikte.
*İbn Deysân, İA, V/2, s.722-723.
*İbn Ebî Tâhir Tayfûr; İA, V/2, s.725-726.
*İbn İsfendiyâr, İA, V/2, s.757-758.
*İbnü't-Tıktakâ, İA, V/2, s.874-875.
*İbnülbevvâb, İA, V/2, s.847.
*İbnülmukaffâ, İA, V/2, s.868.
*İbnüttiktakâ, İA, V/2, s.874-875.
*İç-Oğlanı, İA, V/2, s.931.
*İdrîs Bitlisî (İdrîs Bidlîsî Mavlânâ Hakîm), İA, V/2, s.936.
*İlât, İA, V/2, s.960-961.
*İmâmzâde, İA, V/2, s.984.
*İmâret, İA, V/2, s.985.
*İmrü'ülkays, İA, V/2, s.987-989.
*Inscription Arabe de la mosquée seldjoukide de Divriği (Asie Mineure), JA, 17 (1901), s.343-345.
*İsferâyin, İA, V/2, s.1074.
*İsmail II, İA, V/2, s.1114.
*İsmail Paşa, İA, V/2, s.1119.
*İsnâ Aşeriye, İA, V/2, s.1124-1125.
*İspehbed, İA, V/2, s.1126.
*İtimâdüddevle, İA, V/2, s.1233.
*Kabûs (Kâbûs b. Vaşmgîr), İA, VI/31-32.
*Kaftan, İA, VI/67-68.
*Kâfûr, İA, VI/69-70.
*Kâghad, EI2 (İng.), IV/419-420. A. Grohmann ile birlikte.
*Kâğıt (Kâgad), İA, VI/70-71. Vedat Günyol ile birlikte.
*Kâhya, İA, VI/101.
*Kâlem, İA, VI/127-128.
*Kalenderiye, İA, VI/128-129. Franz Babinger ile birlikte.
*Kanun, İA, VI/167-168.
*Kâşân, İA, VI/404.
*Kâşî, İA, VI/412.
*Kâtibî, İA, VI/439.
*Kavas (Kavvas), İA, VI/453.
*Kazasker (Kâzî Askar), İA, VI/522.
*Kâzerûn, İA, VI/523.
*Kazvin, İA, VI/527-528.
*Kelânter, İA, VI/545.
*Kemâl Hucendî, İA, VI/561.

*Kemâleddîn İsmâil, İA, VI/570-571.
*Kerim Han Zend, İA, VI/588-589.
*Kervan (Kârvân), İA, VI/597.
*Keşkül, İA, VI/601.
*Keyhusrev, İA, VI/612-613.
*Keykâvus, İA, VI/630.
*Keykubâd, İA, VI/645-646.
*Kilât-ı Nâdirî, İA, VI/806.
*Kişim (Kişm), İA, VI/825.
*Kisrâ, İA, VI/825.
*Konak, İA, VI/835.
*Konia, la ville des derviches tourneurs. Souvenirs d'un voyage en Asieminueure, Paris, 1897. Mevleviler Beldesi Konya, Türkçe'ye çev. Nezih Uzel, İstanbul, 1978.
*Kötel, İA, VI/923-924.
*Kubûr, İA, VI/949-950.
*Kûçek, İA, VI/950.
*Kûfiye, İA, VI/967.
*Kuhrûd, İA, VI/972.
*Kum (Kumm), İA, VI/981.
*Kumis, İA, VI/985.
*Kürsü (Kursî), İA, VI/1088-1089.
*La calligraphie orientale dans ses rapports avec l'archéologie, Revue archéologique, 4. Seri, XIV/71-74, Paris, 1909.
*La Perse antique et la civilisation iranienne, Paris, 1925.
*La Religion du Bab (Bâb dini), Paris, 1884.
*Lamas (Lamos), İA, VII/10.
*Le Droit de la Guerre, RMM, sy.XI (1907), s.331-347.
*Le Livre de la création et de l'histoire, I-VI, Paris, 1899-1919.
*Le Véritable auteur du Livre de la création et de l'Histoire, JA, sy.IX (1901), s.16-21.
*Les calligraphes et les miniaturistes de l'orient musulman, Paris, 1908.
*Les Derviches Bektachis, RMM, sy.IX (1909), s.235-246.
*Les études islamiques en France au XIX eme siècle, Paris, 1922.
*Les Quatrains de Bâbâ Tâhir 'Uryân eh péhlevi musulman, JA, sy.VI (1885), s.502-545.
*Les quatrains de Bâbâ-Tâhir 'Uryân, Paris, 1893.
*Les Saints des Derviches Tourneurs, 1918-1922 (*Menâkibü'l-ârifîn*'in Fransızca'ya tercümesi).

*Littérature arabe, 1902; Türkçe'ye çev. Cemal Sezgin, Arap ve Arap Dilinde İslam Edebiyatı, İstanbul, 1944, Ankara, 1971.

*Littérature arabe, Paris, 1902.

*Livân, İA, VII/63.

*Makdisî, el-Bed' ve't-târîh, Paris, 1899.

*Mevlevîler Beldesi Konya, Çev. Nezih Uzel, İstanbul, 1978.

*Mevleviler Şehri Konya, XII. bölüm: XII. Asrın Mutasavvıf Filozofları; Şemseddin Tebrizî, Celâleddin Rûmî, Mevlevîler, Konya Halkevi Kültür Dergisi, 1944, sy. 70, VIII/7-13.

*Nouveaux quatrains de Bâbâ Tâhir, Spiegel Mémorial Volume, nşr. J. J. Modi, Bombay, 1908, s.290-302.

*Nouvelles recherches sur la légende de Salmân du Fars, Annuaire de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes-Sciences Religieuses, Paris, 1913.

*Nûşirevân, İA, IX/370.

*Şa'ya, İA, XI/364-365.

*Sâcîler, İA, X/16.

*Sâd, İA, X/16-17.

*Sadr-ed-Din, İA, X/46-47.

*Salmân du Fars, Mélanges H. Derenbourg, Paris, 1909, s.297-310.

*Sârî, İA, X/233.

*Sebzvâr, İA, X/299.

*Ser, İA, X/502.

*Serdâb, İA, X/512.

*Şeyhîler, İA, XI/479-481.

*Sîrâf, İA, X/696.

*Şîrâz, İA, XI/562-563.

*Sîrcân, İA, X/699.

*Şîs, İA, XI/575-576.

*Taberistân, İA, XI/598-599.

*Tabes, İA, XI/601.

*Tafta, İA, XI/620.

*Tâlekân, İA, XI/694-695.

*Tenge, İA, XII/1, s.162. Nejat Göyünç ile birlikte.

*Textes hourufis avec Traduction, Leiden, 1909. Rıza Tevfik ile birlikte.

*Türbet-i Haydarî, İA, XII/2, s.140.

*Türşiz, İA, XII/2, s.675.

*Undocument turc sur l'expédition de Djerba en 1560, JA, XI/9 (1917), s.291-302.

**Vâh*, İA, XIII/140.

**Vâmık ve Azrâ*, İA, XIII/190-194. Nazif Şahinoğlu ile birlikte.

KAHLE, Paul Ernst (21.1.1875-24.9.1964) Alman doğubilimci ve Eski Ahit tarihi uzmanı. Marburg ve Halle'de teoloji ve şarkiyat öğrenimi gördü. *Textkritische und lexikalische Bemerkungen zum samaritanischem Pentateuchtargum* adlı çalışması ile felsefe doktoru oldu. Bunu 1902 yılında *Der masoretische Text des Alten Testaments* adlı ilahiyat doktorası izledi. 1903-1908 yılları arasında Kahire'de papazlık ve Alman okulu müdürlüğü yaptı. Bunu Giessen ve 1923 yılında Bonn'daki profesörlük görevleri izledi. 1938 yılında İngiltere'ye sığındı. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Londra Chester Betty ve Oxford Bodleian Library kütüphanelerindeki Arapça yazmaların kataloglarını hazırladı. Savaştan sonra Almanya'ya geri döndü. Pîrî Reis'in *Kitâb-ı Bahriyye*'si, Mısır ve Filistin'deki kutsal mekânlar, bu bölgelerin gölge oyunları, halk hikâyeleri ilgi alanlarını oluşturdu.

**Biblia Hebraica*, (nşr. Rudolf Kittel, Textum masoreticum curavit P. Kahle), Stuttgart, 1929.

**Das Wesen der moslemischen Heiligtümer in Palästina*, Palästina-Jahrbuch, sy.VII (1911), s.85-119.

**Die arabischen Bibelübersetzungen*, Leipzig, 1904.

**Die moslemischen Heiligtümer in und bei Jerusâlem, Palästina-Jahrbuch*, sy.VI (1910), s.63-101.

**Die verschollene Columboskarte von 1498 in einer türkischen Weltkarte von 1513*, Berlin-Leipzig, 1933.

**Eine Islamische Quelle Über China um 155*, AO, sy.XII (1934), s.91-110.

**Gebräuche bei den moslemischen Heiligtümern in Palästina*, Palästina-Jahrbuch, sy.VIII (1913), s.139-182.

**İbrahim Bey*, EI2 (İng.), III/436-437.

**İbrâhim Bey*, İA, V/2, s.890-892.

**Ibrâhim Pasha*, EI2 (İng.), III/999-1000. P. M. holt ile birlikte.

**Islamische Schattenspielfiguren aus Ägypten*, Der Islam, sy.I (1910), s.264-299; sy.II (1911), s.143-195.

**Masoreten des Ostens*, Leipzig, 1913.

**Masoreten des Westens*, I-II, Stuttgart, 1927-1930.

**Muhammed Ibn Danijal und sein zweites arabisches Schattenspiel, Missellenea Academica Berolinensia*, II/2 (1950), s.151-167.

**Piri Re'îs, Bahrije. Das türkische Segelhandbuch für das Mittelländische Meer vom Jahre 1521*, Berlin-Leipzig, 1926.

**The Arabic Shadow Play in egypt*, JRAS (1940), s.26-34.

**The Cairo Geniza*, London, 1947.

LITMANN, Enno (16 Eylül 1875-4 Mayıs 1958) Alman doğubilimci, Hellmut Ritter'in hocası. Samî dillerin epigrafisi üzerinde uzmanlaştı. Etiyopya'daki klasik ve modern diller üzerinde incelemeler yaptı. 1904-1911 arasında *Bibliotheca Abessinica* ve 1922-1934 arasında *Zeitschrift für Semitistik* dergilerini çıkardı. Bütün çalışmaları, "*Ein Jahrhundert Orientalistik*"e ek olarak 1955'de Wiesbaden'de Anton Schall tarafından yayımlandı.

**A List of Arabic manuscripts in Princeton University Library*, Princeton-Leipzig, 1904.

**Abessinien*, Hamburg, 1935.

**Adal*, EI2 (İng.), I/176.

**Ahmad al-Badawî*, EI2 (Fr.), I/289-290. K. Vollers ile birlikte.

**Alf layla wa layla*, EI2 (İng.), I/358-364.

**Arabische Märchen* (Arapça Masallar), Leipzig, 1954.

**Arabische Märchen und Schwänke aus Ägypten nach mündlicher Überlieferung gesammelt, übersetzt und erklärt*, Wiesbaden, 1955.

**Arabische und abessinische Dichtungen* (Arapça ve Habeşçe şiirler), Zürich, 1958.

**Äthiopien* (Habeşistan), Tübingen, 1957.

**Aybeg*, İA, II/57-58.

**Ayn Dilfe*, İA, II/69.

**Bakâyâ el-lehecâti' l-arabiyye fi' l-edebi' l-arabî*, Mecelletu kulliyeti'l-âdâb fi'l-câmiati'l-mısriyye, 1948.

**Die schönsten Geschichten aus 1001 Nacht* (En Güzel 1001 Gece Hikâyeleri), Wiesbaden, 1955.

**Ebû Sefyân*, İA, IV/49.

**Ebû Tumeys*, İA, IV/57.

**Ein Jahrhundert Orientalistik*, Wiesbaden, 1955.

**Ein türkisches Märchen aus Nordsyrien*, KSz, sy.II (1901), s.144-150.

**el-Edebu' l-arabi' l-mu' âsır*, Göttingen, 1951.

**el-Musteşrik Nellion, hayâtuhu ve âsâruhu, el-Muktataf, 1939.*

**Georg Jacob*, ZDMG, sy.XCI (1937), s.486-500.

**Geschichte der äthiopischen Litteratur* (Die Litteraturen des Ostens in Einzeldarstellungen, VII), Zweite Ausgabe, Leipzig, 1909.

**Harar*, İA, V/1, s.225-226.

**Morgenländische Wörter im Deutschen*, Tübingen, 1924.

**Neuarabische Volkspoesie* (Çağdaş Arap halk şiiri), Berlin, 1902.

**Osservazioni sulle Iscrizioni di Harran e di Zebed, Rivista degli Studi Orientali*, sy.4 (1911-12), s.193-195.

**Syria Division IV. Semetic Inscriptions*, Leiden, 1949.

**Tausend und eine Nacht in der arabischen Literatur* (Arap Edebiyatında Binbir Gece), Tübingen, 1923.

**Tschaqydschy, ein türikscher Räuberhaptmann der Gegenwart*, Berlin, 1915.

**Türkische Volkslieder aus Kleinasien*, ZDMG, sy.LIII (1899), s.351-363.

**Türkisches Sprachgut im Ägyptisch-Arabischen, Westöstliche Abhandlungen. Rudolf Tschudi zum siebzigsten Geburtstag*, Wiesbaden, 1954, s.107-127.

**Unsemitische Ortsnâmen in Nordsyrien* (Kuzey Suriye'de Semit Olmayan Yer Adları), Anatolian Studies, pres. To. W. H. Buckler, Manchester, 1939, s.151-160.

**Ustûre meliketi Saba, el-Mektebetu'l-Habeşiyye, 1904.*

**Wörterbuch die Tigre-sprache. Tigre-Deutsch-Englisch* (Maria Höfner ile birlikte) (Tigre Dili Sözlüğü, Almanca ve İngilizce Karşılıkları), I-III, Wiesbaden, 1956-1958.

**Zur Topographie der Antiochene und Apamene* (Antiokhia ve Apamea Bölgeleri Topoğrafyasına Dair), *Zeitschrift für Semitistik und verwandte Gebiete*, sy.I (1922), s.165-195.

MARQUART, J.

**Czycus und sein Gebiet* (Kizikos ve çevresi), Berlin, 1836.

**Die Altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Çatalar und der bulgarischen Fürstenliste*, Sofia, 1911.

**Eranshahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i: mit historischkritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen*, Berlin-Göttingen, 1901, nşr. Fuat Sezgin, Frankfurt, 1994.

**Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903; Darmstadt, 1961.

**Şahrihâ-yi İran*, Roma, 1931. G. Messina ile birlikte.

NİZÂMÎ-İ GENCEVÎ (1141-1145? – 1201-1214?)

Fars edebiyatının en büyük manzum roman şairi ve hamse türünün kurucusu. Tam adı Cemâleddin Ebû Muhammed İlyâs b. Yûsuf b. Zekî Mu'eyyed'dir. Doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmediği gibi hayatı hakkında doyurucu bilgiler de mevcut değildir. Gerek tezkire-

lerin verdiği bilgiler, gerekse Nizâmî hakkında Doğu'da ve Batı'da araştırma yapanların bu şairin hayatı ve eserleri hakkında ulaştığı sonuçlar ikna edici değildir. Selçuklu döneminin ve Hâkânî ile Enverî'nin çağdaşı olan Nizâmî'nin hayatı ve eserleriyle ilgili en sağlıklı bilgiler yine onun eserlerinden çıkarılan bilgi kırıntılarından ibarettir. Türk bir baba ile Reise adlı Kürt bir annenin çocuğu olan Nizâmî eğitimle geçen yıllarından sonra çevresinde bulunan emirlere ve beylere gönderdiği şiirlerin, mesnevilerin ve küçük eserlerin karşılığında elde ettiği gelirlerle geçinmiş, lüks ve şöhret düşkünü olmadığı için bütün hayatını kendi köşesine çekilerek geçirmeyi tercih etti. Kimi şiirlerinde sûfiyâne bir hava olsa da Nizâmî mutasavvıf şair değil dünya aşklarını işleyen usta bir şairdir. Eserlerinin yazılış tarihleri dikkate alındığında şairin, altmış yaş dolaylarında ve 1201-1214 yılları arasında öldüğünü söylemek mümkündür. Nizâmî, Firdevsî'nin destansı şiir türünü zirveye taşımakla kalmadı; manzum aşk hikâyelerinin ve romanlarının en büyük üstadı unvanını kazandı, Fars edebiyatında beş mesneviden oluşan hamse türünün de kuruculuğu payesini üstlendi. Fars edebiyatının dâhi şairi olarak tanınmasında; onun konuyu işleme tekniğindeki mahareti, beyan gücü, yeni manalar ve mazmunlar kullanması, ifadede estetiğe önem vermesi, güçlü tasvirleri, hikemî ruh tahlillerindeki derinlik, hayal gücündeki enginlik, üsluptaki parlaklık ve kültür zenginliği rol oynadı. Firdevsî'den ve Senâî'den etkilenen Genceli Nizâmî, Fars ve Türk edebiyatlarında, daha genel bir ifadeyle Doğu edebiyatlarında birçok şaire model oldu. Nizâmî'nin eserleri *Mahzenülesrâr, Husrev u Şîrîn, Leylî u Mecnûn, Heft Peyker* ve *İskendernâme*'den oluşan *Hamse*'si ile *Dîvân*'ından ibarettir. *Penç Genc* (= Beş hazine) adıyla da bilinen *Hamse*, hemen hemen otuz beş bin beyitten meydana gelir ve her mesnevi farklı bir vezinde yazılmıştır. Şairin *Hamse*'yi kaç yılda tamamladığı kesin olarak bilinmemekle birlikte genel kanıya göre bu sürenin otuz beş ila kırk yıl arasında bir rakam olacağı tahmin edilmektedir. Fars edebiyatının ilk ve en parlak örneği olması dolayısıyla *Hamse* bu sahada kâlem oynatmak isteyen şairlere örnek teşkil etmiş, Emîr Husrev-i Dihlevî, Kâtibî-yi Nişâburî, Molla Abdurrahman-ı Câmiî, Hâtifî-yi Isfahânî, Feyzî-yi Hintî, Hâcûy-i Kirmânî gibi şairler bu klasik esere nazire yazarak yeni klasik eserler ortaya koymuşlardır. *Hamse*'nin ilk eseri olan *Mahzenülesrâr* (= Sırlar Mahzeni) 1174 veya 1176 yılında Mengücekoğullarından, Erzincan hâkimi Fahreddin Behramşâh adına yazılmıştır. Aruzun hareketli bahirlerinden serî' bahrinin "Müfteilün Müfteilün Fâilün" vezniyle nazmedilen bu mesnevi yaklaşık olarak 2400 beyitten ibarettir. Behrâmşâh'tan bu eser karşılığında hatırı sa-

yılır bir câize alan Nizâmî, kendisinin çocuk olduğu yıllarda ölen Gazneli Senâî'nin (ölm. 1150) *Hadîkatülhakîka* (= Gerçek Bahçesi) adlı tasavvufi mesnevisinden esinlenmiş, münâcât, na'at ve Behrâmşah'a övgüden sonra eserini "makâle" adını verdiği yirmi bölüm halinde kurgulamıştır. Bu didaktik mesnevide, "Dünya ve içindekiler nedir? İnsan nasıl arınır? İyi ve yararlı insan olmak için ne yapılmalıdır?" sorularının cevapları verilmiştir. İran'da ve Hindistan'da olduğu kadar Türk edebiyatında da ilgi ve hayranlıkla karşılanan bu esere birçok nazîre yazılmış, Alişîr Nevâyî'nin (ölm. 1500) *Hayretülebrâr*'ı da dahil olmak üzere *Mahzenülesrâr*'a yazılan nazîrelerde Nizâmî'nin başarısı yakalanamamıştır. *Mahzenülesrâr*'ın ilmi neşri Rus doğubilimci Berthels ve Abdulkerîm Alî b. Alizâde tarafından yapılmıştır (Bakü, 1960). M. Nuri Gençosman'ın Türkçe'ye aktardığı bu mesnevi Milli Eğitim Basımevi'nin Şark Klasikleri dizisi arasında yayımlanmıştır (1946). *Hamse*'nin ikinci mesnevisi olan *Husrev u Şîrîn'in* yazılış tarihi ve kimin için yazıldığı konusu tartışmalıdır. 1181 yılından sonra yazılmış ve on yılda tamamlanmıştır. Hezec bahrinin "Mefâîlün Mefâîlün Feûlün" vezniyle nazmedilen *Husrev u Şîrîn'in* beyit sayısı da nüshalara göre 5700 ile 7700 beyit arasında değişmektedir. Konusunu kendisinden önce kısmen işlenilen *Şehnâme*'den alır. Sâsânî hükümdarı Husrev-i Pervîz ile Ermeni prensesi Şirin'in aşk hikâyesi Nizâmî'nin kâleminde ölümsüz bir edebi eser hüviyetine bürünür. Güçlü aşk duyguları tahlil edilerek manzum bir aşk romanı haline getirilen bu eser kendisinden sonra birçok taklidinin yapılacağı bağımsız bir edebi tür şeklini almıştır. *Husrev u Şîrîn*, S. Sevsevil tarafından Türkçe'ye kazandırılarak Devlet Kitapları Şark-İslam Klasikleri arasında yayımlanmıştır (İstanbul, 1955). *Hamse*'nin üçüncü mesnevisi olan *Leylî u Mecnûn* hezec bahrinin "Mef'ûlü Mefâilün Feûlün" vezniyle nazmedilmiş olup hemen hemen 5100 beyitlik bir eserdir. Şirvânşâh Celâlüddevle Ahsitân'ın isteği üzerine dört aydan kısa bir sürede kaleme alınmıştır. Konusunu Arap kültüründen alsa da kahramanları İranlı kimliğine büründüren Nizâmî üslubu, kurgulaması, beyan gücüyle en başarılı eserini vermiş, birçok nazîrenin arasında ancak Bağdatlı Fuzûlî'nin aynı adlı eseri başarıda ona yaklaşabilmiştir. *Leylî u Mecnûn* mesnevisinin birçok tenkitli neşri yapılmış; bunlardan sonuncusu Berât-ı Zencânî tarafından gerçekleştirilmiş olup Tahran Üniversitesi tarafından 1364 hş./1995 yılında yayımlanmıştır. *Hamse*'nin dördüncü mesnevisi *Heft Peyker* veya *Behrâmnâme* hafîf bahrinin "Fâilâtün Mefâilün Fa'lün" vezniyle yazılmış olup Merâga hâkimi Alâaddin Körpaslan'ın isteğiyle kâleme alınmış, ona ithaf edilmiştir. *Heft Peyker'de* Sâsânî hükümdarı Behrâm-ı

Gûr'un av evlilik hayatı, yedi eşinin kendisine anlattığı hikâyeler çerçevesinde işlenir. Şairin hikâye anlatmadaki ustalığı ve geniş hayal gücü bu mesnevide âdeta doruğa ulaşır. Eserin güvenilir ilmi neşri H. Ritter ve J. Rypka tarafından hazırlanmıştır: *K. Haft Paykar, ein romantisches Epos des N. Genğe'i,* İstanbul-Praha, 1934 (Monographie Archivu Orientalnihu, III). *Hamse*'nin beşinci mesnevisi olan *İskendernâme*, konu itibarıyla birbirini takip eden ve ayrı eserlermiş görünen *Şerefnâme* ve *İkbalnâme* başlıklı iki bölümden meydana gelir. Mütekârib bahrinin "Feûlün Feûlün Feûlün Feûl" vezniyle yazılmış olup hemen hemen on bin beyitten ibarettir. İskender'in soyu sopu, karanlıklar ülkesine gitmesi, Rum'a dönmesi, fetihleri ele alınır. Mesnevinin *İkbalnâme* adlı ikinci kısmı 3700 beyit civarındadır. Bu bölümde İskender daha çok bir filozof ve peygamber olarak karşımıza çıkar. Derin felsefi meselelere girilen bu bölümde Nizâmî'nin derin bilgisi, engin kültürü, yüksek anlatım gücü dikkat çeker. *İskendernâme*'nin her iki bölümünün ilmi neşri Berthels'in gözetiminde Bakü'de yayımlanmıştır. *Şaraf-nâma*, Krit. tekst sostavlen A. A. Alizade (Bakü, 1947); *İkbâl-nâma*, Krit. tekst sostavlen F. Babaev (Bakü, 1947). Fars ve Türk edebiyatlarında bu esere birçok nazire yazılmış ve hepsinde de aynı konu işlenmiştir. Nizâmî'nin kaside, gazel, terkîb-i bend, tercî-i bend rubai ve kıt'alardan oluşan yirmi bin beyitlik bir *Divan*'ı olduğu kaynaklarda zikredilmişse de bugüne kadar tam bir nüshası günümüze kadar gelmemiş, cönklerde ve tezkirelerde bulunanlardan toplanabilenler Vahîd-i Destgirdî tarafından neşretilmiştir. *Gencîne-i Gencevî*, Tahran, 1318 hş.

NÖLDEKE, Theodor, (2 Mart 1836-1930) Alman doğubilimci, Hellmut Ritter'in hocası. Göttingen Üniversitesi'ni bitirdi. Sami dilleri, Farsça, Türkçe ve Sanskritçe öğrendi. 1872-1920 yılları arasında çalıştığı Strasbourg'da görev yaptı ve burayı şarkiyat çalışmalarının merkezi haline getirdi. Alman doğubilimcilerin en üretken olanları arasında ün yaptı.

**Ali Tabarî, The Book of Religion and Empire, Deutsche Literaturzeitung*, Leipzig, 1924, s.22-28.

**Arabs (Ancient)*, ERE, I/659-667.

**Aufsätze zur persischen Geschichte*, Leipzig, 1887.

**Das İranische Nationalepos, zweite Auflage*, Berlin und Leipzig, 1920, s.19-91; Grundriss der İranischen Philologie, nşr. Wilh. Geiger-Ernst Kuhn, II, Strassburg, 1896-1904, s.130-211; Farsça çev. Hemâseyi milli-yi İran, çev. Bozorg-i Alevî, bâ mukaddime be kâlem-i Saîd-i Nefîsî, Tahran, 1327.

**Delectus veterum carminum arabicorum*, Berlin, 1896.

**Die arabische Märchen vom Doctor und Garkoch*, Berlin, 1891.

**Die Erzählung vom Mäusekönig und seinen Ministern*, Göttingen, 1879.

**Die Ghassânischen Fürsten aus den Hause Gafna's*, Berlin, 1887.

**Ein Abschnitt aus dem arabischen Geographen Idrîsî*, Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, VII, Dorpat, 1873, s.1-12.

**Einige Bemerkungen über das Werk Gamharat aş'âr al-'Arab*, ZDMG, sy.XLIX (1895), s.290-293.

**Einige Bemerkungen zu Geyer's Aufsatz: Aus al-Buhturi's Hamâsah*, ZDMG, sy.XLVII (1893), s.715-717.

**Geschichte der Artaschir-i Pâpakân*, Leiden, 1879 (çeviri)

**Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden aus der arabischen Chronik des Tabari übersetzt und mit ausführlichen Erläuterungen und Ergänzungen*, Leiden, 1879.

**Geschichte des Qorâns*, Leipzig, 1860.; I-III, Leipzig, 1909, 1919, 1938. E. Schwally ile birlikte.

**Handbuch der altarabischen Altertumskunde in Verbindung mit Fr. Hommel und N.Rhodokanakis herausgegeben von Ditlef Nielsen, I*, Kopenhagen, Leipzig, Paris, 1927.

**Hemâse-yi milli-yi İran*, Farsça'ya çev. Bozorg-i Alevî, Tahran 1327 h.ş.

**Karkemisch, Circesium und andere Euphratübergänge* (Karkamış, Kirkesium ve Diğer Fırat Geçitleri), N. G. G., 1876, s.1-16.

**Kurzgefasste Syrische Grammatik*, Leipzig, 1880.

**Neue Beiträge zur Semitischen Sprachwissenschaft*, Strassbourg, 1919.

**Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, Strassburg, 1910.

**The Diwân of Hassân b. Thâbit*, WZKM, sy.XXV (1911), s.98-116.

**Ueber die Texte des Buches von den Zhen Veziren, besonders über ein alte persische Recension desselben*, ZDMG, sy.XLV (1891), s.97-143.

**Zur Grammatik des Classischen Arabisch*, Wien, 1896.

NYBERG, Henrik Samuel (28 Aralık 1889-1974) İsveçli doğubilimci. Zettersteen'in öğrencisi oldu.

**A manual of Pahlavi, I-II*, Wiesbaden, 1964-1974.

**Abu'l-Hudhayl al-'Allâf*, EI2 (İng.), I/127-129.

**Die Religionen des alten İran*, çev. H.H.Schaeder, Osnabrück, 1938.

**Ein Hymnus auf Zervân im Bundahisn*, ZDMG, sy. 82 (1928), 217-235.

**Hilfsbuch des Pehlevi*, Upsala, 1928-31.

**İbnü' l-Arabî, İnşâ'ü' d-devâ'ir, Kleinere Schriften des Ibn al-Arabî* içinde, Leiden, 1919, s.1 vd.

**Kleinere Schriften des Ibn al-'Arabi*, Leiden, 1919. Goldziher'in etkisinde kalarak Arap-İslam kültürü üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırdı.

**Manual of Pahlawi*, Wiesbaden, I, 1964; II, 1974.

**Mûtezile (al-Mu'tazila)*, İA, VIII/756-764.

**Nebe*, İA, IX/148-149.

**Neccâr*, İA, IX/156-157.

**Paul Kahle, In Memoriam Paul Kahle*, haz. M. Black- G. Fohrer), Berlin, 1968, s.1-2.

OESTRUP, J. (1867-1938) Danimarkalı doğubilimci.

**Abbas I*, İA, I/10-11.

**Bahreyn Adaları*, İA, II/230-231.

**Bin Bir Gece*, İA, II/616-626. D. M. Macdonald ile birlikte.

**Ebü' l-Atâhiye*, İA, IV/74.

RITTER, Hellmut (Yayınlar listesi)

**'Alî b. Ismail al-Aş'arî, Maqâlât al-İslamiyîn wa' xtilâf al-musallîn. Die dogmatischen Lehren der Anhänger des Islam*, I-III, İstanbul-Leipzig, 1929-1933.

**'Attâr*, EI2 (Fr.), I/775-777.

**Abdalqâhir al-curcânî, Asrâr al-balâga. Mysteries of Eloquonce,* İstanbul, 1954.

**Abû Muhammad al-Hasan b. Mûsâ' l-Nawbaxtî, Fıraq aş-şî' a. Die Secten der Schî' a*, İstanbul-Leipzig, 1931.

**Abû Sa' îd b. Abi' l-Khayr*, EI2 (Fr.), I/150-151.

**Abû Tammâm*, EI2 (İng.), I/153-155.

**Abû Yazîd al-Bistâmî*, EI2 (İng.), I/162-163.

**Ahmad Gazzâlî, Sawânih Ahmad Gazzâli' s Aphorismen über die Liebe*, İstanbul-Leipzig, 1942.

**al-Ghazâlî*, EI2 (İng.), II/1039-1042.

**Arabische Ubersetzungen griechischer Ärzte im Stambuler Bibliotheken*, Berlin, 1934, R. Walzer ile birlikte.

**Aserbeidschanische Texte zur nordpersischen Volkskunde, Der Islam,* 1921, XI/181 vd; 1939, XXV/235-268.

Ata Binmek Ok Atmak, TM, sy.IV (1934), s.45-47.

Attâr, İA, II/7-12.

Autographs in turkish Libraries, Oriens, 1953, VI/63-90.

Ayasofya Kütüphanesi'nde Tefsir İlmine Ait Arapça Yazmalar, TM, İstanbul, 1945, VII-VIII, cüz.1, s.1-93.

Bayezid, İA, II/398-400, R. A. Nicholson ile birlikte.

Bestâmî, Bâyezîd, EIr., IV/183-186.

Câmiî (Eserleri), İA, III/18-20.

Câmiî, İA, III/15-20. Zeki Velidi Togan ile birlikte.

Celâleddîn Rûmî, İA, III/53-59.

Cüneyd, İA, III/241-242.

Dakîkî, İA, III/462-464.

Damgan, İA, III/466-467.

Das Meer der Seele, Leiden, 1978.

Das Meer der Seele, Mensch, Welt und Gott in den Geschichten des Farîdaddîn 'Attâr, Leiden, 1955; 1958. Farsça çevirisi: Deryâ-yi ervâh, Tahran.

Das Proömium des Mathnawî-i Mawlawi, ZDMG, 1939, XCII/169-196.

Datierung durch Brüche, Oriens, I/2, Leiden, 1948, s.237-247.

Dehriye, İA, III/512-514. I. Goldziher ile birlikte.

Der Reigen der tanzenden Derwische, Zeitschrift für vergleichende Musikwissenschaft, 1938, I/28-40.

Devir (Davr), İA, III/558-599.

Die Anfaenge der Hurufisekte Studien zur Geschichte der islamischen Frömmigkeit, II. Die Anfaenge der Hurufisekte, Oriens, VIII/1 (1954), s.1-54.

Die Geheimnisse der Wortkunst (Asrâr al-balâga) des Abdalqâhir al-Curcânî aus dem arabischen Übersetzt, Wiesbaden, 1959.

Die Mevlânâfeier in Konya vom 11-17 Dezember 1960, Oriens, 1962, XV/249-270.

Die persischen Dichterhandschriften der Fatih-Bibliothek in Istanbul, nşr. Benedikt Reinert, Oriens, XXIX-XXX (1986), s.233-234.

Ebû Nuvâs, İA, IV/41-43.

Ebû Temmâm, İA, IV/54-56.

Ebû Yezîd el-Bistâmî, UDMI, I/932-934.

Ein arabisches Handbuch der Handelswissenschaft, Isl., VII (1917), s.1-91.

Eş'arî (al-Aş'arî), İA, IV/390-392.

Eş'arî, Mekâlât, Wiesbaden, 1382/1963.

Esne, İA, IV/387.

Farîdaddin 'Attâr, Ilâhînâma. Die Gespräche des Königs mit seinem Söhnen, eine mystische Dichtung, İstanbul-Leipzig, 1940.

Fenâ, İA, IV/546-547.

Ferruhi, İA, IV/573-574.

Firdevsî, İA, IV/643-649.

Hâfız, İA, V/1, s.65-71.

Hamâse, İA, V/1, s.178.

Hârizmî, İA, V/1, s.262-263.

Hasan al-Basrî, EI2 (İng.), III/247.

Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî, Firâku'ş-şî'a, İstanbul, 1931.

Hasan Basrî, İA, V/1, s.315-316.

Hasan el-Basrî, UDMİ, VIII/264.

İbnu'd-Debbâğ, Meşâriku envâri'l-kulûb, Beyrut, ts.

*İlim Âleminde Mevlânâ, 687. Yıldönümünde Mevlânâ, 1960, s.19-23.

*İlim Âleminde Mevlânâ, Çağrı, sayı 143.

*İlim Âleminde Mevlânâ, Yeni Musiki Mecmuası, 1960, XII/689-699.

Irrational Solidarity Groups: A Socio-psychological Study in Connection with Ibn Khaldun, Oriens, 1 (1948), s.1-44.

Karagös, Die zweite Folge. İstanbul-Leipzig, 1941.

Karagös, Dritte Folge, mit Beiträgen von A. Tietze, Wiesbaden, 1953.

Karagös, Türkische Schattenspiele, Erste Folge: Die Blutpappel, die falsche Braut, die blutige Nigar, I-III, Hannover, 1924.

Karagöz, İA, VI/246-251.

Kreuzigung eines Knaben, Oriens, 25-26 (1976), s.38-40.

La Parure des Cavaliers und die Literatur Über die Ritterlichen Künste, Isl., sy.XVIII (1929), s.116-119.

Maslama b. Ahmad al-Macrîtî, Gâyat al-hakîm wa ahaqq annatîcatayn bi't-taqdîm, Leipzig-Berlin, 1933.

Maulana Celâleddin Rumî und sein Kreis, Der Islam, 1942, XXVI/116-

158; 221-249. Mevlânâ Celâleddin Rumî ve etrafındakiler, TM, 1942, VIIVIII/268-281.

Muslim Mystics strife with God, Oriens, 1952, V/1-15.

Neue Literatur über Maulânâ Rûmî und seinen Orden, Oriens, XIIIXIV/342-354.

**Neue Materialen zum zacal, I: Ibn Quzmân*, Oriens, III (1950), s.266-315, W. Hoenerbach ile birlikte.

**Nizâmî, Heft Peiker. Ein romantisches Epos*. Prag, 1934. J. Rypka ile birlikte.

**Orientalia* (Şark araştırmaları), 1933.

**Orientalische Steinbücher und persische Fayencetechnik* (Şark taş kitapları ve İran fayans tekniği), 1935. J. Ruska, F. Sarre ve A. Winderlich ile birlikte.

**Persische Handschriften*, Oriens, XXIX-XXX (1986), s.176-179.

**Philologica I. Zur Überlieferung des Fihrist, Der Islam*, 1928, XVII/15-23.

**Philologica II. Über einige Koran und Hadîs betreffende Handschriften hauptsächlich Stambuler Bibliotheken, Der Islam*, 1928, XVII/249-257.

**Philologica III. Muhammedanische Häresiographen, Der Islam*, 1929, XVIII/34-55.

**Philologica IX. Die vier Suhrawardî. Ihre Werke in Stambuler Handschriften, Der Islam*, 1937, XXIV/270-286; 1939, XXV/35-86.

**Philologica VI. İbn al-Gauzîs Bericht über İbn ar-Râvendî, Der Islam*, 1931, XIX/1-17.

**Philologica VIII. Ansârî Herewî-Senâ'î Gaznewî, Der Islam*, 1934, XXII/89-105.

**Philologica X. Farîdaddîn 'Attâr, Der Islam*, 1939, XXV/157-173.

**Philologica XI. Mavlânâ Calâladdîn Rumî und sein Kreis, Der Islam*, 1942, XXVI/ 111-158, 221-249.

**Philologica XIII. Arabische Handschriften in Anatolien und İstanbul* (Fortsetzung), Oriens, 1949, II/326-314; 1950, III/31-107.

**Philologica XIV. Farîdaddîn 'Attâr* II, Oriens, 1958, XI/1-76.

**Philologica XV. Farîdaddîn 'Attâr* III, Oriens, 1959, XII/1-88.

**Philologica XVI. Faridaddîn 'Attâr* IV, Oriens, 1961, XIII-XIV/195-239.

**Philologika I. Zur Überlieferung des Fihrist*, Isl., XVII (1928), s.15-23; XVIII (1929), s.316.

**Philologika III. Muhammedanische Höresiographen. IV. Die Stambuler Handschriften der Hiljat al-Aulijâ des Abû Nu'aim*, Isl., sy. 18 (1929), s.55 vd.

**Philologika VII. Arabische und Persiche Schriften über die profane und die mystische Liebe, Der Islam*, 1933, XXI/84-109.

**Picatrix: Das Ziel des Weisen*, [Almanca'ya çeviri, M. Plessner ile birlikte], London, 1962.

**Schriften Ja'qûb İbn Ishaq al-Kindi's in Stambuler Bibliotheken* (mit Beiträgen von M. Plessner), Archiv Orientálni, 1932, IV/313-372.

**Studien zur Geschichte der islamischen Frömmigkeit,II: Die Anfänge der Hurûfîsekte, Oriens, VII/1, Leiden, 1954, s.1-54.

**Studien zur Geschichte der islamischen Frömmigkeit: I Hasan el-Basrî*, Isl., XXI (1933), s.1-83.

**Turoyo*, 1971.

**Über die Bildersprache Nizâmîs*, Berlin-Leipzig, 1927.

**Uno scritto morale inedito di al-Kindi*, Roma, 1938. R. Walzer ile birlikte.

**Werke al-Bîrûnî's, Orientalia*, I, İstanbul, 1933, s.74-78.

**Xalîl b. Aybek al-Safadî, al-Wâfî bi'l-wafayât. Das biographische Lexicon*, I, İstanbul-Leipzig, 1931.

**Zum Mesnewî-text, Orientalische Literaturzeitung*, 1928, c. XXXI, sütun 4-9.

**Zum Text von Ibn Fadlân's Reisebericht*, ZDMG, sy.XCVI (1942), s.98-126.

SACHAU, C. Eduard (1845-1930) Alman doğubilimci. İslami ve edebi ilimler sahasında yaptığı çalışmalarla tanındı.

**al-Bîrûnî, Kitâb fî Tahkîk mâ li'l-Hind*, London, 1887 (neşir).

**Al-Biruni's India* (el-Bîrûnî'nin Hindistan'ı), 1887-1888.

**Algebraiches über das Schach bei Bîrûnî*, ZDMG, sy.29 (1876), s.148-156.

**Arabische Volkslieder aus mesopotamien* (Mezopotamya'da Arap Halk Türküleri), 1899.

**Bîrûnî, Ebû Reyhan, Âsâru'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye, Chronologie orientalischer Völker von Al-Biruni* (el-Bîrûnî'nin Doğu Halkları Kronolojisi), Leipzig, 1878; 1923. İngilizce'ye çev. aynı müellif, *The Chronology of Ancient Nations*, London, 1879. Fransızca'ya çev. R. Griveau (kısmen çeviri), Les Fétes des Melchites; Farsça'ya çev. Alikuli Mirza *İ'tizâdu's-saltana* ve daha sonra *Ekber-i Dânâsirişt*, Tercemeti Âsâru'l-bâkiye-i Ebû Reyhân Bîrûnî, Tahran, 1321; Bağdat, 1963.

**Bîrûnî, Kitâbu Tahkîki mâ li'l-Hind min makûletin fi'l-akl ev merzhule*, Haydarabad, 1958.

**Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani and Pushtu Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford, 1889-1954. Sachau'nun başladığı bu eseri Hermann Ethé devam ettirmiş ve editörlüğünü üstlenmiştir. Türkçe 280 eser Ethé'nin hazırladığı kısımda yer alır.)

**Edessenische Inschriften*, ZDMG, sy.XXXVI (1882), s.142 vd.

**İbn Sa' d, K. at-Tabaqât al-kabîr.* Biographien Muhammeds, seiner gefährten... bis zum Jahren 230 der Flucht, I-IX, Leiden, 1904-1921.

**Reise in Mesopotamien* (Mezopotamya'da gezi), 1895.

**Reise in Syrien und Mesopotamien*, Leipzig, 1883.

**Syrisch-römisches Rechtsbuch* (Suriye-Roma hukuk kitabı), 1880, Bruns ile birlikte.

**Uber die Lage von Tigranokerta* (Tigranokerta'nın mevkiine dair), AbhBerl., sy.XI (1880), s.1-92.

**Zur historischen Topographie von Nordsyrien* (Kuzey Suriye'nin tarihi topografyasına dair), SBBerl., 1892, I/313-338.

SAİD NEFÎSÎ

İranlı bilim adamı, romancı, hikâyeci, şair ve sözlük uzmanı. Nefîsî, 1895 yılında dünyaya geldi ve 1966 yılında vefat etti. Önce ziraat okulunun idari amirliğini yaptı ve *Felâhet* dergisini yayımladı. Daha sonra siyasal bilimler, hukuk ve edebiyat fakültelerinde ders verdi. Bunun ardından Tahran Üniversitesi'nde profesör oldu. Nefîsî'nin eserleri çok çeşitlidir. Çalışmaları arasında sıradan gazete makaleleri, değerli araştırmalar, hikâyeler ve tercümeler vardır. *Mâh-ı Nahşeb, Firengis* ve *Sitâregân-ı siyâh* hikâyeleri arasındadır. Makaleleri *Felâhet, Pertev, Umîd, Şark, Peyâm-i nov* ve *Sepîd u siyâh* dergilerinde yayımlandı. Araştırmaları iki kısım halindedir. Birinci kısımdakiler, *Kâbûsnâme, Gazeliyyât-i Attâr, Seyrülibâd-i Senâî* ve *Dîvân-i Enverî* gibi edebi metinlerin tashihidir. İkinci kısımdaki eserleri, *Şerh-i ahvâl u âsâr-i Rûdekî, Nizâmî-i Gencevî, Hâcû, Târîh-i Beyhakî* gibi araştırmalardır. *Hânedân-i Tâhiriyân, Yezdigerd-i Sevvom* ve *Tâhirhçe-i edebiyyât-i İrân* adlı eserleri de onun tarih araştırmaları arasındadır. Nefîsî, *Ferheng-i câmi' -i Firanse be fârsî* (Fransızca-Farsça Sözlük) adlı bir sözlük de yayımladı. Çalışmalarının önemli olanlarından biri de Fars diline kazandırdığı tercümelerdir. *Numune-î ez âsâr-i Puşkin* (Puşkin'in Eserlerinden Örnekler), yine Puşkin'den *Nâib-i nâçârhâne, Târîh-i umûmî-yi kurûn-i muâsir, Târîh-i Turkiyye* (Türkiye Tarihi), *Serencâm-i Almân* (Almanların Sonu) ve Homeros'tan *İliyâd ve Odisse* bu çevirilerin en önemlileridir.

SCHEFER, Charles Henri Auguste (1820-1902) Fransız doğubilimci.

**Chréstomathie Persane* (İran Klasik Yazarlarından Seçmeler), I-II, 1883-1885.

**Description topographique et historique de Baukhara par Muham-*

med Nerchakhy suivie de textes relatifs à la Transoxiane, Paris, 1892.

**Journal* (Hatıralar), 1881; Türkçe'ye çev. N. S. Örik, I-II, 1949-1973.

**Journal d'Autin Galland pendant son séjour à Constantinople (1672-1673)*, Paris, 1881.

**Le voyage d'outremer de Bertrandon de la Broquière*, Paris, 1892.

**Mélangeaux orientaux*, Paris, 1883.

**Mémoire historique sur l'Ambassade de France à Constantinople par le marquis de Bonnac*, Paris, 1894.

**Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie, 1525-1770*, Paris, 1877.

**Nâsır-ı Hüsrev, Sefernâme*, Paris, 1881.

**Notes sur les Miniatures ornant un manuscrit de la relation du voyage d'outremer, Gazette des Beaux-Arts*, VI, Paris, 1891, s.8-12.

**Quelques chapitres de l'abrégé du Seldjouk Namèh composé par l'émir Nasir eddin Yahia. Recuil de textes et traductions publié à l'occasion du VIIIe congrés international des orintalistes tenu à Stockholm en 1889, série* V-VI, Paris, 1889, III, 3-102.

**Théodore S. Castacasin'in Petit Traité de l'Origine des Turcqe* (Türklerin menşei hakkında küçük inceleme) adlı Fransızca eserinin yayımlanması, 1896.

**Voyages d'Outremer* (Denizaşırı Geziler).

STOREY, C. A. (doğ.1888) İngiliz doğubilimci ve edebiyat tarihçisi.

**A History of the Freedom Movement: The Rohillas*, Karachi, 1957.

**Persian Literature, A Bio-Bibliographical Survey*, I-II, London, 1927-58, 1970.

**Şah Muhammed*, İA, XI/279-280.

YAZICI, Tahsin

1922 yılında Bingöl'ün Kiğı ilçesinin Hoğas Köyü'nde doğdu. İlkokulu Kiğı'da (1935), ortaokulu Erzincan'da tamamladıktan sonra (1937) İstanbul'a gelerek Kabataş Erkek Lisesi'ne kaydoldu. 1940 yılında İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu'na girdi. Dersler o zaman İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde yapıldığı için aynı zamanda Türk Dili ve Edebiyatı ile Arap ve Fars Dilleri ve Edebiyatları Bölümü derslerini aldı. 1945 yılında mezun olduktan sonra mecburi hizmeti dolayısıyla Diyarbakır Lisesi edebiyat öğretmenliğine atandı. Bir yıl sonra istek üzerine Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Klasik Şark Dilleri Bölümü ilmi yardımcılığına getirildi. 1948'de aynı bö-

lümde asistanlığa atandı. Bir yıl sonra *İbrâhim Gülşenî ve Tarikatı* adlı teziyle doktor unvanını aldı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap ve Fars Dilleri ve Edebiyatları Bölümü'nün isteği üzerine asistanlık hizmetini burada sürdürmeye başladı (1952). Ünlü sûfî Abdullâh-ı Ensârî hakkında hazırladığı habilitasyon teziyle doçent unvanını aldı (1955). Vatani görevini 1956-1957 yıllarında yaparak görevine döndü. Bölümün iki kürsüye ayrılmasından sonra 1963 yılında Fars Dili ve Edebiyatı Kürsüsü Başkanlığı'na getirildi. *Şemseddin Ahmed Eflâkî ve Menâkıbü'l-ârifîn*'i üzerinde yaptığı çalışma ile profesörlüğe yükseltildi. 1970 yılından itibaren iki dönem İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanlığı'nda bulundu. 1981'de yeniden yapılanan Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Başkanlığı'na getirildi. 1983'te bir iftiraya uğrayarak üniversiteden uzaklaştırılsa da aklandıktan sonra görevine iade edildi. Ancak yeni Yükseköğretim Kanunu uyarınca kadrosu kaldırıldığından, Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü'ne atandı (1985). Burada bir yıl süreyle görev yaptıktan sonra kendi isteğiyle emekliye ayrıldı. Bundan sonra beş yıla yakın bir süre *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedi*'de çalıştı. Prof. Dr. Tahsin Yazıcı 2002 yılında vefat etti. Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, Selçuklu Araştırmaları Enstitüsü üyelikleri yapan Prof. Yazıcı, 1966'da Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Edebiyat Fakültesi'nin işbirliğiyle çıkarılan *İslam Ansiklopedisi*'nin tahrir heyeti üyeliğine seçildi. Daha sonra bu kurulun başkanlığına getirilerek ansiklopediyi yaklaşık olarak yirmi bir yılda tamamladı. Türkiye'de Abdülbaki Gölpınarlı'dan sonra Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî ve dönemi hakkında en çok bilimsel araştırma yapan, metin neşreden, bu metinlerin tercümelerini de hazırlayan bilim adamı olan Prof. Dr. Tahsin Yazıcı gramer, tenkitli metin neşri, çeviri, üniversite ders kitabı, makale ve ansiklopedi maddeleri gibi geniş yelpazeli bir alanda eser verdi. Bu eserlerin belli başlıları şunlardır: *Arapça Dilbilgisi*, Şarkiyat Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1964 (Ahmet Ateş ve Nihad M. Çetin ile birlikte). Bu kitapta Arapça dilbilgisinin sarf kısmına yer verilmiş, basit ve artırılmış fiil çekim örnekleri tablolar halinde verilmiştir. *Çağdaş İran Edebiyatından Seçmeler*, İstanbul 1978 (Ali Milani ile birlikte). *Eski İran Nesrinden Seçmeler*, İstanbul 1983 (A. Naci Tokmak ve Mehmet Kanar ile birlikte). *Farsça Dilbilgisi*, c.I-II, İstanbul 1958-1961, 1963-1964 (Ahmet Ateş ile birlikte). *Farsça Tarihi Metinler*, İÜ Yayınları, İstanbul, 1968 (Nazif Hoca ile birlikte). *Manâkıb al-'ârifîn*, c.I-II (Metin), TTK, Ankara 1959-1961; 1976-1980; çevirisi: Ahmed Eflâkî, *Ârîflerin Menkıbeleri*, c. I-II (Dünya Edebiyatından Tercümeler, Şark İslam Kla-

sikleri), Ankara 1953-1954; İstanbul 1964; Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973. *Manâkib-i Cemâl al-Dîn-i Sâvî*, Hatîb-i Fârsî, TTK, Ankara, 1972. *Menâkıb-ı İbrâhîm-i Gülşenî*, Muhyî-yi Gülşenî, TTK, Ankara 1982. *Mevlânâ ve Etrafındakiler*, Feridun b. Ahmed-i Sipehsâlâr, (çeviri), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977. *Risale*, Kuşeyrî (çeviri), MEB Yayınları, İstanbul 1956; *Tasavvufun İlkeleri (Risale-i Kuşeyrî)*, c. I-II; Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978.

ZOTENBERG, H. (1834-1914)

**Chronique d'Abou Dja'far Mohammed b. Djarir Tabarî, Traduit sur la Version Persane*, Paris, 1874.

**Seâlibî, Gurer u ahbâri mulûki' l-Furs ve siyerihim*, Paris, 1900.

Sözlük

Âb-ı hayvân (hayat suyu): İçene ebedi hayat bağışlayan efsanevi su.
Acem: İranlı, Fars.
afitab: güneş.
ağleb-i ihtimal: büyük bir olasılıkla.
ahval: durum, haller.
akvâm-ı Sâmiye: Sami kavimler.
âlem-i kebîr: büyük âlem.
âlem-i sagîr: küçük âlem.
âl-i büveyh: Büveyhoğulları.
âlihe: tanrıça.
amelî: pratik.
ârâyiş: süs.
asr-ı hicri: hicri asır.
atiyye: bağış.
Ayasofya: Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki yazma koleksiyonlarının bulunduğu bölümlerden biri.
bâb: bölüm.
bâd: rüzgâr.
bâhusus: özellikle.
bedbîn: kötümser.
beynelmilel: uluslar arası.
bidayet: başlangıç.
bîhoş olmak: kendinden geçmek.
bilvasıta: dolaylı olarak.
caize: ödül.
câlib-i dikkat: dikkat çekici, ilginç.
cem': çoğul, çokluk şekli.
cenub: güney.
cenûb-i garbî: güneybatı.
cenûb-i şarkî: güneydoğu.
cihanşümul: dünyayı saran.
cülus: tahta çıkış.
dâye: dadı.
debîr: saray kâtibi, elçilik görevlisi, danışman, lise öğretmeni
dihkân: köy ağası, köylü, çiftçi, İranlı, Zerdüştî
dimağ: beyin,
duruğ: yalan.
eb'ad: boyut.
ef'âl: eylemler.
ehli: evcil.
elsine-i şarkiye: Doğu dilleri
ensap: nesepler.
ermeniyülasıl: Ermeni kökenli.
esâs-ı kanun: yasa temeli.
esatirî: mitolojik.
esb: at.
esîr: hava.
fârisî: Farsça.
Fatih: Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki yazma koleksiyonlarının bulunduğu bölümlerden biri.
fevk: üst.
fevkalbeşer: insanüstü.
fırak-ı dâlle: sapkın topluluklar.
fünûn: bilimler.
füzelâ: aydınlar.
garb: batı.
gâret: yağma.
gazal: ceylan.
guy ü çevgan: İngilizlerin golf oyununa benzer şekilde, mey-

dan topunun atlılar tarafından uçları eğri değneklerle atılması esasına dayanan Doğu oyunu; bu hususta yazılmış Farsça bir eserin adı.

H.= hicri

hâfız-ı kütüb: kütüphaneci.

halâs: kurtuluş.

hâl-i ihtizar: can çekişme hali.

harpcû: savaşçı.

hars: kültür.

hatem: yüzük.

hatt-ı fasl: ayırıcı çizgi.

hatt-ı mîhî: çivi yazısı.

Hazine: Topkapı Sarayın'daki yazma koleksiyonlarının bulunduğu bölümlerden biri.

hikmetamiz: bilgece, bilgelik dolu.

hülasa: özet.

hünsa: nötr.

ibdâ edilmek: yaratılmak, çıkarılmak.

içtima etmek: toplamak.

ihlas: kurtarma.

ihraç olunmak: çıkarılmak.

ihtifal: tören.

ihtisaren: özetleyerek.

ihzâr: hazırlama, hazırlık.

ilm-i nücûm: astroloji.

iltizam etmek: desteklemek.

in'ikâs ettirmek: yansıtmak.

inhitat: çöküş.

inkişâf: gelişme, gelişim.

insan-ı evvel: ilk insan.

inşâd: şiir okuma, şiir söyleme

intihap etmek: seçmek.

îrâd: getirme, söyleme.

îrâniyülasl: İran asıllı.

ircâ etmek: döndürmek.

istidlal etmek: hüküm çıkarmak.

istikbal: gelecek.

istinat etmek: dayanmak.

istinsah etmek: kopyasını çıkarmak.

istitrâden: yeri gelmişken.

iştikak: türeyiş.

itap etmek: azarlamak, çıkışmak.

ittiham edilmek: suçlanmak.

izale etmek: ortadan kaldırmak, gidermek.

kârî: okuyucu.

katre: damla.

kesâfet: yoğunluk.

kısm-ı a'zâm: en büyük kısım.

kitabiyat: bibliyografi.

lâdînî: dindışı, laik.

ma'ahâzâ: bununla birlikte.

mahdut: sınırlı.

maîşet: geçim.

malik: sahip.

maruf: bilinen.

mecma'ül bahreyn: iki deniz veya büyük bir suyun kavuştuğu nokta.

mecmû: toplu.

medh: övgü.

medine: şehir.

medlû: dayanak.

mehaz: kaynak.

memduh: övülen kişi.

menşe: köken.

mergub: rağbet gören.

meşrup: içecek.

mevâiz: vaazlar, öğütler.

mevzu: konu.

meyus: umutsuz.

mi'yar: ölçüt.

muabbir: rüya yorumcusu.

muahede: antlaşma.

muahhar: geç.
muaşaka: sevişme.
muciz: kısa ve özlü.
mufassalan: ayrıntılı olarak.
muganni: şarkıcı
muganiyye: şarkıcı (kadın)
muhâceret: göç.
muhal: imkân dahilinde.
muharrir: yazar.
muhasara: kuşatma.
muhât: çevrili.
muhayyel: hayali.
muhteri: icat eden.
mukabil: karşılık.
mukavele: sözleşme.
musalaha: barış.
mutedil: ılımlı, ılıman.
mutrib: çalgıcı ve hanende.
muttali: bilgili, haberdar.
muvafık: uygun.
muvakkaten: bir süre için.
muvâzat: paralellik.
mübareze: çarpışma.
müceddid: yenilikçi.
mücehhez: donanmış.
müessir: etkili.
müessis: kurucu.
müfret: tekil.
mükâfaten: ödül olarak.
mükâleme: konuşma.
mümessil: temsilci.
mündericat: içindekiler, içerik.
münekkid: eleştirmen.
münhasır: özgü.
münkariz olmak: dağılmak.
münşî: sekreter, yazı işleri sorumlusu.
müntahabat: seçmeler, antoloji.
mürûr-i zaman: zaman geçmesi.
müsalaha: barış.
müstaid: istidatlı.
müstensih: eserin kopyasını çıkaran.
müsteşrik: doğubilimci, oryantalist.
müstevlî: istilacı.
müşabih: benzer.
müşebbeh: benzetilen.
müşebbehün bih: benzeyen.
müştak: türemiş.
müteallik: ait, ilgili.
müteessir olmak: etkilenmek.
mütehalif: değişken.
mütehassıs: uzman.
mütekebbir: kibirli.
mütezat: birbiriyle çelişkili.
müvazî: paralel.
müverrih: tarihçi.
müzeyyen: süslü.
nazım: düzen.
nısf: yarı, yarım.
nikbîn: iyimser.
nîm müstakil: yarı bağımsız.
nîm: yarım.
nîmâlihe: yarı tanrıça.
nokta-i nazar: bakış açısı.
nüzul etmek: inmek.
pend: nasihat, öğüt.
râbıta: bağ, ilişki.
resâil: risaleler.
resul: elçi.
riyâzî: aritmetik.
Rûm Selçukileri: Anadolu Selçukluları.
sâbite: gezegen.
sahî: cömert.
sâlik: din mensubu, dine inanan.
sâmi: işiten, dinleyen.
sarahaten: açıkça.
sayha: haykırış.

sebeb-i nazm: nazmediliş sebebi.
sehâvet: cömertlik.
selîka: zevk.
seminer: İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Araştırma Merkezi Kütüphanesi.
sevkülceyş: askeri strateji.
siga: ek.
sipehsâlâr: ordu komutanı.
suhûnet: hava sıcaklığı.
sukût: düşme.
sulh: barış.
sultanüşşüerâ: başşair, şairlerin sultanı.
süfliyat: alçak şeyler.
şâmil: kapsayan.
şark: doğu.
şehâdet: tanıklık.
Şehit Ali Paşa: Süleymâniye Kütüphanesinde bulunan yazma koleksiyonlarından birinin bulunduğu bölüm.
şerâit: koşullar, şartlar.
şimâl: kuzey.
şimâl-i şarkî: kuzeydoğu.
tab': kitap basma
ta'biye: ordu konuşlandırma.
taayyün etmek: belirginleşmek.
taife: bölük, takım, güruh, fırka, kavim, kabile
tahallüs: mahlas kullanma.
tahayyül: hayal etme.
tahkiramiz: hakaret dolu.
tahtelarz: yer altı.
tahvil etmek: dönüştürmek.
tahzir: uyarma, sakındırma.
taksîm-i ulûm: bilimlerin sınıflandırılması.
tâlim: öğretme.
tâlimî: öğretici, didaktik.
tanzir etmek: nazire yazmak.
tanzirci: bir esere nazire yazan.
tarih-i nazm: nazmediliş tarihi.
tasannu: sanat zorlaması.
tasgir: küçültme.
tasrih edilmek: açıklığa kavuşturulmak.
tavzih: açıklamak.
tebeddülât: değişimler.
tebşîr olunmak: müjdelenmek.
tedip etmek: cezalandırmak.
tedris: ders verme.
tefrik etmek: ayırt etmek.
tehzîb-i ahlâk: ahlâkı güzelleştirme.
tekamül: evrim.
tekebbür etmek: kibirlenmek.
temâruz etmek: hasta gibi görünmek.
tenevvü: çeşitlilik.
terâcim-i ahval: biyografiler.
terakki: ilerleme, gelişme.
tercüme-i hal: yaşam öyküsü.
terekküp etmek: oluşmak.
tesanüd: dayanışma.
teshîr etmek: ele geçirmek, hükmü altına almak.
teşcî: yüreklendirme.
teşyî: uğurlama.
tetebbu: araştırma.
tevdi edilmek: aktarılmak.
tevehhüm etmek: sanmak.
tevellüd: doğum.
tîrendaz: okçu.
ulvi: yüce.
ustûre: efsane.
vatan-ı asli: ana vatan.
vâzıh: açık, anlaşılır.
vekayi: olaylar.
vesatet: aracılık.

vuzuh: açıklık.
zabit: subay.
zâhir: ortada, görünen.
zem: kötüleme.
zemzeme yapmak: mırıldanmak.
zulmet: karanlık.
züllisâneyn: iki dilli.

Dizin

A
Aban el-Lâhikî 112
Abbas İkbal 42
Abbasiler 16, 41, 97, 99, 139, 140, 142, 148, 152, 153
Abdullah b. Tâhir 79
Abdurrezzak-ı Tûsî 166
Abdülaziz Han Gurgânî 104
Abdülhamid (Kâtip)
Abdülkâdir-i Cürcânî 141
Abdülmelik b. Nuh 86, 145
Abdülmelik b. Nuh ve Mansur b. Nuh 86
Abdülvehhab Azzam 167, 169
Acâibü'l-mahlûkât 118
Âdem 39, 51
Adırbeycan 65
âferînnâme 148
Afreton 55
Afrika 134, 138, 190
Ağlayan Köpek hikâyesi 114
Ahamenitler 15, 28, 32, 33, 68, 70
Ahbâr-ı Ebû Temmâm 18
Ahikar 87, 128
Ahlâk-ı Alâyî 107
Ahlâk-ı Celâlî 107
Ahlâk-ı Muhsinî 106, 107
Ahlâk-ı Nâsırî 107
Ahlâkü' l-mülûk 133
Ahmed b. Ebûbekir b. Muzaffer 162
Ahmed bin Abdullah-i Sicistanî 143
Ahmed bin Halef bin Leys 143
Ahmed b. İsmail 145
Ahmed b. Muhammed et-Tûsî el-Kâni'î 106
Ahmed Gazâlî 81
Ahmed-i Utbî 145
Ahmed Râzî 21
Ahuramazda 24, 33, 34, 36, 37, 38, 40, 43, 49, 51, 66, 86
Akbatana 25
Akuvan 65
Alaeddin ve Sihirli Lambası 125
âlem-i kebîr 37, 38, 223
âlem-i sagîr 37, 38, 223
Âlemut 93
Ali Baba ve Kırk Haramiler 125
Âl-i Bâvend 169
Ali Çelebi 109
Âl-i Muhtac 162
A literary history of Persia 19
Allah 34, 36, 39, 42, 43, 93, 116, 122, 123, 189, 198
Alman Müsteşrikler Mecmuası 25
Almanya 9, 10, 13, 43, 125, 137, 194, 198, 207
Alp Kutlu Bilge Ebu'l-Muzaffer Kılıç Tamgaç Han 113
Alptekin 145
Amasya 113
Amuderya 146, 162
Anadolu 24, 25, 40, 109, 110, 112, 115, 117, 195, 225, 228
Anahit 31
anâsır-ı erbaa 38
Andreas 42, 70, 119, 122
Andriatik Denizi 119
Anif 40
Arabistan 13, 179
Arab u Acem 72
Araplar 27, 31, 84, 86, 98, 110, 127, 134, 136, 137, 140, 142, 148, 159, 162
A' râzu' s-siyâse fî i' râzi' r-riyâse 113
Archiv Orientalny 19
Arifî 73, 237

Aristo 107, 115, 141, 172
Ariş 58
Ariyenler 25
Arsakîler 26, 61, 70
Artahşatra 67
Artakserkses 36
Arzur 43, 49, 55
Arzuvan 74
Asarhaddan 87
Âsârülbâkiye 55
Astiyages 25, 26
Asuman ve Zemin 84
Asuralar 24
Asurlular 68
Ateş, Ahmet 112, 172, 176, 221
Âteşgede 22
Athuviya 52
Atina 89, 117
Atina Felsefe Okulu 89
Attâr 57, 80, 188, 189, 214, 215, 216, 217, 219
Avesta 5, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 41, 43, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 65, 66, 67, 68, 70, 82, 83, 132
Avrupa 12, 17, 23, 58, 81, 101, 109, 111, 114, 124, 134, 140, 154, 157, 178, 182, 188
Ay 37, 38, 155
Aybeğ 21
Âyîn-i Ekberî 108
Âyinnâme 6, 100, 133
Ayşe 170
Âzâde Hikâyesi 6, 85
Azerbaycan 21, 111, 112, 238
Azrakî 112

B

Babil 24, 34, 40, 41, 68, 96, 118
Babilliler 31, 64, 68
Bac 167
Badgis 102
Badoe 97
Bağdat 17, 41, 119, 125, 128, 134, 139, 142, 143, 156, 169, 218
Bahaeddin Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Zahirî el-Kâtib 113
Bahâr (Meliküşşüera) 84
Bahaüddevle b. Adududdevle 169
Bahtiyarî 170
Balaş 30, 33
Bankipore 18
Basra 93, 98, 122, 186, 194, 201
Bastvar 67
Batlamyus 166
Bâvendîler 110
Bayezid II 83
Baysungur 166, 169
Bedî el-Belhî 163
Bedîüzzamân-ı Hemedânî 144, 163
Bedoe 76, 77
Behman 6, 67, 68, 69
Behmen 36, 126
Behram b. Merdanşâh 46
Behrâm-ı Çûbîn 75
Behrâm-ı Gûr 155, 158, 159, 211
Behram II 84
Behramşah 104
Behram u Narsey 78
Belçika 79
Belh 66, 67, 134, 143, 144, 160, 194
Benfey 13, 172
Bengal Asya Cemiyeti 18
Benyamin 57
Berkyaruk 135
Bertels 19, 142, 153, 155
Bessâm-ı Kurt 144
Bestam 77
Beşinci Behram 85
Beşşâr b. Burd 42
Beyrut 125, 178, 216
Bibliographie Chauvin des ouvrages arabes 101
Bidpay 108
Bîjen 65
Bijen ve Menize 82
Binbir Gece 6, 79, 80, 113, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 178, 188, 209
Bîrûnî 48, 55, 61, 65, 98, 166, 174, 218
Bistam 76
Bîst Makale 166

Bistria 32
Bizans 87, 134, 239
Bolt-Polivka 13
Bombay 18, 131, 206
Braun 78
Breslau 125, 178, 186
British Museum 18, 106
Browne 13, 15, 19, 20, 21
Bryson (Brus) 107
Buchner 19
Bud 90, 101
Buduntchar 116
Buğra Han 146
Buhara 103, 144, 145, 146, 159, 162
Buhârî 142, 174, 175
Buhturî 17
Bulak 109, 125
Bulak Matbaası 125
Bundahişn 32, 35, 37, 43, 59, 64, 70, 71
Bundârî 167
Burhân-ı Kâtı 112
Bursalı Tahir Bey 17
Burzoe 88, 90, 91, 97, 98, 133
Buzurcmihr 6, 75, 86, 87, 88, 90, 98, 128, 133

C-Ç
Cahiliye 6, 77, 106, 140, 141, 150, 151, 152, 155
Câmasb 67
Câmasbnâme 67
Câm-ı Cem 56, 57
Câmiî 80, 123, 167, 210, 215
Cantigones 118
Cava 109
Cebele b. Sâlim 77
Celâleddîn-i Devvânî 107
Celâleddin-i Rûmî 221
Celaleddin Menkübirtî 111
Cem 49, 50, 56, 57, 83
Cemşîd 49, 56, 57
Cengiz 116
Cennet 93, 121
Cerire 62
Ceyhun 58
Chauvin 101, 109, 111, 113, 125, 128, 179, 234
Christensen, A. 23, 24, 57, 68, 71, 77, 79
Chuartoanift 40
Corpus Hamleticum 13
Curson 18
Cüneydî 163
Cürcan 135, 143, 164
Cüveynî 93, 175
Çağâniyân 145
Çatrangnâmeg (Satrançnâme) 6, 75
Çehâr Makâle 20, 21, 102, 143, 145, 149, 167
Çehşiyârî 126, 127
Çin Denizi 57
Çinliler 73
Çin Seddi 124
Çinvat köprüsü 36

D
Dağıstanlı Ali Kuli Han 22
Dakîkî 48, 113, 154, 166, 167, 168, 201, 215
Dârâ 36, 69, 70, 74, 78, 87, 96, 110, 111, 117, 135, 169
Dârâb 69
Dârâ ve Âlimput 78
Darülfünun Mecmuası 107
Deccal 124
De Goe 124
Dehâk 50, 52, 53, 55, 57, 58, 61, 83
Dekâik-i (Dakîkî-i) Mervezî 113
Delhi 21
Denison Ross 143
Den Kard 32
Depşalm 108
Der Islam 19, 42, 116, 207, 214, 216, 217
Deva dini 36
Devlet Matbaası 126
Devletşâh 17, 73, 84, 158
Devs Fars 86
Devşarm 75
Dev Şarm 88, 90, 91
Dırahş-ı Kâviyânî 53

Diadoşlar 26
Dîneverî 48, 175
Diyojenes Afritas 79
Doğanşah 113
Dördüncü Murat 117, 119
Draht-ı Asurik 74
Düvel-i İslamiye 110

E
Ebû Abdillah Muhammed b. Musa Feralâdî 161
Ebû Ali Muhammed b. Ahmed el-Belhî 48
Ebû Bekr el-Verrak 169
Ebû Dulef 83
Ebû Hafs Hakîm b. Ahvaz-ı Sogdî 160
Ebû Hasan el-Sencûrî 166
Ebu İsmail Abdullah Ensârî-i Herevî 73
Ebu'l-Abbas Fazl 168
Ebul'azame 38, 39
Ebu'l-Fazl 108, 145
Ebu'l-Fazl-i Bel'amî 145
Ebu'l-Feth-i Bustî 148
Ebu'l-Fevârisî Kanaverzî 112
Ebu'l-Hasan Muhammed b. Sîmcûrî 145
Ebu'l-kasım Rebîbüddin b. Harun b. Ali 111
Ebu'l-Mansur Abdürrezzak b. Tus 145
Ebu'l-meâlî Muhammed b. Bel'amî 145
Ebulmueyyed-i Belhî 32
Ebu'l-Muzaffer Rükneddin Mesud b. Ali 113
Ebû Mansur b. Abdurrezzâk-i Tûsî 166
Ebû Mansur Muammerî 166
Ebû Mansur Muvaffak b. Ali el-Herevî 84
Ebû Mansur Ummare el-Mervezî 162
Ebû Mihnef 108
Ebû Nasr Ahmed b. Mansur 72
Ebû Nüvâs 16, 84, 125, 128, 140
Ebû Said Ebülhayr 154
Ebû Suleyk-i Curcânî 144
Ebû Şekûr-i Belhî 148, 154
Ebû Şuayb Salih b. Muhammed el-Herevî 161
Ebû Tâhir-i Husrevânî 162
Ebû Temmâm 17, 18, 139, 215
Ebû Zekeriyyâ-i Râzî 42
Edebiyat Fakültesi Mecmuası 107, 228
Edwards 18
Efrasyab 31, 65, 82, 170
Efretûn 55
Ehrimen 34, 35, 37, 40, 43, 44, 49, 50, 52, 55, 56, 60, 75
Ekber Şah 22
Elephantine 87
el-Fihrist 77, 78, 79, 81, 126, 131
Elgazıcı 148
el-Hâmetü'l-mutavvaka 93
el-Kindî 42
el-Mervezî 48, 162, 166
el-Mesâlikü'l-memalik 159
el-Mu'cem fî Meâyîr-i eş'âri'l-acem 105
Emil Volf 114
Emir Nizam Ahmed Süheylî 106
en-Nesebu'l-kebîr 77
Ensârî (Abdullah)
Envâr-ı Süheylî 106, 108, 109
Ercasb 66, 67, 71
Esedî-i Ekber 73
Esîrî 80
Esrârü'l-belaga 141
Eşkânîler 29
Ethé, Herman 18, 19, 20, 21, 73, 84, 109, 144, 161, 218
Euphemerismus 49
eyyâmülharb 137
Eyyâr 108, 161
Ez-Zahirî el-Kâtib 113

F
Fahreddin Es'ad Cürcânî 80
Fahrî b. Emîrî 21

Fahrüddevle 164
Fâkihetü' l-hülefâ 111
Fârâbî 12, 160
Fars 10, 26, 33, 56, 74, 86, 100, 102, 123, 128, 143, 156, 172, 202, 203, 206, 209, 210, 212, 219, 220, 221, 223, 232, 234, 235, 237, 239, 240, 241
Fenaruz 112
Fenezber 112
Ferâidü' s-sülûk 112
Ferazdak 137
Ferengis 62
Ferhad ile Şirin 6, 86, 240
Ferhad und Şirin 86
Feridun 50, 52, 53, 58, 60, 64, 222, 235, 238
Ferru Han 76
Ferruhi 7, 145, 149, 153, 216
fırak-ı dâlle 223
Fî hubbilvatan 46
Filistin 24, 198, 207
Filokos 63
Firdevsî 5, 6, 7, 22, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 73, 78, 81, 83, 84, 86, 101, 110, 123, 153, 154, 156, 162, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 184, 185, 210, 216, 234, 236
Firuz 62
Fîrûz-i Şerefî 144
Fleischer 125, 184, 185, 186
Flügel 18
Fraç 55
Franbag 75
Fransa 19, 124, 142, 202
Fuat Bey (Sezgin) 18
Furstenspiegel 134
Fuzûlî 176, 211

G
Galland 109, 124, 125, 126, 188, 220
Garşâsb 52, 59, 60, 73, 82, 83, 100, 159
Garşasbnâme 83
Gatalar 36, 68
Gazne 104, 146, 154, 156, 160, 162, 169
Gazneliler 104, 145, 155
Gazneli Mahmud 84, 144, 167
Gebr u Muslim 72
Geiger-Kuhn 19
Genç Osman 117
Gevpothras 70
Geylan Şah 47, 135
Geyûmerd 5, 37, 38, 42, 43, 44, 45, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55
Gibb neşriyatı 132
Gibb Vakfı 21
Gîv 61, 65, 70, 82
Glaukos 120, 122
Gnostisizm 41, 42
Gog ve Magog 124
Gotarges 70
Götze 38
Grimm Kardeşler 13
Grundriss der Iranischen Philologie 19, 188
Gu 35, 70
Gudar 65
Gûderz 65, 70
Gundaferah 61
Gurdigh 76, 77
Gureru' l-ahbâri mulûk-i Furs 166
Gurer ve Siyer 87
Gustave Richter 134
Gûy u Çevgân 66, 73
Gülistan 105, 230
Gündüz 113
Güneş 37, 38, 119, 140
Guştasb 36, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 78
Gymnosophite 118

H
Habicht 125, 186
Hacı Abad kitabesi 70
Hadâiku' s-sihr 105
Hâfız (Şirazî) 32, 216
Halef b. Ahmed 144, 146, 149
Hammer 79, 80, 126
Hâmûn 50

Hamza-i Isfahânî 48, 70
Hanzala-i Bâdgîsî 143
Haoma 31, 65
Hârezmler 25
Harlu (Karluk) 156
Hartman Richard 121
Harun Reşit 78, 128
Hasan-ı Meymendî 168
Hasan Sabbah 135
Hast 40
Havva 39
Hazarlar 66
Hazer 25
Hazîne-i genc 22
Heftalitler 59
Heftanbuht 75
Heft Hân (yedi sergüzeşt) 67, 78
Heft İklîm 21
Heft Peyker 78, 85, 122, 155, 210, 211, 237
Hemedan 25
Henning 25
Hephaistos 58
Herodot 56, 96, 128
Hertel 90
Herzfeld 36, 68, 116
Hess 138
Hezâr Efsane 91, 126, 127
H. Haine 12
Hıristiyanlık 29, 41
Hıvârezm 25
Hızır İlyas 122
Hilalî 73
Hint 18, 22, 24, 49, 52, 58, 75, 86, 89, 90, 91, 97, 108, 112, 118, 127, 128, 195
Hindistan 97, 106
Hintli Davut Cota (Pota) 148
Hintliler 13, 23
Hişâm b. el-Kâsım el-İspahânî; 45
Hizâne-i âmire 22
Hoca Mesut 109
Horasan 142, 143, 145, 146, 148, 164, 203
Horovitz 125, 198, 199
Huart, CI. 19, 73, 83, 166
Hudâynâme 5, 6, 38, 45, 46, 66, 67, 68, 99, 165, 166
Hum 65
Huma 66
Humay 67, 69, 126
Humayunnâme 109
Hurde Avesta 31
Hurmuzd 75
Husrev Anûşirvan
Husrev-i Dihlevî 123, 210
Husrev-i Nûşirvan 30
Husrev-i Perviz 45, 76, 85, 86, 134
Husrev-i Serahsî 164
Husrev Melik 104
Hûşeng 49, 50, 55, 56, 57
Hûzistan 143, 204
Hümâyun Fam 108
Hürmüz 34, 35, 40, 43, 44, 49, 50, 75, 76, 203
Hürmüz IV 75
Hüseyin Vaiz el-Kâşifî 106
Hyanomi 66

I-İ

Irak 41, 51, 169, 170
Irak-ı Acem 169
Isfahan 104, 230, 237
İblis 57
İbn-i Abbas 122
İbn-i Ahi-i Hezzam 134
İbn-i Arabşah 111
İbn-i Bâbe 123
İbn-i Hordâzbih 159
İbn-i Kuteybe 133
İbn-i Mukaffa 42, 45, 48, 54, 55, 77, 78, 87, 90, 91, 93, 97, 98, 99, 100, 101, 104, 108, 133, 134, 148, 165
İbn-i Mu'tez 141
İbn-i Nedim 46, 126
İbn-i Sina 87
İbni Teymiye 42
İbnü'l-Cevzî 42
İbnürrâvendî 42
İhvânüssafâ 38, 93
İkinci Mansur b. Nuh 146
İkinci Şâpur 30

İlâhî-i Huseynî 22
İlik Han Nasr 146
İlmayir 37
İncil 29, 41
İndra 24, 25, 52
İngiliz Müsteşrikleri Cemiyeti 102
İnostransef 131
insan-ı evvel 37, 39, 40, 43, 56, 224
insan-ı kâmil 42
İnsanların Çobanı 41
İran 10, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 23, 24, 26, 27, 28, 32, 33, 35, 39, 40, 41, 42, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 56, 57, 58, 61, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 99, 100, 105, 106, 110, 115, 116, 117, 123, 128, 129, 130, 131, 134, 136, 137, 140, 142, 144, 145, 147, 148, 150, 151, 154, 155, 156, 166, 171, 172, 179, 187, 188, 193, 197, 200, 209, 211, 212, 213, 217, 219, 221, 224, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 241,
İranlılar 23, 24, 28, 51, 56, 59, 98
İsa b. Abdullah 97
İsagocya 42
İsa (Hz.) 39, 75
İsfendiyar 62, 66, 67, 68, 69, 78, 81, 100
İskender 13, 26, 47, 56, 63, 67, 69, 70, 89, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 165, 212
İskender'in aynası 56
İskenderiye 117, 123
İskendernâme 6, 70, 73, 115
İskitler 25, 52, 53
İslam 5, 6, 10, 19, 23, 26, 35, 37, 38, 41, 42, 51, 54, 57, 70, 73, 80, 93, 97, 100, 107, 109, 122, 123, 124, 128, 134, 136, 140, 172, 176, 181, 189, 190, 191, 194, 196, 198, 200, 211, 214, 221, 233, 234, 235, 236, 237, 240
İslam Ansiklopedisi 10, 19, 41, 124, 128, 221, 233, 234, 235, 236
İslamiyet 5, 23, 27, 28, 36, 139, 148, 228
İslamûn 140
İsmail bin Ahmed 143
İsmailîler 93
İstanbul 2, 9, 10, 17, 18, 19, 20, 25, 66, 76, 79, 86, 112, 125, 134, 144, 182, 183, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 198, 200, 205, 206, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241
İstanbul Kütüphanelerindeki Farsça Tarih Kitaplarının Fihristi 86
İştar 36
İvanof 18
İzzeddin Keykâvus 106

J
Jean de Capois 109
Joel Rabb 109
Jüpiter Amon 123

K
Kalküta 124, 125
Kambur hikâyesi 125
Kanarz 112
Kanaver 112
Kanavers 112
Kandanles 118
Kanuni 109
Karagöz 86, 216
Karahanîler 157
Karahan Türkan Hatun 135
Karmatîlik 93
Kârnâme-i Ardaşîr-i Pâbekan 74
Karşasb 55
Karun 110
Kâtib Çelebi 193
Katrân-ı Tebrîzî 102
Kâve 53, 58
Kâvi 66
Kelile ve Dimne 42, 88, 89, 90, 91, 94, 98, 100, 101, 103, 104, 106, 108, 109, 110, 112, 113, 133, 148,

154, 161, 168, 177, 178
Kenzülmesâlikîn 73
Keriman 60, 61, 83
Keşfüzzünûn 17
Kevir Çölü 25, 26
Key Arş 62
Key Biyars 62
Key Guştasb 62
Key Hosrav 62
Key Kavâdh 62, 64
Keykâvus b. İskender b. Kâbûs 47
Key Pişin 62
Key Us 62
Kırk Vezir hikâyesi 85
Kibritçi Çocuk 96
Kitâb el-Esnâm 77
Kitâbu Acâibi'l-berr ve'l-bahr 47
Kitâbu'd-dimâğ 42
Kitâbu Key Lohrasb 78
Kitâbu'l-ensâb 102
Kitâbü'l-Bida ve Tarih 166
Kitâbülvüzerâ 126, 127
Konya 106, 111, 112, 205, 206, 215
Köprülü, Fuat 16, 48, 109, 198, 228
Kraçkovski 141
Kreşasp 50
Kserkses 36
Kubad 78, 79, 100
Kubad II 79
Kûderz 61
Kul Mesut 109
Kuran 19, 29, 42, 61, 78, 121, 122, 124, 188, 198, 199
Kus u Rumh 72
Küçük Selçuklular 113
Kürdistan 67
Kürtler 58, 69, 75
kütüb-i sitte 30
Kyros 26, 32, 36, 68, 117

L
Lâmi'î 79
Lane 125
Les manuscrits Persans Historiques 19
Littman, Enno 125
Londra 18, 19, 101, 102, 126, 181, 189, 207
Lûkâr 162
Lukas 29
Lûkerî 162
Lutfali Beg Âzer-i Isfahânî 22
Lübâbulelbâb 21
Lügat-ı Furs 73, 84, 102, 103, 148, 153, 154, 161, 162

M
Macnoghten 124
Madigani-satranç 86
Mahmed Kadiri 113
Mahmud b. Yusuf Isfahânî 83
Mahmud ve Ayaz 73
Makâmat-ı Hamîdî 163
Makâmat-ı Harîrî 163
Makân 143
Makdisî 166, 206
MacDonald 125, 214
makrokosmos 37
Mala 109
Mandakis 118
Mani 30, 38, 41, 42, 98, 155, 187
Mansur b. Nuh 84, 86, 145, 146, 167,
Mantıkî 163
Manuiştra 52
Manuş 36, 62
Mardin 90
Marko keir 68
Markos 29
Marquart 77
Maşa 37
Maşiyana 37
Maveraünnehir 143
Mavriçiyus 76
Mazdeizm 34, 41
Mazdek 78, 79, 100, 132
Mazenderan 55, 56, 81, 110, 169
Mecâlisulmu'minîn 22
Mecmaulfusehâ 17, 73
Mecmaü'l-bahreyn 122
Medayin 76, 77
Medler 68
Mehdî (halife) 42, 182, 185

Mekke 61, 78
Melik Porus 117
Melikşah 135
Melik Zahîrüddin Baybars 125
Memlükler 127, 128, 134
Menije 82
Meno Kherad 32
Menûçehr 52, 185
Mergiyana (Merv) 25
Merv 25, 58, 80, 160
Mervan (Emevi hükümdarı) 99
Mervrûd 162
Merzubannâme (Merzbânnâme) 110, 111
Mes'ud, Gazneli 72
Mes'ûdî 48, 68, 77, 126, 127, 177
Mevmî el-Taberî 48
Mezeika 127
Mısır 18, 24, 40, 42, 56, 57, 87, 93, 94, 108, 111, 115, 116, 117, 124, 125, 126, 128, 134, 141, 172, 188, 191, 198, 207
Mısırlılar 24, 87, 116
Midat 70
Mihr 24, 31, 86
Mihradat 70
Mijen 70
Milli Tetebbular (Mecmuası) 107
Minûçihr 55, 58, 59, 60, 61, 64, 164
Mîr Ali şîr Nevâyî 21
Mîr Gulâm Âzâd 22
Mirzâ Aliyyuddevle-i Kazvînî-i Kâmî 22
Mithra 24, 31
Mohl 82, 185
Mu'cemu'l-buldân 77
Muhammed Ali 125
Muhammed Avfî 21
Muhammed b. Ahmed Ceyhanî 145
Muhammed b. Behram b. Mihyâr el-İspahânî; 45
Muhammed b. Cahm el-Bernekî; 45
Muhammed b. Gâzi el-Malatyavî 111
Muhammed b. Muhallet 144
Muhammed b. Vâsıf 144
Muhammedduddevle Ebu Kasım 169
Muhammed ibn-i Vâsıf 158
Muhammed Kazvînî 20, 46, 102, 111, 145, 161, 166
Muhammed Muzaffer el-Muhtac 167
Musa el-Kisrevî 46, 112, 165
Mutavvel 141
Mu'temed 134, 143
Muvelledûn 141
Muzekkirulahbâb 22
Mücmelü't-tevârîh 165
Mürûcüzzeheb 126, 159
Müslim ve Gebr 84
Myrilène 66

N
Nadr b. Hâris 78
Nahid 63
Nasatya 25
Nâsır-ı Husrev 163, 173
Nasîr-i Tûsî 107
Nasr b. Ahmed 101, 102, 144, 145, 161
Nasr b. Haris 61
Nasreddin Hoca 14
Nastvar 67
Nefâyisulmeâsir 22
Nefber 137
Nektanebus 116
neoplatonizm 42
Nerecis 119
Neriman 60, 61, 83
Nesebu'l-heyl 77
Nev Ardaşîr 75
Nişabur 113
Nizamî 69, 85, 116, 123, 155
Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî 20
Nizamülmülk 78, 100, 135
Nizârî 22
Nodar 55, 59, 61, 64
Nozer 55
Nöldeke, Th. 185
Nuh b. Mansur 145, 162, 167
Nuh b. Nasr 145

Nuh Tufanı 51
Nureddin ve Bedreddin hikâyesi 125
Nusaybin 76
Nyberg 35, 68, 70

O-Ö
Oestrup (Felemenk) 125
Olympos 116
Oxford 18, 125, 184, 189, 190, 191, 207, 218
Ozan 62
Ömer Hayyam 100, 154, 233
Ömer Yakub bin Leys 143
Özbek b. Muhammed b. İldeniz 111

P
Padkârnâme (Peykârnâme) 77
Pança Tandra 89, 91, 97
Papak 74
Paradata 52, 56
Paris 18, 48, 111, 112, 124, 166, 176, 179, 180, 181, 183, 185, 187, 188, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 213, 220, 222
Paris Milli Kütüphanesi 18
Pars 76
Parthia 26
Partlar 70
Patna 83
Paul Horn 19, 84
Pendnâme 86, 88, 130, 131, 132, 163
Pendnâme-i Buzurgmihr 86
Persa Palos 101
Persepolis 69
Persian Literature 19, 220
Perviz 45, 76, 77, 79, 85, 86, 87, 134,
Peyd Pay 90
Peyruz 59
Philippos 116
Phradates 70
Piran 62
Pîşdadiyân 58
Pîştâdî 52
Piştat 52
Pişutan 67
Pizzi 19
Pseudo Callisthenes 115
Ptolemeos 118
Puruşa 37

R
Râfızîlik 168
Ravzatü' l-ukûl 111, 112
Ravzatü' ş-şühedâ 107, 108
Resthîz 37
Rey 42, 68, 143
Rieu 18, 106
Rifat Bey, Kilisli 112
Rim 45
Risale-i Tansar 100
Ritter, Hellmut 2, 3, 9, 10, 19, 42, 43, 46, 73, 174, 185, 208, 212
Riyâzulârifîn 21
Riyâzuşşuerâ 22
Roma 43, 73, 117, 182, 209, 218, 219
Rosen 46, 166
Roxane (Ruşende) 117
Rûdek 102, 161
Rûdekî 84, 101, 102, 103, 104, 105, 143, 144, 145, 148, 149, 150, 161, 168, 219
Rumlar 75
Ruranduz 67
Ruslar 101, 106
Russel, Patrik 125
Rusya 140, 142, 147
Ruzbih 61
Rükneddin Süleyman Şah 110
Rüstem 60, 61, 62, 65, 67, 68, 73, 78, 81, 82, 83, 100, 110, 169

S-Ş
Saâlebî 65, 66, 68, 81, 87, 142, 147, 166
Sachau 18, 184, 218
Sadeddin 111
Sa'deddin-i Taftazânî 141
Sadî 105, 153, 236
Saffârîler 102, 143, 144
Sagan 162
Sahhaf İbrahim (Suhuf-i İbrahim)

tezkiresi 21
Sahib b. Abbad 163
Said Nefîsî 102, 161
Sakestan 25
Saklar 25
Salih 148, 161, 162
Sam 60, 61, 83
Sâmân b. Nuh 162
Sâmân Hudat 144
Sâmânîler 112, 140, 143, 144, 145, 146, 148, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 162
Sandobi 87
Sanhirib 87
Sarı Abdullah Efendi 113
Sarlm 55
Sarımanlar 58
Sarmatlar 25
Sâsân 69, 70, 74, 235
Sâsânîler 5, 6, 15, 26, 30, 32, 33, 45, 54, 59, 70, 72, 77, 80, 100, 128, 130, 132, 133, 134, 135, 154, 168
Satrançnâme 6, 75, 91
Schick 13
Sebüktekin 104, 146
Sefernâme 170, 220
Sefînetüşşüerâ 21
Sekisarannâmek 77
Sekiserannâme 100
Selçuklular 110, 112, 113, 135, 155
Selçuknâme 106
Sem'ânî 102, 112
Semerkand 25, 102, 103, 112, 113, 127, 154, 161
Sîbeveyhi 142
Sicistan 25, 77, 100, 112
Simirnof 140
Sindbâdnâme 14, 112
Siret Anuşirvan 79
Sirius 31
Sistan 6, 25, 48, 60, 61, 62, 67, 68, 83, 143, 149, 159, 166
Siyâmek 49, 55
Siyasetnâme 131
Siyavuş 26, 62
Siyeru Mulûki' l-Acem 100
Sligman 84
Sogdiyana 25
Sogdlar 25
Sol Tekin 17
Spala 26
Spendiah 62
Spenlidar 66
Spituruya 50
Story 19
Suhen u Suhenverân 83
Sûlî 17
Sultan-ı Herevî 83
Sultan İl Tutmuş 21
Sultan Sencer 150, 239
Sur 117, 193
Suriye 24, 25, 115, 117, 122, 198, 209, 219
Süheyl ve Nevbahar 109
Şâh u Gedâ 73
Şam 124, 139, 190, 196, 229
Şebdîz hikâyesi 6, 85
Şeb u Rûz 72
Şehîd-i Belhî 148, 152, 161, 166
Şehit Ali Paşa 126, 226
Şehnâme 26, 31, 36, 38, 71, 73, 82, 84, 108, 110, 111
Şehrû 80
Şehrverazu ve Husrev Perviz 79
Şemseddin Muhammed-i Mevali 83
Şemsü'l-meâlî Kâbus b. Voşmgîr 164
Şe'nüddin Ali et-Türkî 73
Şervin 110, 111
Şeş Puser-i Horasânî 166
şeytan 39, 43, 57, 121, 137
Şiraz 22, 152, 156

T

Taberî 12, 47, 48, 58, 66, 68, 69, 78, 86, 108, 121, 123, 132, 142, 145, 159, 165, 166, 172, 179, 180
Taberistan 58, 111, 112, 132, 135, 143, 164, 169
Taberî Tercümesi 165
Tabîb-i Horâsânî 153
Taç 100

Taha Hüseyin 141
Tahir b. Fazıl 163
Tahirîler 102, 142, 143, 144
Tahmaurpu 52
Tahminek 82
Tahmura 52
Tahmurata 56
Tahran 21, 22, 48, 102, 103, 104, 135, 144, 161, 171, 172, 173, 184, 185, 187, 211, 212, 213, 215, 218, 219, 230
Takî-i Kâşî 22
Talmut 121
Tamhuras 52
Targitos 56
Tarih-i Nesevî 111
Tarnais 67
Tauer, Felix 18, 19, 86, 125
Tebriz 111, 112, 163, 185, 237
Teologi 42
Tezkiretuşşuerâ 21
Tharan 66
Thrita 52, 82
Thomas Mann 49
Tigre 137, 209
Timuriler 106
Tirmizli Mencik (Muncik) 163
Toharistan 143
Tolstoy 96, 99
Topkapı Sarayı 166
Tristan et Isolt 81
Tubba' 123
Tuğrul 80
Tuhfe-i Sami 21
Tunç 55
Tunus 125
Turan 63, 65, 67, 82, 83
Turfan 70
Tus 48, 70, 145, 167, 170
Tûtînâme 113
Türkistan 40
Türkiye 9, 10, 16, 194, 219, 221, 236, 237, 240, 241

U-Ü

Ubeydullah b. Ziyâd 159
Ukkaz 137
Umur Bey 109
Unsurî 79, 80, 143, 153, 155
Unsurü'l-meâlî Kâbûs bin Dârâ bin Veşmgîr (Voşmgîr) 135
Uranus 36, 49
Urumiye 65
Uygurlar 41
Uyûnü'l-ahbâr 133
Uzav 59
Uzun Hasan 107
Uzvarak 68
Üç Hünerli Kardeş hikâyesi 114

V

Vahman 62, 67
Vahran 67
Vahu Manu 36, 66
Vâmık u Azrâ 6, 79, 80
Varuna 24, 36
Vatikan 73, 84, 181
Vejen 65
Venedik Taciri 87
Veys u Râmîn 80, 81, 155
Viştasb 65, 67
Viyana 18, 79, 192, 193, 194
Vologeses I 30

W-Y

Wagner 81
W. Duda 86
Wesselsky 13
Yahudilik 34
Yaki 66
Yakub b. Saffar 158
Yâkût-i Hamavî 13, 162
Yaştamanya 24
Yecuc ve Mecuc 6, 124
Yemen 123
Yetîmetü'd-dehr 142
Yezd-i Cerd 26, 45
Yezid b. Muferre' el-Hamîrî 159
Yima 49, 50, 51, 52, 53, 56
Yunanistan 38, 101, 116, 117
Yunanlılar 13, 29
Yusuf u Züleyha 169, 170

Z

Zabul 61
Zabulistan 68
Zâdûye b. Şâhûye el-İbpahânî 45
Zâdülârifîn 73
Zaratuştra 24
Zarer 62
Zarir 66, 67, 71
Zarivari 66
Zav 55, 60
Zeki Paşa 77
Zeki Velidi (Togan) 25
Zerdüşt 24, 26, 31, 32, 33, 36, 41, 50, 51, 63, 65, 67, 68, 69, 167, 197
Zerdüştîler 31, 33, 35, 66
Zervan 33, 35, 40
Zervanizm 33, 35
Zeus 49, 58
Zev 59
Zevs 116, 117
Zeyyârîler 135, 162
Ziyâd b. Ummihi 159
Ziyâüddin-i Nahşebî 113
Zotenberg 86, 87, 125, 126, 166
Zozimos 56
Zühre 156